

КАРЛЕНЕ ЧАЧАНИ

ПЪЗМАМТИЙА
ЩЬМӘТА
ӘРМӘНИЙА
У КОРДА

Institut für die Geschichte der Armenen in der Türkei

Institut kurde de Paris

СЭРЭШЦЭМ

Пешхобэр	3
Пызмамгийн шьмэ'та эрмэнийн-к'орда у шар'к'орилба ван мьрабьли зэвчлийн	4
Пызмамгийн эрмэнийн у к'орда Эрмэнистана р'оһьлатеда Һэлэqэтиг шьмэ'та эрмэнийн у к'ордайя мэдэнийэте	73
• у э'дэбийэте	90
Пызмамгийн шьмэ'та эрмэнийн у к'ордайя лениниг	137
Э'дэбийэте ко к'т'ебеда һатний хэбьгандьне	199

Institut kurde de Paris

КАРЛЕНЕ ЧАЧАНИ

LIV. KC. 1934

07/09/2016

1250 CAC PIJ

**ПЪЗМАМТИЯ
ЩЪМЪТА
ЭРМӘНИЯ
У КӨРДА**

K.C.1934

Institut kurde de Paris

КАРЛЕНЕ ЧАЧАНИ

LIV. KC 1934

07/09/2016

1250 CAC PIJ

**ПЪЗМАМТИЯ
ЩЪМӘТӘ
ӘРМӘНИЯ
У КӨРДӘ**

8 с (Ар+Курд)

70303 | 9875 .211 |
7010175

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԵԿՈՆՈՄԻԿԱԿԱՆ
ԳՐԱԳՐԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ
ԵՐԵՎԱՆ

© «Ազգային գրադարան
„Советакан ցրог“»

П Е Ш Х Э Б Э Р

Пьрса пьзмамтийа шьмэ'та һ'эсаб дьбэ хэлэҕэкэ т'еорие марксизм-ленинизмейэ фэрз. Эһе йэке паши Р'еволйусиа Октябрейэ сосналистиейэ мэзын сэрэщэмэкэ т'эзэ стэнд, чьмки мәщал һатһнэ сазкьрыне бояа һар мьлэтэк у шьмэ'тэк экономика, мәдәнийәт у ә'дәбийәта хвә аза пешда бьбэ, һэлэҕәти хвәйэ пьзмамтие у интернационализме дһа к'ур у мәһ'кәмкэ. В. И. Ленин-дывисә: "Әм т'фаҕа мьлэтайэ р'эзадыли дьхвэзын, т'фаҕәкә өсә, һәки т'о зордәсти жь алһе мьлэтакһи ль сәр мьлэте майһи т'өнәбэ, т'фаҕәкә өсә, һәки бь т'әмаһи һ'имдайбә ль сәр амьһне. ль сәр фә'мдарийа йәктийа бьратһейә садә, бь шарәкева ль сәр р'эзадыһне һ'имбуйһбә..."¹

Партиа комунистие дь шөхөле чекьрына комунизмеда һ'әму һәйсәте Ленине мэзын ә'мьрда миасәр дькә. ҕөһдәрикә мэзын датһнә ль сәр пьрса мьләтие. Партиа мә бь һе принципә пьзмамтие у интернационализмева пешда дьчә, һәки щөм мә национализм у шовинизм пешдәһәе, чьмки һәр т'әһе дь қәһле пьзмамтийа шьмэ'тайә мөһ'кәмда әм дькарыһи бь сәрфьһиәзи програма комунизмейә мэзын миасәркьһ.

Пьрса пьзмамтийа шьмэ'та әрмәһийа у к'өрда жи һ'эсаб дьбә пьрсәкә өһмһе у сәһасәтһейә фэрз.² Пьзмамтийа ван һәрдо шьмэ'та жь қөр'на те, у дь қәһлс срспал-экономикһе, қәһмәндьһед т'әриқиһейә фәрздз һатһнә һ'имдәһһне, әһ пешда чуйә у мәһ'кәм буйә дь шар'кәриһә ванә мерхасә т'әвайһда.³

Әв пызмамтһиһа дь шәр'к'арһиһа мқабьли һ'ө-
көмәта Т'урк'һаеда қалбуһә. Чьда зерандьне һ'өкө-
мәта Т'урк'һае ль сәр шыәтә әрмәһиһа у к'өрда гөм-
рәһ' буһә, һақә пызмамтһиһа ван һәрдө шыәтә мәһ'кәм
буһә.

Пьрса шәр'к'арһиһа шыәтә әрмәһиһа у к'өрдаһә т'ә-
вайһи мқабьли зәфтһиһа, гәләк щара жь алиә шәк'һәд
фькьрдаре шыәтә әрмәһиһа у к'өрдаһә пеш һатһиһә
пешдақьшандьне р'е у мәщал һатыә сазкьрьне, бона әв
шәр'к'арһи дһа мәһ'кәм у зорбә.

Әв һәләқәти дьһа фьрә у мәһ'кәм дьбә илаһи жь қөр'һа
18-да дәстпекьри. Ә'һанә шәки епископосе дера Муше
Һовһан т'әви шәк'һәки фькьрдаре шыәтә әрмәһиһа
пеш Һовсеп' Әһиһи сәле қөр'һа 18-әһә 60—70-и бь
көкьрет дәст бь шөхөл кьрьн, мәщал данә сазкьрьне бона
мәһ'кәмкьрьһа шәр'к'арһиһа ван һәрдө шыәтәһә т'әва-
һиһи. Пашшәхтһе чавә Әрмәһиһаһа Р'оавәеда, оса жиһә
Р'оһьлатеда жь алиә фькьрдаре әрмәһиһә пеш,
чавә мәсәлә Хримһан Һайриқ, Гр. Арсруһи, Чилһиқер-
һиһи, Мамуриһан, Һ. Свач'һиһи, А. Чопанһиһи, Тигранһиһи,
Раффи, Абовһиһи у гәләкәд дьһе пьрс пешда дьһатыә
к'ьшандьне бона бь һәр тәһәри пызмамтһиһа шыәтә әрмә-
һиһа у к'өрда мәһ'кәмбә, шәки азабуһа ван жь зәһ'к'ар-
һиһа Т'урк'һае һава шәр'к'арһиһа ванә т'әвандәһә.

Оса жи гәләк фькьрдар у сәрәкванә үейәһә к'өрда ль
сәр шә фькребуһә, әһана әмьрда пьрса мәһ'кәмкьрьһа
пызмамтһиһа шыәтә әрмәһиһа у к'өрда бь шөхөлкьрьһа
хвәва гәләк щара миасәркьрьһә. Иро шәхтә әм т'әриқә
пызмамтһиһа шыәтәд әрмәһиһа у к'өрда дьһивисьн, пькь-
рыһи бир һәһиһи һавә Езданшир у шәх Обейдулә, Ә'бдөл-
р'зак у Ә'вдьлр'әһ'ман Бәдърһан, шәх Исманл, Сәһид
Ибраһим, Сәһид Р'ьза.

Пызмамтһиһа ван һәрдө шыма́те қәдимһи пашһи Р'е-
воллюсна Сосналистһейә мазыһи сәрәшәмакә т'әзә стәһид.

Саһһа сәһасәтһиһа Партия коммунистһейә ленинһейә млә-
тиә пызмамтһиһа ван һәрдө шыма́та дыһа мәһ'кәм бу-
Бона һ'алхвәшкырыһи у пешдачуһиһа әмьре к'ордаһи
соснал-экономикһе, сәһасәтиә у мәдәһниһәте һ'әму мәшәал
һатыһә сазкырыһе. Әрмәһиһана Советһеда р'ожь бы р'ожь
әмьре шыма́та к'орда гөлвәдыда у пешда дьчә.

Чымыкһи леньһер'андыһа пызмамтһиһа шыма́та р'ожә мә-
да буйә пырсәкә фәрз, бона һе йәкә жи мә һет данһи пе-
шһиһа хвә, кә т'әриқа пызмамтһиһа шыма́та әрмәһиһа
у к'ордаһә бы қөр'на сәр һ'име идеологһа марк'сизм-лени-
һизме быһвиһыһи. Һьлбәт әм сәр һе фькыре һиһыһи, һәкһи мә
харьбуһә һ'әму пырсед пызмамтһиһа шыма́та әрмәһиһа у
к'ордар'а гредәһи сафихыһи, әм һәбьтиһә аһәгорһи қәһата
хвә ван пырса бьһидкыһи.

Һ'әтәһи һиһа һәбәтәкә т'омәри дәрһәқа һе пырса өһмиә
у сәһасәтһейә фәрзда т'өһнәбу. Һәр т'әһе һыһә һәбәтада әм
р'әсти чәһд пырса теһи, ед кә гьредәһиһә пызмамтһиһа ван
һәрдө шыма́тар'а. Әм дьһазыһи һәма хут ль сәр ван һә-
бәта бьсәкыһыһи.

Һе дәрәшәда һәбәтәкә һ'ьр'қимәтә һа һәкәб Шаһбаз-
һанә „Тәриқа к'орда у әрмәһиһа“, ль һьр һыһә шаһи һә-
һә у бькәһсепһа хвәһа һәр'әстә, лә к'т'ебәда әм р'әсти гә-
ләк пырсе фәрз теһи, ед кә әһиһиһи пызмамтһиһа шыма́та к'ор-
да у әрмәһиһә қәдимһи, шәр'кәриһа ванә т'әһәһи һәқәбь-
ли зәһтһид Турк'һанә дьдыһә к'ыһиһе. Һе һәбәтада өһә
жи дәрһәқа т'әһгредәһа ә'дәбйәт у мәдәһниһәта ван һәр-
дө шыма́тада һыһә һзбәти һәһә.⁴

Дәрһәқа пырса әм ледьһер'ыһи, өһә жи мә һыһә қиһәтед
к'ардар жь һәбәта Е. Франкһиһанә „Атрипатакан“ - е һьлда-
һә.⁵ Ль һьр әм р'әсти ван пырса теһи, ед кә гьредәһиһә һ'ә-
лә к'орда у әрмәһиһаһи соснал-экономикһер'а, һьһәшәр-

йа к'орда сэр эрде эрмэнийя, кō бь чь тәһари эрмэнийя
эв қәбулкьрына.

Пызмамтнийя щьмәта эрмэнийя у к'орда, р'ынд
һатийә ханекьрыне хәбата Андраинк. Г. С. Ереванийан,
Ваһе һайк, Саргис у Мисак Бдейанада.⁹ Ле хөдане ван
к'т'еба һ'имли ль сэр һәләқәтне щьмәта к'орда у эрмә-
нийә қәза Дерсьме, Чарсәищәқе, Әрзруме, Харберте сә-
кьпына у шровәкьрына гәләк пьрсада һақа жи һәр'асты.

Гәләк пешәвьтне интеллигенсия эрмэнийә пеш дәрһәқа
һәләқәтнед пызмамтнийя эрмэнийя у к'ордайә әдәбийәте у
мәдәнийәте һьвисна, пьрс пешда к'ьшандьвә кō һава
к'ордада хәбата р'онайе фьрәкьн, бь т'арип, әдәбий-
йәт, фолклора һейә шәһәһьрва мьжулбуна у к'әманә
һейә мәзын данә к'ьвше. Ве дәрәшәда һаһи мәзынә к'ә-
манә хәбата фькьрдаре эрмэнийә әйан Х. Абовийан,
Комитас, М. Тигранийан.⁷

Һыә т'арипзане Европае жи дәрһәқа һәләқәтне
щьмәта эрмэнийя у к'ордада, пызмамтнийя һаһи һьви-
снә, ле һьлбәт, шьровәкьрына пьрсада әһана маһә сә-
ләрәщә фькьрмишбуна хвәйә буржуазне, чавә мәсәлә,
Л. Рамбоу, Р'оһрбах, Вамберу у ед майни.⁸

Шәр'к'арийя щьмәта эрмэнийя у к'ордайә т'әһийн
мқабьли һ'өкөмәта Сөлт'анне оса жи хәбата А. Саф-
р'астийанә — „К'орд у К'ордстан“—еда һатйә к'ьвше.⁹ Һыә
қийәтед пызмамтнийя щьмәта эрмэнийя у к'орда әм
к'т'еба С. Ег'һазаровә „К'ордед қәза Ереване“—да дьби-
һы.¹⁰ Професор Ег'һазаров бь сала һаснә хвә дайә т'ә-
риқа щьмәта к'орда, әмре һейн сосиал-экономикне, р'ә-
бун-р'уһьштына һе, һәләқәтне һе щьмәта эрмэнийар'а,
һәше дәстбь һьвисара һе хәбата өлмне кьрийә.

Т'арипзане эрмэнийя һав у дәһг Лео, е кō гәләки р'ынд
һаж т'арипа щьмәта к'орда һәбуийә, дәрһәқа һәләқәтне
һаһи һәрдө щьмәта һә кō т'әһе һьвиснә, ле әһи һәһте
хвәда бажаре Т'билиснеда боһа щьмәте бь һе т'әһаеһә
гәләк щара лексия у дақлад хвәндьнә.¹¹

Пешәвьтне интеллигенсия эрмэнийә пеш Р'әффий-

С. Найкуни, Г. Чилникерйан, Срвантсийан, Мамурйан, А. Чопанйан у гэләкәд майин жи хәбат, мқалә у биранише хвәйә р'евитнеда пәрсе пьзмамтнша һәрдө шымә'те щинар блынд кьрьнә. Дәрһәқа ве пәрседа. Һәса жи т'әриқзане кәрда Мәлә Мәһ'муд Байазиди, Нури Дерсьми у ед майин ньвисинә.¹²

Нәнһер'и ве йәке, вәки гәләк т'әриқзан, этонграф, ә'дәбиһәтзан, дьлезана дәрһәқа һәләқәтне шымә'та әрмәниша у к'өрдада, пьзмамтнш ванда ньвисинә,¹³ ле т'әриқзанед буржуа-националистне әвә йәке ишк'ар дькьн у бенсафи ч'ә'ве хвә бәр һ'әзара нзбатнша дьгьрын, пахазыи, әвә йәке бьблиныи, әвәна бир дькьн, вәки пьзмамтнша ван һәрдө шымә'та нава шәр'к'арийа вана т'әвайида, нава һәләқәтнед вана мәдәниһәте у ә'дәбиһәтеда қалбуйә. Әв йәкана нава хәбата т'әриқзанед т'ьрк Шовк'ет Сурайа, һ'әсейн Сарашог'лө, Ә'ли К'әмал, Ә'ли Фуат Шебесу у ед майинда тенә к'әвше.

Паша Р'еволуция Октйабрейә социалистнейә мәзыи мәшал һәтнә сазкьрьне бона пешдәчуйиша к'өрданше у чава өлмдаре әрмәниша, Һәса жи ед к'өрда гөһдарийа хвә даникә сәр пәрсе т'әриқә һәләқәтн у пьзмамтнша шымә'та әрмәниша у к'өрда. Ве дәрәшеда бәрбьч'ә'выи хәбата М. Г. Нерсисйан, Е. Г. Саргсйан, Х. Авдалбекйан, Г. Шар'ойан, Һ. Г'азарйан, С. Аванесов, М. һасратйан, Н. Халфин, М. С. Лазарев, Х. М. Чатоев, Щәлиле Щәлил у ед майин.¹⁴

Дәрһәқа пьзмамтнша шымә'та әрмәниша у к'өрда Һәса жи әм нава хәбат у ә'франдыне бәдәвәтнейә Ә'рәб Шамиллов, Һ'. Шьнди, Щасьме Щәлил, Әминне Ә'вдал, Қанате К'өрдә, Надо Махмудов дьхуныи. Гәлә шайир у пивск'аре әрмәниша дәрһәқа пьзмамтнша ван һәрдө шымә'та ньвисинә, қийәте ә'франдыне хвә жь фольклора шымә'та к'өрдәйә щәваһьр һьлданә. Әван Һәса жи бь дьл у щан дәрһәқа к'өрдә Әрмәнистана Советне, пешдәчуйиша ә'мре ванда, пьзмамтнша шымә'та әрмәниша у к'өрдәйә кө р'өже мәда сәрәшәмкә т'әзә стәндийә, дьви-

сын. Шайир у ивиск'аре эрмэнийя Аветик' Иса-
хакпан, Дереник Демирч'ийан, Степан Зорйан, Һрач'ия
К'очар, С. Таронси, Сармен, В. Каренс у гэлэке дыне
эийси буи дэиґбеже же пызмамтне. Хен жи ван, оса жи
фькьрдар у ивиск'аред эрмэнийяэ шолатед дэрэко дэрһо-
ца ве пьрседа хэбате хвэда ивнениэ.¹⁵

Хен жи ван хэбатед к'эвшкьри мэр'а кайя һ'иман
Һ'есаб буйэ оса жи материале архиве Москвае, Ленин-
градс, Ереване у Т'билисе. Ле гэлэк қийате Һранбана-
ийэ фэрз мэ жь пресса эрмэнийяэ қор'на 19—20 һьлдайэ.
Гэлэк р'ожнэмэ у коваре эрмэнийя ды р'ун'еле хвэда
дэрһэца пызмамтнийя эрмэнийя у к'орда ивнениэ,
сэйасэтийя һ'өкөмэта Т'урк'наеийэ млэтнейэ к'ьрет кри-
тиккьрына, дэиґе хвэ бльидкьрына боиа мэл'кэмкьрына
пызмамтнийя ван һэрдэ шьмэ'те қэдими. Жь ваньы
„Мшак“, „Тараз“, „Лума“, „Мег'у Һайастани“, „Нор-
дар“, „Аревел'ян мамул“, „Анаһит“, „Арарат“, „Арза-
ганк“ у гэлэкед дыне.

Әм нава эрмэни у к'орде, ко жь Әрмэнистана Р'оавас
у К'ордстане р'эвинэ у про Әрмэнистана Советнеда быґо
Һьртиэ гэр'янаэ, у мэ гэлэ қийате бь зар жь вана һьд-
дайэ.

ПЪЗМАМТИЯА ШЪМЭТА ЭРМЭНИЯА—К'ОРДА У ШЭРКАРИЯА ВАН МЪҚАБЪЛИ ЗЭВТЧИА

Пъзаматийа шъмэ́та эрмэ́ниия у к'орда жь к'урайа
қо́р'на те. Тэри́қ дьда к'эвше, ва́ки э́в һа́рдо шьмо́ге
ши́лар жи́на ль р'эх һа́вдо, ль сэр э́рде
хвэ́и т'эри́қе, йазии́а ван һа́рдо шьмо́та ба́варбы́ки
нола һа́вдо буйа́. Э́вапа гала́к шара т'эва́и мьл к'ота́но
мьле һэв мқабь́ли һэр зофтчи́ки шэ́р' кьры́на, бо́на жь
хэза́кьры́не хьлазбы́н.

Дэрһа́қа пъзаматийа ван һа́рдо шьмо́та т'эри́қзана
эрмэ́нтаи́н нав у дэ́нг Лео дьвонса́"... Нези́кбуна ва́но
ко жь қо́р'на те, бефь́тийа һ'око́маки мэзы́н сэр һа́рдо
шьмо́та һы́штийа́, гала́к дэрэ́шада э́мьре ва́ни култу́ри́е
буйа́ нола һа́вдо. Жь қо́р'на йа́кеда һэ́на шэ́дэти́е Стра-
бо́н, ко бы́ фь́кра ши́ эрмэ́ни у мар мьла́тэ́кбуна, чь́мки
һа́қа мэзы́бу диты́на ши́ дэрэ́ша нолани́һэвбуна к'ы́ше
ван, р'абун-руньшта́ндына ван у һа́ла зьма́не ван
һа́рдо шьмо́та, ко э́ви э́в фь́кра пешда дьк'ы́шанд. Бо́на
изба́ткьры́не, шэ́дэти́ед ви́ тэһа́рийа ма́иши́ жи́ һэна́, ва́ки
һа́ла ба́реда Э́рмэ́нистана Р'оһьла́теда у шэ́нубеда һа́ла-
қэти́е култу́ри́е һа́тыбуна сазкьры́не, ль к'о́ эрмэ́ниия у
к'орда бы́ һа́лақэти́ у һ'око́мкьры́не хвэ́и сэрһа́вдо́ва
гы́нишьту́буна фь́кьрми́шбуна т'ома́ри, қайда́ки т'ома́ри...!

А́ва, дэрһа́қа незикбуна к'орда́йа қанш ба́рбы́ эрмэ́ниия,
чь дьвонса́ ко́вара эрмэ́ниайа „Ара́к'с“:— „К'орда гала́ки
қэдре эрмэ́ниия дьгы́рт, э́в йа́ка гы́нишьту́бу ме́ да-

рәше, вәки вәхте к'орда шват дәрбаз дькьрын у ль шьр
әрмәни һазьруна, қә на һәма әрмәник жи һазьруйя
у әв әрмәни жи к'орди р'ынд бьзанбуйя, йәкә ве шьвате-
да т'әва бь зьмане әрмәни хәбәрдаңа".²

Ле жь авторед әрмәнийя йәки дыне дьнвисә: „Фәсла
территория Әрмәнистанә Т'урк'нае у льзмамтийя әрмәни-
йя у к'ордайя бь қөр'на, нава ванда хәйсәтнә оса пешда
ашбу, вәки әвана гәләки полани һәвдбун".³ Һәлбәт
нава готына ваи авторада на һәрә р'ает әвә, вәки әвана
бь қөр'на шиңаре һәвдбунә, на ко бөфьтийя һ'өкбме
хвәйи қәиш ль сәр ә'мьре ваии соснал-экономикине һьш-
тийә у әв һ'өкөме қәиш чьда чуиә, дьһа к'урбуиә.

Чава ә'йанә қөр'на пәһа у дәһада к'орд бәрә-бәрә һә-
тынә бәрбь ә'рде әрмәнийя, нә ко бь нета зәфткьрыне, ле
Һ'әле ваии соснал-экономикине әв мәшбур кьрыиә, ко хвә
ч'йәед әрмәнийя, мерг у зозанед ваиә бь шиңкайя п'ә-
лахва гьрти бьгрыи, пәз у дәваре хвә биһыне ль вандә-
ра. Вьра йя һәрә сәрәкә әвә, вәки әрмәнийя к'орд р'ынд
қәбулкьрына у һәла сәрда жи мәшәл дьданә сазкьрыне, ко
әвана бьнгә бьгрыи, ле к'орд жи алине хвәда бь һ'об у
Һ'ьзкьрынәкә мәзьнава бәрбьр'и шьмә'та әрмәнийя буиә.
Ле пашвәхти шарна жи зәвтчийя бь зордәсти һ'өкөми
ль сәр к'орда кьрыиә, жь ши, ера ваиа шьһ'тандьнә, бь-
рыиә ль сәр ә'рде әрмәнийя шиңаркьрынә. Нета ваиә
Һ'имли әв буиә, ко һәрдо шьмә'те шиңар бәриһәвдыи.
Дәрһақа ве йәкеда академик М. Г. Нерсисйан дьнвисә:
„Һ'өкөмәта Солт'ание дәстбь шьлт'ахи не пәп'ак дькьр, бона
т'фақдарийя әрмәнийя у к'орда бьтәр'ьбинә бь һәр
тәһәри к'орд мқабьли әрмәнийя р'адкьрыи, бь ви
тәһәри дьжмьнати нава шьмә'те шиңарда пешда дани".⁴

Ле пәһьһер'и ваи йәкә льзмамтийя һәрдо шьмә'та т'ь-
ме к'урбуиә. Гондиә к'орд вәхте, дьһатә гонде әрмәнийя
бетьре у бөхоф бу, аза у бөмьнәт бу, чьмки әр-
мәнине хәбатк'ар нолани бьрә әв қәбулдкьрыи.

К'орд шэхте дьхатынэ гонде эрмэнийа нава шэдэки кьнда дьбунэ пьзмамед эрмэнийэ һэрэ незик, т'эви шин у шайе ван дьбун, эшана бы һөрмэт у қэдьргьрть-нэкэ мэзылва бэрбьр'и һэр эрмэнийки дьбун у т'о шара фьрқи данэданинэ орт'а пәфәре мала хвә у эрмэнийа. Дәрһәқа ве йәкеда газета эрмэнийэ „Мшак“ аша дьнвисә: “К'орд бь хәйсате хвәва гәләки незикки эрмэнийа бун, һәма чәнд сад гонде эрмэнийада бьмана, к'орда әмре хвә ноланин гондие эрмэнийа дәрбаз дькьрын, к'орда насийа хвә дьда зьмане эрмэнийа, дьчунә дә'вате ван, бь к'отаси һақаси незикки ван дьбун, шәки т'эви эрмэнийа дьчунә бәрбь зйарета. Әшана өса зәлал бь зьмане эрмэний хәбәрдьдан, шәки т'о кәси пькарьбу әш жь эрмэнийа шөдакьра“.⁶

Гәрәке бе готьне, шәки эрмэний жи өса бь қәдър у һөрмәт жь алине к'ордада дьхатынә қәбулкьрыне. Әш к'орде кә гонде эрмэнийада дьман, йәке жи шәпр'а шшпарти дькьрын, р'оже ог'ьрме гьран пышта эрмэнийа бун. Гәләк малед эрмэнийа ль қәзе Сулдузе, Соуш-Булаг'е. Миандәбе (Иран) гонде к'ордада дьман. Газета “Мшак„ дәрһәқа бьнәллине эрмэний у к'орда қәза Миандәбе дьнвисә, шәки эрмәннед, кә бәлайи сәр гондәд к'ордайә ве қәзае бубун, бәрә-бәрә, нава салада һини р'абун-р'уньштандьна к'орда бубун, әдәт, к'ьнше мьләтне у зьмане ван һьлдабун.⁷ Минорски шәдәтне дьдә, шәки эрмэние кә ль Ване дьман гәләки р'ьнд зьмане к'орди зауьбун, шана өса к'орди хәбәрдьда чаша кә зьмане эрмэний.⁸

Дәрәша пьзмамтиеда готи бир биныйи к'ривтийа эрмэнийа у к'орда, йа кә жь қөр'на те у һ'өкөмәки гәләки мэзын сәр мәһ'кәмбуна пьзмамтийа ван һәрдо шьмә'та һьштийә. Әйәнә, шәки эрмэнийа у к'орда сәрдә'ватии жь ван мәрьва к'ьвшдькьрын, ед кә гәләки незикки һәлдөнә. Демәк к'орд у эрмэний чьқа незикки һәвбуна, шәки бунә сәрдә'ватие һәвдөйә әйини. Әш йәка жь сьлсьләтәке

дәрбази сълсъләтәкә майиңи буйә. һәр де у бавәк әвләде хвә ширәткьрийә әви ә'дәти нолани р'онайя ч'ә'вә хвә хвәйкыи.

К'орде хобатчи т'ьме амьийа хвә әрмәниә гонди аниийә, шевр у мьслә'та хвә шир'а кьрийә. Авторәки әрмәнийя дәрһәқа ве йәкеда дьнвисә: „Вәхта к'орда к'ьр'ни-фротана хвә дькьрьь эваре р'енәдьк'әт'ьн, шәм әрмәнийя, мала шанда дьман, ч'әке хвә дьданә шан бона вәшерын, п'әре хвә бе жьмарт'ьн т'әслими ван дькьрьн, ко әвана хвәйкыи, ве бьхарана у р'азана һәр т'әне малед әрмәнийяда, ле әрмәнийя хәмхори дьбьр, вәки әв пьз-мамед шанә к'орд р'азибуйи жь мале һәр'ьн, шанр'а қә-дьр у һөрмәтәкә мәзын дькьр...⁹ һәқзадә өсабуйә, к'орда т'ьме амьийа хвә әрмәнийя аниийә, әв амьнайя, ван, өса жи жь ве һәке те к'ьвше, вәхте к'орда дьжмьне хвәйә һондөр' у дәрр'а шәр'кьрийә, к'омәк жь әрмәнийя стәндийә, һане жи һәбуи у сильһ'е хвә малед шанда вәшарт'ьнә, өса жи әрмәнийя к'омәк жь к'орда стәндийә.

Сала 1185 вәхта һ'өкөмдарийя Хәлиф әл-Нәспр жь малбәт'а Абасийя орт'а к'орда у селшукә т'ьрк шәр'әки гьран дәстпедьбә, һа ко бәлайя Сурнае, Диярбәк'ьре, Шьзыре, Мусьле у шиед майиңи дьбә, әв шәр'а дьреж дьк'ьшнә, аг'ьри к'орд тенә алт'кьрьне, к'ордәд Киликнае мәшбур һур-муре хвә т'әслими пьзмамед хвәйә әрмәни дькьн, дьк'ьшьнә бәрбь ч'ийә, ле һыпәк жи малед әрмәнийяда хвә вәдшерын.

Қөр'на 12-ди салед һ'өкөмдарийя малбәтийә Зәнгийә Мөсәле к'орд мәшбурбуйи тенә бәрбь. Әрмәнистанә у әрдәд вейә шьмаләда шивар дьбьн. Ль вьр мәшәл тешә сазкьрьне бона пьзмамтийя ван һәрдо шьмә'та мәһ'кәм-бә. Дәрһәқа ве йәке т'аригзанә әрмәнийя Г. Чамчийан дьнвисә, вәки қөр'на 14—15-да чьқа дьчу пьзмамтийя әрмәнийя у к'орда дһа мәһ'кәм дьбу, һа ко әв жь һ'ьшум-кьрьне дәр хвәйкьрьнә.¹⁰

Пызмамтийа эрмэнийа у к'орда. оса жи р'унд латийа к'эвшэ у далбуийа нава к'эр'ини-фротанеда.

К'орда галэки кем т'эви мылате башқә к'эр'ини-фротана хвә дькьрын, вапа һ'имли т'эви эрмэнийа дькьр, һәр қозакеда, һәр нәһ'икеда, һәр гөндәкида к'эриве вапа эрмэни һобун. Вапа пәз, р'ун, пәнер, һьри, ч'эрм у һасьләтед майши дьбьрнә малед эрмэнийа, лә шьр дьһиштын, р'ожтыра дьне дьфротын ван, йане бы п'эрэти. йане жи һасьләт у эшиийаед майшир'а дьгөһер'ин, илаһи, п'эрч'ә, шәкьр у сийһ'ар'а дьгөһер'ин, бемьнәт вадьгар'инна малед хвә. Гөлә щара к'орда эшиийаед хвә малед ванда дьһиштын дьчун, эрмэнийа хвәхвә дьфротын, паше вәхтәке, вәхте әв к'ордед пызмаме ван быһата ве һәңе ван быдане.

Бажаре Днарбәк'ьре, Әрзруме, Ване у чәнд бажаре майшида чава к'эр'ини-фротан, оса жи дэранныа щур'ә-щур'ә эшиийа дәсте эрмэнийада бу, лә к'эр'ини-фротана һ'әйванәт у һасьләта ве һ'имли дәсте к'ордада бу.

Һәр т'әне бажаре Ванеда сала 1910-а 152 дәстчеханед малайя дэранныа п'эрч'ә һобун, ед кә п'эрч'е жы пәмбө у р'ис бәрдыдан, к'ижаң гөләки тәһах у бәдәшбун, илаһи, бәрбьч'әв дьк'отын „П'эрч'е Шатахе“ у „Мансуә“. Чава эрмэнийа, оса жи к'орда әв боһа энт'эрийа, пышта, бишмета, шала у р'уе пьвиһа дьк'ьр'ин. Хешжь ве йәке бажерда 18 дәстчеханә һәуби, ед кә п'эрч'е „Намазьлик“ бәрдыда, әв п'эрч'е һане һ'имли мөсөлмана дьк'ьр'ин, боһа вәхте һәмазе бавежьһә сәр хвә.¹¹

К'орда жи һ'әйванәт у һасьләта ве дәрдыхьстә фьротане К'орда нә кә т'әне һ'әйванәте хвә щидә дьфрот, лә дьбьрнә Сурнае, Стәмубле у һала Мьсре.¹²

Орт'а эрмэнийя у к'ордада, өсә жи қәза Басенедә к'ь-р'ин-фротан гомрәһ' дьһатә кьрын, эрмэнийя һур-мур, п'әрч'ә дьбьрынә нава к'орда, ле к'орда һ'имли шур'ә-шур'ә фекһ дьбьрынә гонде эрмэнийя, чьмки әв гонде к'о к'орд теда дьман, ч'йя у дорбәре ван мешәна сьхбун, ль к'о фекһед р'ынд дьгьһиштьн, к'орда әв бәрәв дькьр, сәбәта, чәшала у хөршина га бар дькьрын у дьбьрынә гонде эрмэнийя.¹³

Гәрәке бе готьне, вәки к'ьр'ин-фротане р'ож бь р'ож пьзмамтийя ван һәрдо шьмә'та мәһ'кәм дькьр. нава ванда һәләқәтиед сильһ'кьрыне пешда данн. Чава нь-виск'аре эрмэнийяһ ә'йан Р'аффи дьбежә: „Әвә һәләқә-тиә (йя к'ьр'ин-фротане К. Ч.) нава эрмэнийя у чәнд қә-билед к'ордада амьнтикә мөзын чекьрьбу, чьқа т'ьрка зор-дыда ван, әв пьзмамти дьһа мәһ'кәм дьбу“.¹⁴

Һәләқәтиә шьмә'та эрмэнийя у к'ордайә к'ьр'ин-фро-тане, өсә жи қәза Чарсәншәқеда бәрбьч'әв дьк'әт, ль к'о к'орда һ'имли сильһ' жь эрмэнийя дьк'ьр'ин, әв йәка дьликава дьһатә кьрыне. һ'окомәта Т'урк'нае әгәр дарһә-қа we йәке пе бьһ'әсиә, we малед эрмэнийя бь һ'имва бь-шәштанда, эрмэнийя әв йәка р'ынд заньбу, ле жь we йәке хвә пашнәдьдан, к'омәк дьданә к'орда. Чава нь-виск'ар у әдәбийәтзане эрмэнийя Т'орос Азатйан дьнви-сә: „Чарсәншәқеда сильһ'чекьрын гәләкһ пешда чу-бу, һ'әму шур у т'ьвьнгед к'ордед Дерсьме эрмэнийя че-дькьр, гәрәке бе готьне, вәки сильһ'ед эрмэнийя жи һә-буһ“.¹⁵

Т'әвгьредана к'орде Дерсьме у эрмәнне қәза Чар-сәншәқейә к'ьр'ин-фротане һ'имли р'ожед әдьли пешда дьчу, илаһи, ши вәхти гава һ'ышумкьрына әскәред Т'ур-к'нае ль сәр Дерсьме дьһатә сәкьнәдьне, ши чаһи, әвә готи дәстбь мәша ванә к'ьр'ин-фротане дьбу. К'орд жь

ч'йа п'йа дьбуи дьчунэ шэм пьзмамед хвэлэ эрмэни к'ьр'ин-фротана хвэ дькьры, эрмэни жи алие хвэда дьчунэ ч'йасд Дерсьме бона к'ьр'ин-фротане, эвана ль вьр бса жи бь сынэ'тк'ариева мьжул дьбуи.¹⁶ Чава авторэки эрмэнииа дьбежэ: „Дерсьм'я бь н'об у н'ьзкьрь-нэка мэзынва бэрбьр'н эрмэнииа дьбуи у сэр ван гэлэки гоман буи. Н'эму к'ьр'ин-фротане хвэ эрмэнигар'а дькь-рын... эрмэние т'ощар у сынэ'тчи 3—4 м'ана т'эме ль ч'йае Дерсьме, гонде мэзын у бьч'укда дьгэр'йан, аза, бемьнэт шөхөле хвэва мьжул дьбуи“.¹⁷

Нава эрмэние Чарсэнщэде, к'өрд у эрмэние Дер-сьме, Мок'се хэлэқәтнэ пьзмамтнейэ оса латьбу чекьрь-не, вэки эвана дьчунэ мале лавдө, бе н'эрэ дькарьбуи чь ко ван лазьмбуиа бьбрана, йане жи эрмэнииа эшияе хвэ дьбрьнэ шэм к'өрда н'эйванэтр'а дьгөһер'нн, эв н'эйванэтана ноданин, шэм пьзмаме хвэйэ к'өрд дь-һишт, бона эвана хвэйкьн, ко паше к'энге лазь-бу бьдана ван.¹⁸

Т'ө шык т'өнэ, вэки эв хэлэқәтнед ланэ к'ьр'ин-фрота-не у т'эвгыредана ван н'эрдө шымэ'тайэ сынэ'тк'арие кь-рына хвэйэ қәшц ль сэр н'але ванн соснал-экономикне у м'н'кэмкьрына пьзмамтн'я ван һышт.

Чава ма гот к'өрда гэлэки қәдыре р'өн'аниа эр-мэнииа заньбу у пьзмамтн'я ван гыишьтбу шө дэрэ-ше, вэки н'эр дерэка эрмэнииа бона к'өрда н'эсаб дьбу-шне зйарэти. Эгар т'ьркөк, йане жи йэки майин бь сьдде хьраб н'не хвэ бавита дерэка эрмэнииа, к'өрд лелебуи хуне бьр'ежы. Ава, чь дывнэсэ т'арнэзане эрмэнииа Дарапаг'си: „К'омэ к'өрде щэрд-башн дьк'эвиэ дере ч'йасд Сепуһе, эвана к'тебе р'өн'ание, һэбуна дера у ава чь ко һэбу т'алан дькьн. хвэр'н дьбынэ вэлэте хвэ. Ль вьр к'өрде ши сэр ван щэрдлэбашн'я һерсдьк'эвын, ванр'а дьбежы, вэки вэ

дере армәнийя т'аланкьрийә, ле п'ак бьзанбын бола we йәке әме зийане бьк'ышын. Щәрдабын һьлтнынә сәр хвә, вәки әв йәка вана кьрийә. К'орд һурмуред дера жь вана һьлтнын у вәдыгәр'нә дәрәд ч'ийә Сепулә, һурмур пашда вәдыгәр'нын у т'әввәдә дькыи, вәки бьбахшыи...¹⁹ Р'астә, ль вьр бь фькьра Даранаг'си мә'на вәгәр'андьна һурмур, һ'өкөме р'өһ'ание бу, ле бь т'әг'мина мә гәрәке бирнәкыи, вәки йә һәрә сәрәкә әв незикбуна к'ордайә пьзмамтийә бәрбь шыә'та армәнийя.

Дәрһәдә пьзмамтийә армәнийя у к'ордада, өса жи гәләки р'ынд хәбәрдыә т'ариқзане армәнийя А. Аллоһаш-йан. Әв өса жи ль сәр һәләқәтнәд вәпә сосиал-экономикне дьсәкьна у дьдә к'өвше, вәки, илаһи, т'әвгыредана вәнә р'өһ'ание дыһа у дыһа пьзмамтийя вән мәһ'кәм дькьр. Чава әв дьбежә: „Қәза Мушеда гәләк гөндә к'орда һәбуи, ед кө гәләки незикк армәнийя буи, бьнәлне к'ижа-на дьчунә сәр мәзәле С. Месроп дөа-дрозгә дькьрыи, дера армәнийя дьһ'әбандьи“.²⁰

Дәрһәдә we йәкеда пьвиск'аре армәнийя э'йан Р'аффи дьнвисә: „Чь эшийәед р'өһ'аниейә армәнийя дьк'әтә дәсте к'орда вана хьраб нәдыкьр у п'уч нәдыкьрыи. Бола к'орда к'әмала һәр эшийәки дера хачп'арезие өса мөзынбу, чава, кө әв пьвыштәд шеха дабу вәи“.²¹

Әв йәка өса жи коvara армәнийя „Арак'с“-е избат дькә, әв ава дьнвисә: „Қәза Харазане йәпә Хьрзане, йә кө сәр дө п'ара бәлә дьбу у незикк Тавлорикейә, ч'ийә Марат'укейи зйәрәти дьк'әтә пәва веда, пә кө т'әпә бьнәлне ши, ле өса жи т'әмамийя бьнәлне Сасунейә армәни у к'орд дьчунә бәр we зйәрәтә“.²²

Дәрһәдә пьзмамтийя шыә'та армәнийя у к'ордада у we йәкеда, кө чава к'орда қәдре вәк'илед р'өһ'анийя армәнийя дьгыртын хобата хвәйә р'өһитнәда т'әбнәтзанәки вәлате дәрәкә Питон де Тоурнефорт дьнвисә, вәки са

ла 1702-а вәхте те Р'оһьлата Незнк бола Туркнаеда р'е-
 виһийа хвә бькә, т'әвәқәй жь һ'өкөмәте дькә, кә бәләдә-
 ки бьднә ши, һ'өкөмәт бәләдә дьде, ле бола чуйһша
 К'өрдстане һ'өкөмәт вәк'илти һәлһадә сәр хвә. Илһин,
 Әрзрумедә вәхта әв дьхвәкә һәр'ә дор-бәре у'оме Фә-
 рате бьгәр'ә, қаймақайме Әрзруме ә'лам дькә, вәкш әв
 жь Әрзруме дәр һькарә һ'өкөмкә ль сәр ван к'орда, ед
 кә дор бәре Фәратедә дьжин. Әв дьбежә Троурифорт, вә-
 кш һәр т'әне к'әшише дера әрмәнийа дькарә к'омәке бь-
 де, чькш к'өрд гәләкш һөрмәта вәк'иле р'өһ'анһийа
 әрмәнийа дьгьрыш у бәса жи дькә. Тоурнефорт ль хобата
 хвәдә бь һургыли дьдә к'өвше пьзмамтиһа шьмә'та әрмә-
 нийа у к'орда, чава к'өрд дьжмынатне т'ьрк'ар'ә дь-
 к'ышһийш, ле қәдье әрмәнийа бһид дьгьрыш. Тоурнефорт
 т'әви к'әшише дера Сор бәрбь ч'әме Фәрате р'едьк'әкә.
 Р'ева т'әме р'астш к'орда те, ль кә әвана гәләкш һөрмәта
 ван р'евһийа дьгьрыш. Тоурнефорт жь к'әшише әрмәнийа
 дьһьрсә әв чь һ'әвалә, әв шабе дьдә: „Пьзмамтиһа мә у
 у ван (к'орда К. Ч) гәләкш кәвиң“. Паше Троурифорт дь-
 һьвицә, вәкш әв қәдьргьртына к'өрдәйә мазьш бәрбь к'ә-
 шише әрмәнийа әм жь һәр қәзһийәке хьлазкьрыш.²³

Чава мә гот к'өрде Дерсьме жи бь қәдьргьртыһәкә
 мазьһва бәрбьр'ш дәрәд әрмәнийа дьбун, дьчунә бәр шә.
 һөрмәт у қәдье р'өһ'анһие дьгьрыш, чава Ереванһийа дьбе-
 жә: „К'өрде Дерсьме жь исламтне һақа дурбуш, чьқа
 кә хачп'арезш, жь шә. Әвана т'ө шара һьмеже һакьш.
 т'ө шара һәһелы, вәкш т'ьрк'әк лыһге хвә бәвежә дәрәкә
 әрмәнийа, ле әгәр әвана бь зоре әве йәке бькш, к'өрд
 һазьрыш хуне бьр'ежьш“.²⁴

Әгәр бьқәшһийа т'ьрк'ә һ'ышуми ль сәр гөндәкш әр-
 мәнийа бькьра, йәне жи бьк'әтана дера ван, т'әмамһийа
 к'өрде Дерсьме дьсәкьһийш у һәдһиһштын әв йәка бе кь-
 рыне. Дера гөндә һавлорейә С. Карапет бубу шие к'өр-
 дайш зйарәти, қәдье у һөрмәта шә дәрә вана бәса дьгьрт
 чава һә һәр зйарәтәкә хвә. Ава мөсәлә вәхта сала

1888-а таригзана эрмэнийа Андраник дьча гонде һавлорей ль вьр р'астии к'эшише дера С. Карпет те. Эвана ль вьр гэлэки қьсэдькыи. Эв дэрһақа пьзмамтийа щьмэ'-та эрмэнийа у к'ордада бь қэдьргьртынакэ мэзыва хэбэр дьдэ. Ава. эв дэрһақа қрэмандьнаке чь дьбежа: „Вьр 4--5 сал бэре нава шэқ'илед һ'ок'омэта Турк'наепа к'о Хозат'еда р'удьныштын бэ'с бала дьба гьва бь зер'е дера (һа С. Карпет К. Ч.) бнэлийа ч'эк у сильһ' дэставиһа бона һ'ошуми ль сэр қэзаед т'ьрк'айһа дора Дерсьме бькыи. Қаймэқайме Хозате қьрар дькэ, к'о эскэре шан һэр'а, бьк'эвэ дера у дэрһақа шэ һ'океда лебыһ'оса. Сэр эскэре белука Хозат'е қайыл дьба у эвана р'едьк'эвыи. тена бэрбь дера мэ... Мьн дит шэ ньшкэва эскэраки г'омрәһ' к'этийа гели, пешие мьн те дэрһахьст эв чь һ'а-малэ. Мьн газн бьре'хвэкьр у готе чька быһер'а эв чь эскэрэ жь ч'ие те бэрбь гели. һала бьре мьн жь мал дэрһок'этыбу мьн һав ньһер'ии сильһ' дэсте к'орда жь мале хвэ дэрк'этын у м'қабьли шан шэр'кьрыи. К'орда т'ьре дуса эскэре т'ьрка дьхазэ һ'ышуми ль сэр Дерсьме-кэ, кьрә һавар. газн, нава һаведа дэиғ лэз балабу, ма һав ньһер'ии к'ордед сильһ'кьрыи башқә-башқә бь сэрәк-ване қэбиле хвэва ль вьр һазьрбуи...

Эскэре т'ьрка жь ч'ие пайабун, ле к'орда пешийа шана гьрт:— „Һун к'иһа, бона чь һатыһа, чь дьхвэзыи“.

Сэрәскэре т'ьрка дит к'о ш'ох'оле шане хьрабба бь һ'эм-ди хвэ, фэқирбуи, шаба к'орда да: “Эз п'олашбум, мьн қраркьр һэр'ьмэ бэр дера гонде һавлорейә С. Карпете. Ле шэ'дэки дьреж мьнр'а ль һэв нэдьһат бемэ вьра, лэ к'о мьн дер бавар нэдькьр, ле ш'ох'оле мьн гэлэк бу. Паше эвара аз гэлэки һэр'әһ'әтбум, р'анэдьзам, хэви мьн дьдитыи, дьчэрчьрим... Ашшакки мьн шэ'дэ дит, бәхте мьн вэбу, бемэ бэр дера; шеміка С. Карпет пач'кьм...“

Шәхта к'орда эв хэбэре қ'омандарэ э'к'сә-фелбаз бьһистын изыи нэдан, к'о эвана пешда бен у готыи: „Эм т'ошар изыи нэдыһа тә, шәки т'о ныге хвэ бавежи дера мэ, эве бьһ'эр'миһи, на т'ошара эм эве һәке изыи на-

дына тә, дере һ'арамбә,. Аша, к'орда кьрә газн у дора эскәр гьртн.

Вн чхн қ'омандаре эскәре т'ьрк'а лавайн мын кьр, вәкн изьне бьдм бе бәр дере. Мын шаба вн да: „Чава зйнарәтван изьна тә һәйә бей бәр дере“, ле к'орда лиса изьн нәда, қайнлнәбун у готьн: „әм изне надьн эфендне п'аша ньге хвә бавежә дере у дера мә был'әр'минн“.

Чь сәре тә бешннм мә гәләкн хәбарда, апшах мә к'орд данә башаркьрыне вәкн дәрге деред мә бола т'ова вәкьрннә, бьра бенә бәр дере. К'орд ль вьр ндн вәкә 10 һ'әзар мәрвн бәрәвбубун, һәла к'орде снльн'кьрн һе дьһатын, әвана һәр т'әне бь вн қәвлн р'азнбун, кә әв т'әмамннә эскәре т'ьрк'а, һәне жн әв мәрвн, ед кә дь-хвәзын бенә бәр дере, бьра бәре ә'влн һәр'ын ч'әме Мынзуредә хвә бышон, т'әмьзын, паше бенә бәр дере. Мын готә ван, вәкн әв йәкә нәләзьмә, бьра дьле ван т'әмьзбә, дә вәкн йәсәпә, вана гот, бьра бәре ә'влн бей шемнка дәрге дерейн пешьн пач'кьн, паше чаләп'ннә бенә һөндөр'. Әва бәрк' бь к'отасн к'орда қәвл даннн у паше готьн, вәкн әгәр әв готьна ван бе ннкар кьрыне у бе т'әр'бандьне, вн чхн әме бона қәдре дерә С. Карапетә һавлоре сәре хвә бьдын, қьр'а һ'әму эскәре т'ьрк'а һәма ль вьра бншн. Қ'омандаре эскәре т'ьрк'а бәрә-бәрә әв қәвлед, кә к'орда даннбун қәбулкьр у бәре ә'влн хвәхвә һ'әму снльн'е хвә данн, шемнка дәрге дере пач'кьр у т'әвн эскәре хвә чаләп'ннә к'әтьнә һөндөр'е дере. Пашн ве йәкә к'орда ннве снльн'е эскәр һьлда у т'әвн қ'омандаре ван вәр'екьрынә бәрбь Хозаг'е у пәй ван кьрынә газн: „Ло т'ьрк'ед тьрсонәк бьнһер'ын һун бь әт'бәкә чь гьран дьр'әвын...“ паше к'орда бь һ'әзара т'выг нава һәведа агьркьрын, фитандьнә эскәр, сәр ван к'әнннән, ле вана қә шунда жн пәһьһер'н, р'әвшнә бәрбь ч'йе, ләз һьлк'ьшнән у нава мешәда ондабун.

Бь һ'әзара к'орде снльн'кьрн нава се, чар сәһ'әтада ль вьр бәрәвбубун, пашн ве йәкә вәхте бәрн эскәре

т'ърк'а дан, бѣ дѣна пѣз шѣржек'ьрыи, к'ьрынѣ к'ьбаб хвѣ-
рыи, вѣхварыи у дѣстбѣ шьрынде, гѣллѣавитыне к'ьрыи у ѣв
н'ѣшт. дѣн р'ѣжбу дѣ вьрбуи, чьмки вана т'ьре ѣскѣре
жѣ Хозат'ѣ дѣса бѣ дѣ сѣр Дерсьме шѣр' у вѣхта дѣтѣи
кѣ кѣс нае-начѣ. дер нѣштѣи у нѣр нѣк чу ера хвѣ".²⁵

Гѣрѣке бѣ готыне, вѣки т'ѣмамнѣи Ѧрмѣнистана Р'ѣа-
вае у К'ѣрдстанѣда к'ѣрд у Ѧрмѣни н'ѣмли бѣ қѣдьргьр-
тынѣкѣ мѣзына бѣрбьр'н нѣвбуиѣ, ѣв нѣѣка, плаи, гѣлѣки
р'ѣнд дѣхатѣ ханек'ьрыне қѣза Дерсьме, Шатахе, Мок'се.
Днарбѣк'ьре, Ване, Ѧрзрумѣда. Авторѣки Ѧрмѣнѣи дѣ-
нѣвнѣсѣ: "К'ѣрде Дерсьме бѣ қѣдьргьртынѣкѣ мѣзын бѣр-
бьр'н Ѧрмѣнѣи дѣбуи, ѣв н'ѣсабдьк'ьрыи чавѣ қѣвум у
нѣзмаме хвѣѣѣ нѣрѣ нѣзик, ѣв н'ѣсаб дѣбуи к'ѣрнѣ
ван".²⁶ Ле Стѣн'анѣс Малхасѣанѣс дѣнѣвнѣсѣ: „К'ѣрд бѣ т'ѣ-
мамнѣ нѣлдаи нѣзмамед Ѧрмѣнѣанѣ, н'ѣзкѣ бьра ѣв жѣ
вѣлатѣ дѣрѣкѣбѣ. ле ѣвана дѣжмьне т'ьрк'анѣ, р'ѣч'ке кѣ-
жана нахазыи бьбинь".²⁷

Чавѣ А. Алпѣиашѣан дѣбежѣ, вѣки қѣза Акнѣда ѣв
нѣрдѣ шьмѣ'тана нақа нѣзкѣи нѣвдѣбуи, вѣки шии у ша-
нѣ хвѣ бѣнѣв нѣдьк'ьрыи, бѣ қѣдьр у нѣрмѣт нѣзкѣи нѣв
дѣбуи, ѣв нѣѣка нѣ кѣ т'ѣне ве қѣзаеда, ле ѣса жи Дер-
сьмеда, Чарѣншѣқѣда Харбердеда у қѣзае майнида жи
ви тѣнѣри бу.²⁸

Нѣзмамнѣи Ѧрмѣнѣи у к'ѣрда гѣлѣки мѣн'кѣмбубу у
нѣрѣбубу қѣза Мок'седа. нѣдуре к'ѣжанѣи Мѣрт'ѣла бѣге
к'ѣрд бу, мѣрики ѣса е кѣ т'ѣмамнѣи ѣмьре хвѣ п'ѣшк'ѣ-
ши мѣн'кѣмбуна нѣзмамнѣи ван нѣрдѣ шьмѣ'та
к'ьрыиѣ. Н'ѣтани р'ѣжа иро жи гѣлѣк Ѧрмѣни у к'ѣрдед.
кѣ шѣ'қѣзае нѣтѣнѣ, бѣ нѣрмѣт у қѣдьргьртынѣкѣ п'ѣр'ма-
зына дѣрнѣқа шѣнда хѣбѣрдьдѣи у плаи Ѧрмѣни т'ѣ ша-
ра бирнакѣи к'ѣмѣкдарѣи мѣзынѣ кѣ Мѣрт'ѣла бѣге
Мок'се дайѣ ван.

Мѣрт'ѣла бѣге Мок'се н'ѣвт сала бѣжаре Стѣмбулѣда
мѣк'т'ѣба н'ѣщурѣда хвѣндиѣи у хьлазк'ьрыиѣ, ѣви гѣлѣки
р'ѣнд зьманѣ т'ьрк'ѣи у фарьзи заньбу, пашвѣхтне ѣв

хвэр'а дэрсдараки дьгрэ, һини хвэндьн у ньвисара зьма-
не армэни дьбэ. Эв р'ьнд һаж э'мыр у э'дэбиһэта Европае
һаму. Жь с. 1878-а һ'этани к'отасна э'мыре хвэ мьдуре
қза Мок'се бу у т'ьме дьшэ'данд, к'о армэни у к'орд
һэвр'а э'дьян бьжнн. пьзмамтһиһа ван дьһа у дьһа мөһ'
кэмбэ.

Чава бьнэллэ қза һ'изаниһи вэхтөке Нури һ'изани
дьбежэ: „75 г'онд бьн дәсте М'орт'ьлэ бэге һэбун, чь ль
ван г'ондада бьр'омьһиһа, пер'а-пер'а дьгьһиштэ М'орт'лэ
бэге у бадьһава һибу к'о щьмэ'те дьгот
„Сэд ч'э'п у сэд г'оһе М'орт'ьлэ бэге һэжэ“ у һлаһи эгэр
к'ордк хатьре армэниһа к'эта, жь дәсте М'орт'ьлэ бэге
хьлаз, нэдьбу“.

Уһэ к'от'эһе һава Мок'седа, ле бса жи қзаед дора ме
Шатахе, һ'изане, Бэрвареда жи М'орт'ьлэ бэге хэбатэ-
кэ һ'эр'мэзын кыр боһа мөһ'кэмкьрыһа пьзмамтһиһа ван
һэрд'о щьмэ'те бьра.

„Сала 1915-а вэхте һ'өк'омэта Т'урк'һае дәстбь қьр'кь-
рыһа армэниһа кыр,— аһа бираниһе хвэда Нури һ'и-
зани дьбежэ,— М'орт'ьлэ бэге гөлэк армэниһе қза Шата-
хе, һ'изане, Бэрваре һава к'орде қза хвэда хвэһкьр,
һ'этани эв қэт'ла хьлазбу, шар'кэ майһи бь қэдьр у һ'өр-
мэт вэр'екьрэ вэлэте ван“.

Ле дэрһэқа һэлэқэтиһе армэни у к'орде қза Мок'се-
да аһа чь дьбежэ бьнэллэ ме қзае Алек'сан Дарбинниһа:
„Ниве г'онде қза Мок'се к'ордбун, һивн жи армэни,
к'орд у армэниһе ве қзае һэвр'а һолани бьрабуһ“.²⁹ Ле қз-
за Мок'седа чава г'ариқ дьдэ к'эвше, т'ьме жи к'орд у
армэни һэвр'а һолани бьра буһэ, р'ожед ог'ьрме гьран
к'омок данэ һэлд'о, г'оваһиһи мьқабыһи һэр дәстдьрежайн-
кэ һ'өк'омэта Т'урк'һае шэр'кьрыһэ. Бьк'һиһе г'онде һаг'һи-
не қза Мок'се Г'азар'һан Гарегһи, е к'о һьһа бажаре
Степ'анаванеданэ дэрһэқа ме пьзмамтһиһеда аһа дьбежэ:
„Һама г'онде һаг'һиһеда М'орт'ьлэ бэг дьма, эв мэр'икн
һэбниһиһи бу, пьзмаме армэниһан һэри һезик бу, эһи т'о
фьр'қи данэдани орт'а армэниһа у к'орда, бь дәсте һи

Н'азара армәни жь қыр'кьрна Т'урк'нае хьлазбунә. Әв хәдә мәбу, дәрғе қал'ие ии бәр мә һәр армәники вакьри-бу. Сала 1915-а. вәхте Н'окомәта Т'урк'нае дәстбь қыр'кьрна армәнийә дода кьр, эзи дән сали һәбум, р'янд те бира мыи вәхте Морт'влә бәге сакьр, ко әскәре т'урк'әе бе Мок'се, ә'мыр кьр, ко к'орд Н'әму армәние бы паше хвәва мазыи ль паша меша у шкәвте ч'йада хвәйкьн, ле зар'ед армәнийә бьбнә мале хвәда хвәйкьн, пәһельн ко әскәре т'урк'ә дәст бьдынә шаг. Әз жи бьрмә мала аше Мьсто. вәхта әскәре т'урк'ә к'әтә гонде мә, әвана бәса жи пәтнә мала Мьсто ньһер'ин, чька армәни һәнә паше на, ии чахи дйа Мьсто бәр тәндуре чокдайи нан дынәт, пер'а-пер'а әз кьрмә быи п'еша хвәда у р'әфька нан жи да бәр мын, вәки һәнемә к'ывше у аша әз у бы Н'азара зар'ед полани мыи жь қыр'кьрне хьлазбун"

К'ордзаше ә'йан академик Орбели жи бы қәдьргьртнәкә мазыи дәрһәқа Морт'влә бәге у пьзмамтийә армәнийә у к'ордайә қәза Мок'седа хәбәр дьдә. Әв сала 1911-а жь аше академиа олмайә Н'окомәта Урьсете дьчә Ване боша ласниа хвә бьдә зараве армәнийәи қәза Мок'се, граматика у хәбәрнәма к'орди һазьркә, бы ие нете әв до шара дьчә Мок'се, т'әви к'олфәта хвә чәнд мәһа ль мала Морт'влә бәге дьминә, е ко Н'әму мәшала саз дькә, ко Орбели бы сәрфьнйәзи хәбата хвә хьлазкә.³⁰ Н. А Орбели дьльвиһсә: „Вәки қәза Мок'седа бы сәри Морт'влә бәге к'орд у армәни нола бьра һәвр'абунә“.³¹

Дәвсгьртие байлозе Урьсете ль Т'урк'нае С. Олфев, ко Ванеда р'удньшт дәрһәқа Морт'влә бәгеда дьльвиһсә: „Морт'влә бәг мәрйиһ лапдән башқайә. Мәрйе полани шийи мәрйифәт, р'ә'м у ақьл т'өнәнә. Әв бы зьмане армәни гәләки р'янд хәбәр дьдә, бы һ'об у Н'әзкьрнәкә мазыи ва бәрбьр'и армәнийә дьбә. Вәхте қәза Ванеда дәст бы қыр'кьрна армәнийә бу, әви Н'әму мәшал дана сазкьрне боша армәни жь ие қыр'кьрне хьлазбьн. Олк'ә шиди т'о армәники зйан нәк'ьшанд“.³²

Морт'влә бәге Мок'се, бәса жи бы қәдьргьртнәкә мазыи-

ва бәрбәр'и Урьсете дыбу, әв сәр, же нетебу, вәки шьм-
ә'та к'орда һәр т'әне бы дәсти Урьсете дыкара азабуна:
хвә дәстбишә у р'ож бы р'ож һивийә же йәке бу. Әв гә-
ләки байлозхана Урьсетейә, кә Шаһедабу, патьбу гьре-
дане, шевр у мьслә'тед хвә т'әви С. Олферев дәрбаз
дыкыр.

Әв йәка гәләки р'янд жь пәма С. Олферев те хәп-
кьрыне, кә әви байлозе Урьсетейи кә Стәмбуледа р'удь-
нышт пивсибу: „Вьр чәндәки пешда Мьдуре Мок'се Мөр-
т'ьлә бәг патьбу Ване. Вәли бы һ'ьләк'арикә мөзьяна әв
фәбулкьр у ә'лами ви кьр, “На кә т'әне әз, ле оса жи
байлозе урьс һөрмәта тә блынд дыгрын у бы т'әвақа бай-
лозе урьс мьн пьрс пешда к'ьшандийә, кә тә бы орденә
һ'өкөмәта Турк'наева рәвәкы”. Ле Морт'ьлә бәг әрәз
дабу вәли, бона ви жь хәбәге азакы, чьмки әви пә-
хвәшә. Вәли һатә шәм мьн, дәрһәқа же йәкеда готә мьн.
Мьн шевр да вәли ви к'орде мә'рифәт к'ьвшкә чава қай-
мәқайме қәза Нордузе. Вәли қайилбу у һәма же р'өже
дәрһәқа хәбата т'әзәда ә'лами Морт'ьлә бәге кьр. Ле Мөр-
т'ьлә бәг же йәкер'ә жи қайилчәбу. Әв һатә шәм мьн у
мә р'у бы р'у һәвр'ә әг'әшә қьсәкьр, әви готә мьн: „Әз т'ө
шара незикбуна вәйә бы ви тәһәрийә дьл бир пакьм. Әз
т'ө шара незикбуна сәрәкванед хвә бәр тыштәки һ'ә-
саб пакьм, ле гәләки жь дәвсгьртне байлозе урьс р'азни-
мә. Әз бона же йәке һ'әму пешдашһед вәли һик'ар ды-
кьм, чьмки р'янд запьм вәки пашвәхтийә һ'өкөмәте п'у-
ча. Турк'наеда малхве т'өнә, шөхөл гәләки дьраба, йә
кә тыштәки қәшһ һ'өкөмәтер'ә һайна. Же чь бықәвьмә әз
һьзаньм, ле әз хвәхвә дьхвәзым һәр бьра зутьрәке урьс
бык'овә К'ордстане. Әз һ'өкөмәтер'ә хайитне пакьм, ле
вәхте әз дьбиньм һ'өкөмәт бе сәрийә у т'өнә, ви чаки
бона шьмә'та мьнә ә'зизә к'орд, әз хофе дьк'ьшиньм.
Малхве мә, п'әре мә т'өнә у йә сәрә әвә, вәки изи у
р'ьсқәта мә жи т'өнә... Мьн қьраркьрийә дәсте хвә жь
Мок'се бык'ьшиньм у һәр'мә Тифлисе, әгәр мьр'ә ләв һое,
вәки һ'әтәни к'өтәсийә ә'мьре хвә вьра бьмшьм, қә па

салаке ль шърбъм. Эзе баре э'шлын ль шэм пызмаме хвэйи Орбели у Лалайанс бьминьн..."³³

Ава, Морт'ьлэ бэге қэза Мок'се у т'эмамшиа шьмэ'та к'орда we қэзе, эрмэни у, урьс Н'эсабдькьрын пызмамед хвэйа һэрэ незик, эшп азаіа хвэ нава қәшатә йәктийа һәрсе шьмэ'тада дьднт, бона we йәке жи т'ьме дьшә'данд, кә әше пызмамтиә мән'кәмкә.

Қэза Басенеда жи, іа кә алне р'оһьлата Әрзруме бу, эрмэшиа у к'орда т'ьме һәвр'а пызмамти кьрынә, гәләк шара т'эвайи мьқабьли дьжмьне хвә шәр'кьрынә, шип у шайа һәвдө пьрсинә.

Бәри шәр'е Н'әмдьяйаейи йәке Басенеда 46.654 мәрвь һәбунә, жь к'ижапа 20 һ'эзар эрмәнибунә, ед майин к'орд, һун у т'ьрк'буна.³⁴ Ль вьр чьда гонде эрмәшиа һәбуиқ һақа жи е к'орда һәбун, бьнәлиед ван т'ө фьрқи дацәдашипә орт'а һәвдө, һәвр'а нолани қәшм у пызмама буи. Иа һэрә бәрбьч'эв әш бу, вәки гондиед к'орд у эрмәни вәхте ланьдруне, чаидьне, бедәра дьһатынә к'омәка һәвдө.³⁵

Чава бьнәлине Басене Г. һакобйан дьбежә, вәхте Басена жерында звьстане у пайизе дә'ват дьбуи, әш дә'ватана бей к'орда нәдьһатынә кьрыне. К'орд нә кә бь дьл у әшқ дьчунә дә'ватед эрмәнија, ле һәла сәрда жи чава п'ешк'еш пәз дьбьрын".³⁶

К'ордед Басене дьчунә дере эрмәнија, дөа у дьрозгә дькьрын. Ава чь дьнвисә Г. һакобйан „Гәләк шара вәхте эрмәни дьчунә бәр зийарәта Сурб Хаче, пәне Гег'уне к'орд жи т'эви ван дьчун, қөрбан дьдан".³⁷

Ава витәһәри бнәлине Басенейә эрмәни у к'орд һәвр'а һатьбунә гьредане у чава һакобйан дьбежә: „К'ордәжи оса т'өнәбу, вәки к'ьриваки шийи эрмәни т'өнәбуја„.³⁸

Архива Матенадаранеда әм р'асти қьнйатәки һатын, іа кә дьдә к'эвше, вәки бьнәлиед қэза Басенейә эрмәни у к'орд гәләки незики һәвдө буна. Жь вана гәләк пашп шәр'е урьс у Т'урк'наейи сала 1828—29-а р'эвинә бәрбь Урьсете у п'арәкә ван сала 1830-и тенә гонде Щәршәрнсе у Чобанмазда (һна дьк'эвы нава нәһ'ија Арагасе К. Ч.)

щивар дьбын. Гарәке бе готыне һ'этани иро жи нола бь-
ра һәвр'а дьжши, әвана бса зәләл к'орди у әрмәни хә-
бәрдылы, мәки ван һәрдө щьмә'та һәвдө щөда һакш.³⁹

Ҷаза Мотканеда жи әрмәни у к'орд гәләки һезики
һәвбуи, чава дьбежын һаж шши у шәие һән һәбун, р'ожед
ог'рме гьран ль пьшта һәвдө дьсәкьшши. Ҷа һәрә сәрәкә
әвә, мәхте әскәре т'ьрк'а дьк'әтә ве қазәе у дьхвәст
әрмәни т'аланкьрына у қыр'кьрына, т'әмамшша к'орде ве
қазәе сильһ' һьлданин мьқабьли дьжмын шәр' дькьрын.
Бышәие қазә Ване һарут'йиш Гуршч'ийан, иһа ль Ерева-
не дьшшә, дьбежә: "Мәки сәшә мерхасшша Бшәре Сәфәрс
к'орд 10 һ'әзар әрмәниә қазә Моткане, Хуйт-Бр'нашәне
жь қыр'кьрына әскәре т'ьрк'а хьдәзбуи".

Ле гарәке бе готыне әв йәки т'ө қазәкеда һәқә бәрбь-
ч'ә'в һәдык'әт, чава к'ө қазә Дерсьмеда. Жь т'әриңе
әйанә, мәки әрмәнишә гәләк чекьрын Дерсьмеда кьрына,
р'ожед гьран к'омәк данә һәвдө у бь дәсте ванә һ'име
кәшәре достие ль ван ч'йада һат'йә данине. Ава мәсәлә-
кә ве шә'дәтнейә гәш. Григор Ег'ойан мәхте қыр'а әрмә-
нишә, бь дәсти к'орда хьләз бубу у ль ч'йәед Дерсьмеда
быгә гьртьбу, әв дьшшә к'ө гәләк ч'әм жь кәниә ч'йәе
Дерсьме бадьлһәвә дьк'ьшын, бәлашш гәли-гәбоза дьбын.
Әв қьрар дькә жь ава ван ч'әма ә'мбара аве чекә боһа
дәшт у мергед к'орда бь ве аве бе авдане. Ава бь к'ө-
мәкдаршша әрмәнишә әв ә'мбарә чедькә. Мәхта әв хә-
бата мәзын хьләз дьбә, жь һ'әму гонда к'орд тәпә ль шьр
у бь ч'ә'ве хвә дьшшын, к'ө бь чь тәһәри, бь ве ава ә'м-
барә дәшт, мерг, зәви тәпә авдане у әви щийн һав дь-
кьш "К'учук Стәмбул.. (Стәмбула бьч'ук). Щьмә'та бә-
рәвбуиш жь һәр алийә дькә гәш „бьра бь һ'әзар сәли
әрмәни бьжши...“⁴⁰ Ереваншә дьбежә, мәки к'ьшшәд бь-
ләлшәд Дерсьмейә к'орд у әрмәнишә жь қәбила Мираг'йә-
на баһарбьки һәләшә һәвдөбу, мәк'иле ван һәрдө
щьмә'та гәләки р'ынд әрмәни у к'орди хәбәрдыданә.

Чава мә гот к'ордәд Дерсьме р'ожед ог'рмед гьран
т'ьме пьшта бьред хвәйә әрмәни буна, гьшшшшә һәр

тәли, тәнгасикә ван, оса жи әрмәнийә бь һәр тәһәри
к'омәк дайә к'орда. Әм дьхвәзыи мәсәләкә к'омәкдарийә
малһәбуннейә гәш бьдьянә к'ывше. йа кә әйисн ә'йәнкь
рыәкә пьзмамтийә ван һәрдә шьмә'тайә қәнщә. Ава,
чь дьбежә әрмәнкии жь қоза Чарсәшшәде дәрһәдә ве
йәкедә: „Сала 1919-а бьһарә әм жь Харберте чуиә гонде
Берне, нәфәрә мала мә шәш мәрвьбун. Сала хәлайә бу,
Гонде Берне һатьбу шеранкьрьне, дәшт у бостан бубунә
хопан у бехвәйи буи. Мә панә гьлгьли пашин кьрьбу, по-
лаши п'охине дьхвар. Бьре мьни бьч'ук у хушка мьн
дьгьрийан, дйә мьн һ'ал к'әтьбу, бубу һәсту, ә'бура мә нә-
дьбу, т'ьрк'е ши жи бе хәрәкбун, гәләк — мәрн бьрчина
мьрьбун у һәма соғақадә к'әтьбун. Әм жи незкии ши
һ'алли бубун. Т'ьрк'әкии жь гонде мә Арьф Әфәнди һәспе
хвә сйарбуийи шә бьчуйа бәрбь гонде Хьране, мьн жь ши
тәшәқәкьр, кә мьн жи хвәр'а бьбә, бәлки әз һәр'ым шәм
пьзмамед мәйә к'орд һьлә әрук-берук биным, әв пәлә на-
кә. Әз дьдьямә пәй һәспе ши, әм жь Берне дур дьк'әвыи у
дьгьһпжьиә гонде Хашинне, жь шьр әм ләз дәртен, гәли-
кидә, ль бәр каникә әм дьсәкьһи, әв панә щә дәрдхә
әм дохьһн. Иди қәшат мьнда һәйә, дьләзиньм. Ава, дур-
ва гонде к'ордаийи План те ханекьрьне, кә незкии Дер-
сьме бу. К'риве мәйи Мәмо дьк'әвә бира мьн. әв мәркии
депр'әмбу, р'уе ши жи һәбун. Хазьл саг'буийә у гондә
буийә, ава мьн хвәр'а дьгот. Ә'штинийә к'әлба бу, әм иди
бьнат'ара гонд буи. Әз незкии маләкә дьбьм бь зманә
хвәйи к'ордийи шыкәсти жь к'әлфәтәкә, кә бәр дерибу
дьпьрсьм—к'ижаңә мала Мәмо. Әв мьн дьбә авәйә р'әх
ван у әм п'ен'әлунге кәльрир'а һьлдьк'шыә жорә. Әв
к'әлфәтә дькә газн, шә дәде к'әлфәтәк у қизькәк жь
мал дәртен. Әз дәрһәдә к'ирве мәйи Мәмо дьпьрсьм, лә
әванә жь мьн пьрс дькьн чькә әз к'емә. Әз ванар'а дь-
бежьм, шәкии к'ор'е Саргисьм. Әв к'әлфәтә пашин шә йәкә
т'әвһәв дьбә у ләз дьчә һондор', әз жь шәхла дерир'а де-
ме к'риве мәйи Мәмоийи р'ә'м у р'уе шийи дьреж дьбиным.

Ләз мьн дьбьнә малә, Мәмо, к'әлфәтә ши у қизә ши до-

ра мын т'опдыбын. Эм һ'але һәндө дьпырсын, иди нахазьм
бежым дәрһәҗа гьри, ахьи у офина ханда, кә чаҗа
к'өлфәта Мәмо ч'оке хә дьхьст, бь гьлики вәхте дәрһә-
җа мәда не һ'әсийан, гәләкы бәр хә к'әтын. Эзи ләз бум,
готи бьчума гөнде Мохьидие жи, ль хьр жи к'ривәки мә
һәбу, наҗе ви Мьк'о бу. Р'ожьта дьне шәбәҗе т'әви зә'-
ве Мәмо әм дьчәна бәрбь гөнде Мохьидие. Эз ви кәли
дыбышым, әҗ мын һ'әмез дькә, ә'нија мын р'адмусә у дьгь-
ри... дьбежә лаҗе Саргисә, лаҗе бьре мына, жь мын дәр-
һәҗа һ'але мәда дьпырсә. Бьч'ук у мәзынел мәрвьел хан,
мала аҗе Мьк'ода т'оп дыбын. Дәрһәҗа һ'але мәда не дь-
һ'әсын, һерс дьк'әвын, бәр хә дьк'әвын. Нета мын һәйә
җә на сәһ'әтәке зу вәгәр'мә Берне, хушк у бьред мына т'и
у бьрчи бәр ч'ә'ве мыны, кә әва дө р'ожә мын әҗ һьш-
тына.

Эз соз дьдәма хан, вәки диса әзе бемә шәм хан, изна
хә жь хан дьхвәзым у бәрбь гөнде Плане р'едьк'әвым.
Бопа бегәзыйабуне мьр'а мәрники датнын. Пешийа мә се
гөһдьеже бь чәвалала баркьри дьчын. Гьлбәт әз һьзаным
чь чәвалала һәйә, һәр зашым, вәки к'риве мәйи Мьк'ойи
к'орд мәр'а дагьртийә. Нивро әм иди бәр дәре к'риве мәйи
Мәмо буи. Эз нахазьм һьлк'ьшьмә жор, җә на сәһ'әтәкц
пешда бьгьһижьмә мале. Әҗ мәрниел р'ә'м пета дьле мын
фә'мдькьи. К'риве мәйи Мәмо жи дө гөһдьежа бардыкә,
чаҗа алик'ари. Нивро бәләдийа дө к'орде сикьһ'кьри әм
р'едьк'әвын. Дьле мын жь шабуна дьк'өтә. Дәһ чәвал
хөраке мә һәйә, ә'сә хан чәвалала ар, гәным, һәне шәһә.
Дьвәк т'ера мә сәләке бькә. Бәле, әҗ мьр'а һәбуна дьне
бу".⁴²

Хөданәки әрмәшайи дьне аҗа бь һәқи дьвиҗәсә: „Т'ө
шара нае биркьрыне әҗ қәдыргьрти, һормәт кә к'орде
Дерьсьмейә қьзлбаш бәрбь әрмәние зеранди ишшаи данә.
Хана бь мәһа у сала бь һ'әзара әрмәшед мьһащьр һава
хвәда хвәйкьрыи".⁴³

Аҗа, бь ви тәһәри һәр қозакәда һәләқәтнед әрмәшыйа
у к'ордайә соснал-экономикине мәштал дьдәнә сәжкьрыне

бона пьзмамтипа ван дна у дна маһ'кәмбә, йа ко бу һ'и-
ме шәр'к'арийа ванә т'эвайн мьқабыли һәр зерандчки у
зэфтчки.

... .

Һаләқәтне щьмә'та әрмәнийа у к'орда, пьзмамтипа
ванә дьлсаг'ә қәнщ, оса жи дь нава шәр'к'арийа ванә
т'эваийнда мьқабыли һәр зэфтчки гәләки р'ьнд һатийә хәне-
кьрыне. Чава әйанә қөр'на 16-да т'ьрк' п'арәкә
К'ордстанейә мазьн дькьийә бьн бандур'а хвә у бәрә-бәр
дәст бь кьрынед хвәийә к'ьрет бәрбь щьмә'та к'ордә хә-
батк'ар дьдьнә к'ьвше, әвана бь һәр али дәст бь зеран-
дыне дькьн сәйясәтийа хвәийә асимиласнакьрыне бь фь-
рәти пешда дьбын.

Һ'окомәте хәрш у хәр'аше гьран давнтә сәр вана, нә-
дһишт ко әвана бь зьмане хвә хәбәрдын. Ви һ'алида-
бун оса жи әрмәниед хәбатк'ар. Һ'окомәта Т'урк'нае т'ь-
ме щер'бандийә әрмәнийа у к'орда дәрхә мьқабыли һәвдә,
нава хвәда ван һәрдә щьмә'та бьдә һьлдане. Әрмәниста-
тан у К'ордстан қөр'на 16-17-да ль сәр р'ийа бәтмишбуне
сәкьшбун.

Ле нә сәйясәтийа Һ'окомәта Т'урк'наеийә мьхәнәт, нә
шуре вейи хундар нькарбуна жь р'убаре дыне ван һәрдә
щьмә'тед щинар һьлдьн. Чьқа Һ'окомәта Т'урк'нае дыщә'-
данд сәйясәтийа хвәийә п'арәвәкә, вәки зэфтқи, миасәр-
кә, ван һәрдә мьләта дәрхә мьқабыли һәвдә у қәвате
ван сьстка, һақа пьзмамтипа әрмәнийа у к'орда маһ'кәм
дьбу.

К'орд у әрмәниед хәбатк'ар, вәк'илед ван һәрдә
щьмә'тайә прогресив, гәләки р'ьнд жь ме сәйясәтийа
Һ'окомәте фә'мдькьрын, вана азайа хвә нава шәр'к'арийа
хвәийә т'эваийә мьқабыли Т'урк'нае дьдитын. Пьзмамти-
па щьмә'та әрмәнийа у к'орда пашвәхтне дьна маһ'кәм
дьбә, әв йәкә гәләки р'ьнд дь нава ви шохолнда те к'ьв-
ше, ко фькьрдарәки щьмә'та әрмәниайи пеш һовсеп'
Эмин хвә пегьртьбу. Вәхте сала 1760-и һовсеп' Эмин жь
Лондоне те Әрмәнистане, әв дьчә гөнде әрмәнийа дора

хвэ армэнийа т'оп дькэ, вана һазьр дькэ бона мѣабьли
Турк'нае шар'кьн. Р'астэ ши чахи һыпкэ бавар нэдькьр,
вэки пета Эмин ме бе сэрн-де гэрэке бе готыне п'ыр'аныйа
армэние хэбатк'ар эв һэка бавар дькьрыи у пэй дьчуи,
эвана гоманбуи, кэ ме идеед Эминэ азадарне зутьроке
миасэрбыи.

Арк'епископосе дера Мушейя С. Карапет, һовнан бэрк'
идеед һовсен' Эмин хвэйдькьр, бы һэр тэһэри к'омэк
дыда бона миасэрбуна пета ши. Эмин пашвэхтне т'ьме
намэ Эминр'а дышандьн, дэрһэқа һ'аал вэхте қаза Муше
жер'а дьвниси, хэбатэка мэзыи дьбьр бона усйане.⁴⁴

Вэхта сала 1763-а һовсен' Эмин жь бажаре Астрахане
те Т'билисне эв жь алне армэнийа у горщада р'ьнд тэ
қэбулкьрыне. Ши чахи **иди һовнан** арк'епископос, армэни
т'эшкилкьрыбуи, т'эви к'ижана быбуи оса жи к'орд у эв
бе сэбьр һивна һатына һовсен' Эмин бу у эв чэнд шара
дэрһэқа ме һэке нэме дышнэ Эминр'а.

Жь ван нама һэкеда, па кэ бы дәсти к'омэ к'орде
К'ордстане дышнэ Т'билисне Эминр'а, арк'епископос
дывниси: Эва И-э мана зедэтьра, кэ эз бы нама һ'эму армэ-
ниед һөрмэт қазанщкьрыя Стэмбуле, Змйурнае, Кеса-
рнае, Т'охате, Эрзуме, Днарбэқ'ьре, Ване у ед майшир'а
һатымэ гьредане. Чь кэ дьминэ дэрһэқа шар'вана иди
40 һ'эзар мэрнед мэ һазьрыи. Асори у к'орд жи һазьрыи
быгышжыи мэл."⁴⁵ Ле тэ'лэбэхтр'а пета ван миасэр һэбу.
Һовсен' Эминр'а эв һэв пэһат һэр'э Армэниетане у К'ор-
дстане, дәст бы усйана хвэ быкэ. Ава һэр шар вэхте
мэ'шик һэбуиа, кэ армэни дэрк'этана мѣабьли һ'өкөмэта
Турк'нае, к'орд дьһатнэ к'омэкдаршыйа ван, оса жи армэ-
нийа к'омэк дыда к'орда.

Дәстпебуна қөр'на 19-а һ'өкөмэта Турк'наейя эскэрне-
феодалне бэрэ-бэрэ п'уч дьбу. Сайа пешдачуиһа капита-

лизме дэстбь просеса т'эшкилбуна мьлэта дьбу, ши чахи
h'эжа мьлэтне-азадарице бара-бара сәре хвә һьльдьб'и,
бса жи дэстбь усйане к'орда дьбуи. Ле h'өкөмэта ос-
манне бы һәр төһәри дьшәланд ван усйана быдә сәк'ә-
сызкьрыне. нәһелә, кө әвана дына фьрәбыи. Бы ве нете
әме изын да ван сәрәкванед к'ордед кө хвәхвәтийя хвә
бйдакьр'ьбуи э'рдед әрмәнийя эф'ткыи. У ль шьр h'өкөм-
дария хвә быднә сәкьнандьне, хени ве йәке гәлэк шара
h'өкөмэта османне бы дәсти зоре к'орд ль сәр э'рде әрмә-
нийя шидькьрыи, бона шәр'е млэтне нава әрмәнийя у
к'орда пешда бинә.

Сала 1839-40 Исмаил п'аша 5-6 h'өзар к'орд мәшбур-
кьрыи, кө һәр'нә гөнде әрмәнийя ль р'әх ч'әме Дьшле
бынә быгьрыи у һама ве сале 30 гбиде әрмәнийяда әв
шыкьрыи. h'өкөмэта Т'урк'нае бы ве йәке дьхвәст әрмәни
у к'орд дәрхьстына мқабьли һәвдө, ле әв йәка шәр'а ль
һәв нәһат. К'орд кө ван гөндада шишварбубун жь алие
әрмәнийя р'ынд һатына қәбулкьрыне, бунә пьзмаме һәвдө.

h'өкөмэта Т'урк'нае дышәр'и кө әв йәка жер'а ль һәв
нас, ве шаре әме дәсте хвә авитә бәг у аг'а, шеха,
изын у р'ьсқәтынә мэзыи данә ван, бы h'ьлэк'ари у бы дәс-
ти шәр'а әв к'ышандына алие хвә у гәрәке бе тотыне h'ө-
көмәтер'а ль һәв һат бы дәсти һына бәг у аг'а, һына қәза-
да әрмәнийя у к'орда дәрхә мқабьли һәвдө, ле бы h'имли
избатне т'ариқи дьдына к'ьвше, шәки к'орд у әрмәни пьз-
мамед һәвдөбуна, шьмә'та хәбатк'ар т'ө шара нәһатийя
хәпандыне. Профессор В. Пәрсамийан дьдә к'ьвше: „Шәки
шьмә'та к'ордаийя хәбатк'ар т'ьме әрмәни хвәидькьрыи,
әвана һөвр'а э'дыли, бе шәр' у дә'ш дьжин у дьхәбьтийя“.⁴⁶
Ле газета әрмәнийя „Мег'у һайастани“ сала 1880-и дьш-
висә. „Һәр йәк р'ынд занә, шәки шыкьрате шьмә'та әрмә-
нийя нә мқабьли чәнд шәр'дбашне к'орданә, ле h'имли
мқабьли бәг у шехед к'орданә. Әв бәг у шехана шьмә'та
к'орд шынн у т'ө шара нькарыи быбынә шьмә'т. Дьһа
р'аст сәйасәтийя ши чахи гөнак'арә, нә кө шьмә'та к'ор-
да...“⁴⁷ Хөданәки майиш дьшвисә: „Шьмә'та әрмәнийя у

к'ордайә хәбатк'ар т'еме һәвр'а р'акбуна, орт'а ванда т'ошара дьжмылати т'онәбуйә".⁴⁸

Р'астә, һ'өкөмәта Т'урк'нае р'йа қыр'кьрына әрмәнийә гьртьбу, ле өса жи т'о мәщал дәсте хвә һөдкьр -боһа к'орда жи тека р'ожа әрмәнийә, нә ахьр әв һәрдө шымә-тана һөндөр'е мәлетда һ'әсаб дьбун қәмәтнә зор мқабьли һ'өкөмәта Т'урк'нае. Т'о шара жь т'әрифе нае р'әситкьрыне у һ'әта-һ'әтайе we әв йәка бе готыне, гава дәстпебуна сала 1834-а К'ордстанеда һ'әжандьна шымә'та к'орда дәстпедьбә у дәрһәда we йәке Мәһ'муд—Р'әшид һ'адша пе дьһ'әсә, е кө т'әзә жь Мьсре— жь шәр'е мьқабьли Мәһ'мәд Ә'ли вәгәр'йабу, дәрбази К'ордстане бу у нава хунеда к'орд қыр'кьры.⁴⁹

Ле һ'әлбәт к'орд жь ве йәке патьрсын, к'орд диса бь мерхаси р'адьбнә жь һ'йа, мьқабьли һ'өкөмәта Т'урк'нае бь мерхаси шәр'дыкы. Сала 1836-а к'орде Тавросе у Кордук'е дәст бь усйане дькьн, т'әви к'иҗана дьбьн әрмәниед пьзмамед ваи. һ'өкөмәта Т'урк'нае әскареки гөмрәһ' дәрдыхә мқабьли ваи, бь һ'әзара әрмәнийә қыр'дыкә у мә'не дьгьрә, мәки әвана пьзмамед к'орданә.⁵⁰

Паша ве йәке һ'өкөмәта Т'урк'нае бь һәр тәһәри әрмәнийә у к'орда дьһ'әтә мә'не, әв дьзерандьн, қыр'дыкьрын, нәдьяишт т'ьфада ваи мөһ'кәмбә. Ле әв йәка нә әрмәнийә, нә жи к'орда надыңә тьрсандьн.

Сала 1838-а лә Днарбәк'ьре, Хәрәзане, Сасуне у Цьзире дәст бь һ'әжандьна әрмәнийә у к'ордаһә т'әвайи дьбә. Әскәре һ'өкөмәте дьк'ьшә барьбь ваи нәһ'ийә, лә шәм Хәрәзане дәст бь шәр'әки гөмрәһ' дьбә. Әскәре һ'өкөмәте гөндәд к'орда у әрмәнийә весан дькьн, шымә'те даяежьн бар шура. Шәм кәләка Хәрәзане дәст бь шәр'әки гөмрәһ' дьбә, лә кө 4 һ'әзар әскәре һ'өкөмәте те қыр'е, ле тәләбәхтр'а сәрәкване усйанчине к'орд Сәһ'ид п'аша бь хашшити дьгьрын у дькөжьн, ле усйане нава хунеда дьхәньқишын. Ви чахи әрмәниед Хәрәзане у Сасуне к'омәкәкә мәзын данә к'орда.

Н'окмәта Түрк'нае паша ве усйане дна у дна дәст
бь зерандынед хвә кьр, н'але, цьмә'та к'орда чьқа дьчу
һақа хьраб дьбу, т'омамшиа Эрмәнистане у К'ордстанеда
хуна бь һ'озара мәрьвед бе сунә хәбатк'ар дьк'шиа, шуре
р'ома р'әш дькьрә шыгшии у бәр т'б тышти нәдьсәкьши,
ве аша гәләки бьк'шанда әгәр дәст бь шәр'е урьс у
Түрк'наеиә сала 1853-56-а дәстпенәбуиә у һәма ши чахи
мәшиаа к'әтә сәрәкване усйанчынед к'орда Езданшир кә
мцабьли Түрк'нае дәст бь усйане бькә. Бәри усйане әши
хәбаткә мәзыи чава нава к'орда, бәа жи нава әрмәнииа
бьр'бу, бопа ве йәке жи вәхте усйан дәстпе бу, р'әқәма
усйанчыиә һәма жь р'ожа нешии гьһиштә 30 һ'азари.

Сала 1855-а мәһа йанваре Езданшир Бьт'лисе у Муше
һьатиә, жь вьр вәк'илед н'окмәта Түрк'нае р'адьқәти-
нә у завода т'опа һьатиә. Ль вьр т'әви усйанчыиә дьбь
к'ордед эзди, әрмәни у асорн.⁵²

Н'окмәта Түрк'нае жь ве йәке гәләки дьт'рәсә у дьби-
нә, вәки әрмәни жи дьгьһижьнә к'орда у усйан чьқа дьчә
һақа зор дьбә, әш цьрар дькә чь тәһари жи һәбә һәқе ве
усйане бе. Нәма ши чахи н'окмәт ль сәр паше Бәг'дае
К'енгам дькә, вәки бь әскар н'ыцуми ль сәр Езданшир
бькә. У аша орт'а усйанчыиә у әскаре н'окмәте дәст бь
шәр'әки гөмрәһ' дьбә, сала 1855-а мәһа йанваре шәм ба-
жаре Серте әскаре н'окмәте бь царәкева дьг'ышьяр'ә,
усйанчи бажаре Шатахе у чәнд бажаре майишә бьч'ук
һьатины.⁵³

Зутьрәке усйана Езданшир ль т'омамшиа К'ордстане у
Әрмәнистане бәла дьбә. Чава т'әриқзәне әрмәнииа В.
Мелик'сет'йан дьбежә, вәки р'әқәма усйанчыиә сала
1855-а иди гьһиштьбу чәндьк чәнд һ'озара, нава ванда
һәбуи әрмәни, асорн, әрәб, усйана Езданшир жь Бәг'дае
гьрти гьһиштьбу н'әтани Ване.⁵⁴ Ле зутьрәке бь к'омәк-
даршиа Англиае сәрәкване усйане Езданшир бь хайишти
те гьртине у усйан нава хунса те хәльқандьне.

Езданшир вѣхта усїане ѡв идеа пешда дѣкъшанд, вѣкн азабуна мѣлѣте бын н'окѡме Т'урк'нае, нава шѣрк'арийа вавѣ т'ѡвайнданѣ, дѣмѣта алт'ындарийа вавн на, ва йѣктїя вавданѣ, ле т'ѡлѡбѡхтр'а ѡв йѣка жѣ али йнѣ вѣк'нлед шѣмѣте р'ынд нѣхѣтѣ дѣбулк'рыне, пашн г'урт'на Езданшир дѣмѣта усїане сѣстбу, вѣк'нле шѣмѣта ѡрмѣнийа, асорна у ѡраба, кѡ нава усїанедабуи бѣла буи.

Пашн шѣр'е урьс-Т'урк'наеїѣ сале 1853-56-а н'окѡмѣта османне бѣрѣ-бѣрѣ дѣк'ѡвѣ нава н'але экѡномїкнейн г'ран, ле вѣлѣте Р'ѡавае, нлїшн Англїа ѡвѣ мѣшѣле дѣсте хѡѣ бѣрїадын, ѡванѣ бѣ фелбазн дѣхѡвѣзын г'ва к'ѡмѣке бѣдынѣ Т'урк'нае, кѡ ѡвѣ жѣ шн н'але экѡномїкнейн г'ран дѣрхын бѣ вн тѣхѣрн дѣхѡвѣстын Т'урк'нае бѣк'на бын н'окѡме хѡѣ. Ѳїїанѣ, вѣкн н'окѡмѣта Т'урк'нае, т'ѡзѡ жѣ нава шѣр' дѣрк'ѣт'ѣбу, ѡв сѣст бубу, т'ѡ щара нѣкар'ѣбу вѣдѣда дѣїїне кѡ жѣ вавн н'окѡмѣта станд'ѣбу бѣда, нѣ ах'р ѡв нѣ дѣїїнакн бѣч'ук'бу, ѡв дѣїїна нава сале 1826—1873 а г'ншншѣтѣ 4 милнѣрд ф'ранка, ле аг'рїе ѡв лѡ щара зѣдѣ бу. А, нѣма ѡвѣ йѣке жн Т'урк'нае к'р'ѣбу нава н'але шнвколѡнне. У ч'ѣда н'окѡме вѣлѣтед Р'ѡавае лѣ сѣр Т'урк'нае дѣїїнм дѣбуи, наѣа н'але шѣмѣта хѡбатк'ар х'раб дѣбу. н'окѡмѣта Т'урк'нае дѣхѡвѣст бѣ к'нєн шѣмѣта хѡбатк'ар шн дѣїїне хѡѣ дѣдѣ, хѣрнц у хѣр'ашц зѣдѣк'рын бѣ нѣр тѣхѣрн шѣмѣт дѣзерїя. Ле н'але шѣмѣта ѡрмѣнийа у к'ѡрда нѣмбѣрн шѣмѣта т'ѣрк' д'на х'раб бу, вана д'на зѣф хѣрнц у хѣр'ашц дѣдан, нѣ кѡ т'ѣрк'а.

Нава т'ѡрнѣа пѣзмамтїя шѣмѣта ѡрмѣнийа у к'ѡрдада т'ѡ щара усїана нѣрдѡ шѣмѣтед бѣра Зейт'унѣда нае бнрк'рыне у нѣ кѡ щарѣке, ле гѣлѣк у гѣлѣк щара Зейт'унѣда ѡванѣ мѣдѣбынн к'рынед н'окѡмѣтеїѣ нѣмѣр'ва-

тне, т'эвайи пешда һатънэ, шэр'кърънэ у мерхасикэ нэби-
пайи к'эвшкърънэ.

Һала к'өтасийа қөр'на IX-да к'өрд гэләки незки п'адша-
тийа феодалнейэ Киликнаейэ армәнийа буи. Әв пызма-
ти, плаһи вәхте п'адшатија Василе I-е дыһа мәһ'кәм бу.
Сала 1375-а вәхте жь алие әскәре Мьсьре п'адшатија
Киликнаейэ армәнийа һатэ һ'ыщър'андыне, ви чахи к'өр-
да сәре хвә һьлбър'и, дәст бь усйане къръи, бьред хвәйэ
армәни хвәйдыкърън. Ле усйанед к'өрда дыһа қайимбуи
вәхта Зейт'ун к'әтэ быи һ'өкөме Т'урк'нае.

Қөр'на 17-а Киликнаеда (Зейт'ун дык'әтэ һава Кили-
кнае К. Ч.) иди бәгтнед к'өрда чава қәватәкә зор пешда
дыһатыи, ед кә тьрс у хоф авитьбуна сәр һ'өкөмәта Т'ур-
к'нае⁵⁶ Сала 1791-е Киликнаеда дәст бь һ'әжандына к'өр-
да дыбә, бса жи армәни т'әвии ве һ'әжандыне дыбыи. И'ө-
көмәта Т'урк'нае әскәре гөмрәһ' дыһиә мьқабьли усйан-
чийа, ле қәвате к'өрда у армәнийә т'эвайи шәм Г'аз-
беге әскәре һ'өкөмәте бь сәрәкваннийа Сөлеман бәге ды-
һ'ыщър'инныи, е кә һашда вәдык'шә, ле р'ева к'иһа хвә
ле сәр шьмә'та к'өрда у армәнийә ә'дылийэ хәбатк'ар
дыр'әжэ у гөнде һава һераи дыкә.

Һ'өкөмәта Т'урк'нае бь һәр тәһәри дыщә'даид, кә Зей-
т'уне быкә быи һ'өкөме хвә, хвәхвәтийа ве быһ'ыщър'и-
но. У аһа сала 1805-а Г'алаһдар п'аша бь әскәре гөмрә-
һ'на һ'өщуми лә сәр Зейт'уне дыкә, ле һьлбәт әв һькари
бык'әва шьр, р'әсти армәни у к'өрдед сьаһ'къръи те, ед кә
бь мерхаси мқабьли әскәре т'ьрк'а шәр'дыкыи у һәкәлыи
кә әһаһа пешда бен.

Паши ве йәке Зейт'ун дыса хвәхвәтийа хвә хвәйдыкә.
Һ'өкөмәта Т'урк'нае дыһиә кә Зейт'ун нае зәфте у чықа
дыкә т'фақа армәнийа у к'өрда лә шьр мәһ'кәм дыбә, ве
щаре дәстбь фелбази у һ'иләк'арийа дыкә, соз дыдә армә-
нийа, вәки ве бь р'әсми хвәхвәтие быдә Зейт'уне, һәр
т'әһе пәчыә пышта к'өрда у т'әви әскәре Т'урк'нае мқабь-
ли һан шәр'кьн. Бь ви тәһәри Т'урк'нае дыхвәст бәре

э'млын дэжмьнати ор'а эрмэнийя у к'ордада пешда банийя, иа д'ода шэр'карнийя эрмэнийя у к'ордайя т'эвайи м'рабьли и'окомоте қазает майиинда сьстк'ра, бона неса э'м қазана һьлда, ед ко һ'ола и'этани ши махи х'вэ-х'вэтийя х'вэ х'вэйк'рьбун, т'эслими и'окомоте нэдьбун. Ылбэт һьнэ шара и'окомота Т'урк'наер'а ль һэв д'һат һэрд'о шьмэ'та бэри һэвд'одэ, ле бы т'эмами һьлдаийи э'м һэка шер'а ль һэв нэдьһат. Сала 1849-а к'ордед Арч'атаг'е (шьмала Зейт'уне) дэрһақа ве и'эке пе и'эсийи, дэст'бы усйане к'рьн у г'ыишт'ынэ ве дэрэше, вэки эскэре и'окомоте жь в'эр р'ақотандыи у х'вэх'вэтийя х'вэ э'ламк'рыи.

Сала 1860-и маһа ийуне и'окомота Т'урк'нае қрар д'эка, вэки бы к'отаси Зейт'уне һьлдэ у нава хунедэ шэр'карнийя эрмэнийя у к'ордайя т'эвайи б'хэньқинэ. У а'ва бы сэрэқваниийя Хуршуд п'аша эскэре т'ьрк'а и'ьшуми ль сэр Зейт'уне д'эка, пэньһер'и ве и'эке, вэки и'окомотер'а ль һэв һат'бу һьнэ қэбиле к'орда у черк'еза б'к'ьшпнэ алне х'вэ у белуке сйаре ши текэ нав эскэре х'вэ, ле һэма ль нава ч'ийа у баннед Зейт'унедэ р'астн эрмэни у к'ордед силь'к'ьри һат, ед ко эскэре Т'урк'нае авытыя и'эсэре у чава д'ьбежыи е қэиш э'м бу жь мала х'вэ п'һат'бу, п'арэка эскэре Хуршуд п'аша ип'шах жь дэсте вана ф'ьльтни у шуида вэ'к'ьшйиан.⁶⁰

Паши ви шэр'е Зейт'уне и'але шьмэ'та эрмэнийя у к'ордед Зейт'уне галэки х'раб д'ьба. И'окомота Т'урк'нае д'һа э'ф дэст бы зерандыи у т'аланк'ьрыи шьмэ'те д'эка, оса д'эка, вэки э'вана т'о шара сэре х'вэ һьлнэб'ьрыи, ле э'м һэка т'о шара ши надэ т'ьрсандыне, һ'ода сэрда э'вана һазьрии усйана т'эзэ д'ьбинныи, и'эму қ'олч'е Зейт'унедэ хэбатэка мэзыи те к'ьрыне бона эрмэни у к'орд т'эвайи дэст'бы усйане б'к'ькии.

Сала 1875-а диса Зейт'уне х'вэх'вэтийя х'вэ э'ламк'р. И'окомота Т'урк'нае эскэре х'вэ шандэ в'эр, ве шаре ч'рарк'ьрбу бы шарэкева Зейт'уне һьлдэ. Ле һьлбэт, э'м

йәкә өсә һеса һибу, әрмәһһиә сһһһ' һһда, к'өрд жи һатһ-
нә к'омәкдарһһиә һан. Дәст бһ шәр'әки һәһһһһиә бу, чһ-
қә дһчү һақә к'өрдә к'омәк дһда пһзһмәд хвәйә әрмәһһи,
т'әһһһһиә к'өрдәд һач'һне у Албһстанә р'әбуһә жһ һ'һһиә
у мқабһһи әскәрә Т'урк'һәә шәр'к'һрһи. Әрмәһһи у к'өрдә
т'әһһһи һ'һщүһи һ сәр һе п'ара әскәр к'һр, һә к'ө Мара-
шәдә щһбубу у бһ щарәкәһә һ'һщ'һр'әһдһи. Т'урк'һә
сөлт'әһһи дит, к'ө сәр усһһһә әрмәһһиә у к'өрдәһә мәрхас
һһкәрә, әскәрә хвә һәшдәк'һшәһд.⁶¹

Пәһһи һе йәкә әрмәһһиә у к'өрдә һә хвә к'һрһиә һәк,
к'ө һәһһһһи әскәрәки т'һрк'ә һһгә хвә бәһежә Зейт'үһе у
чәһә В. Мелһк'сет'һһһи дһбәжә, һәки усһһһчһе Зейт'үһе-
һә әрмәһһи һәләқәтһед хвә к'өрдәд Г'озан-ог'һһһр'ә дһһә
мәһкәм дһк'һи у бһ 100 һ'әзәр мәрә сһд'һ'к'һрһивә хвә-
хвәт'һһиә хвә хвәйд'һк'һи.⁶²

Әһ хвәхвәт'һһиә һәһә д'һрәж һәк'һшәһд, һәһһи
шәр'е ур'һс у Т'урк'һәәһи сәһед 1877-1878-ә һ'өк'өмәтә
Т'урк'һәә әскәрәки гөмрәһ' шәһдә сәр Зейт'үһе, дәст бһ
шәр'әки һәһһһһиә бу, г'һрһһһә т'өпә, г'өжһһә г'өллә ч'һә у
бәһһе Зейт'үһе һһдәбу, жһ к'ө хуһә бһ һ'әзәрә әрмәһһиә
у к'өрдә д'һр'ж'һһиә, д'һһәт, т'әһһәһ д'һбу у һөләһи ч'өмәки
бәләһи һ сәр Әрмәһһистәһе у К'өрдстәһе д'һбу. Зейт'үһи
жһ әһһе әскәрәд һ'өк'өмәтә һәтә зәфтк'һрһһе, һе мәрхас-
һиә һан һәрд'ө щ'һмә'тә, шәр'к'әр'һһиә һәһә т'әһһһиә б'һрәт-
һиә т'ө щарә һәә бһрк'һрһһе у һәһә т'әрһһқәдә һе т'һмә бә
гөт'һһе.

Щ'һмә'тә әрмәһһиә у к'өрдә, өсә жи һә Әрзрумә г'өләк
щарә т'әһһһи дәрк'әт'һнә мқабһһи һәр к'һрһнәкә
һ'өк'өмәтә Т'урк'һәә, һе һә һәрә бәрб'һ'әһ әһ
сәлә 1860-һ. бу, гәһә б'һһәһһе қәзә Әрзрумәһә әрмәһһи у
к'өрд к'әт'һбуһә һәһә һ'әләки г'һрәһ, һә һ'һр әһһәһ жһ
әһһе һәк'һһед һ'өк'өмәтә Т'урк'һәә бһ һәр тәһһр'һ д'һһә-
т'һнә зәрәһдһһе, ч'һқә д'һчү һ'әһе һәһ һ'һрәб д'һбу. А,
һәһә һи чәһи жһ щәһһед әрмәһһиә Аһет'һс һәһә әрмә-
һһиәдә у к'өрдәдә хәбәтә д'һбә, һан р'өһ'дәр д'һк'ө. К'ө
дәст б'һдә һәһд'ө у мқабһһи һәр к'һрһнәкә һ'өк'өмәтә

шэр'кып. Ле зутьраке Н'окөмөтэ Турк'нае пе дь'эсэ у дьщэ'динэ, кө э'сэ ми быг'рэ, ле эв и'эка шер'а ль һэв нае. Аветис т'эви һэвалед хвэ ль ч'йаед Эрзрумеда хвэ вэдышерып. Ле зутьраке эвана жэ ш'р дьч'нэ бэр бы ч'йаед Муше, һэма ль ш'р жи Аветис р'асти пьзмаме хвэин шэхтаке Ибое к'өрд те, е кө жэ аине Н'окөмөтэ Турк'нае гэлэк шара һат'бу зерандыне у г'ртыне, ле эв жэ кэле р'эвибу у һэма ми чахи жи эв у Аветис р'асти һэв теи. Ибое к'өрд бы һерс м'раб'ли Н'окөмөтэ т'ьжибу у жер'а мэ'нэ лазьмбу, кө м'раб'ли we шэр'кэ. Бо на we и'эке жи шэhte Аветис дэр'һэда нета хвэ шир'а шьровэдыкэ, шэки м'раб'ли т'аланч'нед т'ьрк'а шэр'кып. эв бы һ'өб у шабу'кэ мэзын қэбул дькэ.⁶³

Ава, эвана нава быһалне өрмөни у к'өрдада хэбата т'эшк'идарне дьбын, шан р'өһ'дар дькып, гэлэк шара жи һ'ышуми ль сэр һэбуна бэг у аг'а дькып.

Ле Аветис дьһер'э, шэки бы ви тэһэри чэтына нава шьмэ'теда хэбата т'эшк'идьк'ьрна усйане быбын, эв қрар дькэ бык'эвэ нава һэвалт'ийа Эрзрумейэ „Г'евонд'йане“ у т'эви шэк'иле фьк'ьрларе өрмөнианэ пеш хэбата хвэ пешда быбэ.

Сала 1872-а Аветис Эрзрумеда дьхэбьтэ у дьк'эвэ нава һэвалт'ийа „Г'евонд'йане“ чава озвэки һөрмэт'ли. Эв т'э-ви шөхөлвэнина һэвалт'ие дьбэ, озве һэвалт'ие у илаһи, һарүт'йуи епископос ми гэлэки һ'эздык'ьр. Ль вьр фэ'м'ила ми дьг'өһезыи у датшыи Аветис Вем'йан бэ-ре фэ'м'ила ми Г'аййаан бу.⁶⁴

Аветис Вем'йан мэрики интернационал бу, илаһи һ'өба ми бэрбы шьмэ'та к'өрда и'ьр' бу, эми азайа һэрдэ шь-мэ'та нава шэр'к'арийа шанэ т'эвайида дьдит у дьщэ'-данд, шэки бэг у аг'ед к'өрда быдэ фэ'м'к'ьрне, шэки дьжмыне шани һэри пеш эв Н'окөмөтэ Турк'наейэ, шэки бы зер' у зив. бы созед we Н'окөмөтейэ қэлпэ к'ьретва нэ-на хапандыне.

Шэhta сала 1877-э эскэре урьс к'этэ Эрзруме, Аветис

қомандаре әскәре урьср'а һатә гьредане, илаһи әв гә-
ләкки генерал Лазаревр'а һатбу гьредане, жы вана т'ә-
воғо дькыр, ко к'омәке бьдына вани, бона әвана дәстбә
успанна хвә бькыи. Уи чакы һ'осейи бәг, кор'е шаһ һ'о-
сейи бәге Дерсьмейи һав у дәнг, бь к'орде снарһиә сә-
лыһ'кьрива ль қәза Әрзруме бу, Аветис Веміһанр'а һатбу
гьредане.⁶⁵

Һ'осейи бәг жи р'асти Лорис Мелик'ов, Лазарев у қо-
мандаре урьсайә майиһи һатбу, һәләқәтиә хвә ваһр'а
кьрбу һәк, бона к'омәке бьдына к'орде Дерсьме у Әр-
зруме.⁶⁶

Паһи шәр'е урьс у Т'урк'һаейи сәлә 1877-78-а һ'әлә-
шымә'та әрмәһиһа у к'орда дьһа хьраб бу, һ'окомәта Т'ур-
к'һае бь һәр тәһәри дьшә'данл пьзаматһиһа әрмәһиһа у
к'орда бьт'әр'бинә, һәһелә, вәкки әвана қәватә хвә текы-
һә һәк. Ле әрмәһи у к'орд жи аһне хвәда дьзикава һазы-
ри шәр'к'арһе дьбуи. Уи чакы усийаһчһе әрмәһиһа қрар
кьрһи һәвалтиәд әрмәһиһаә усийаһкьрһейә башқә-башқә
бькыһә һәк, қәвата вана т'омәрикыи. У аһа бь пешдани-
һа сәрәкване р'оһ'анһиә Әрзрумейә әрмәһиһа М. Орман-
һан чар һәвалтиә әрмәһиһаә бәре: „Варданас“, „Дһрас“,
„Усумһасһрас“, „Вит'ерсасһрас“ гьһиһандьһә һәвдә у
һавкьрһи „Барзр һаһиәс ыкьерут'һуи“.⁶⁷

Сәлә 1881-е, мәһа майе, бь сәрәкһанһиһа Хачатур Ке-
рексийан әв һәвалтиһиһа һана һатә һавкьрһиә „Паштпан
һаһиреһиһас“, һа ко һ'әсаб дьбу т'әшкиләтәкә усийаһкьрһе-
һа аһадарһейә хәүлә.⁶⁸

Шеһра „Паштпан һаһиреһиһанс“-ә („Хвәйкьрһна вәт'ән“) сәрәкә, қрар кьрбу, ко т'әвгьредана хвә к'ордар'а бькы-
һә һәк, бона т'әваһи мқабьһи һәр кьрһәкә һ'окомәта
Т'урк'һае шәр'кыи.

Һ'окомәта Т'урк'һае дит, вәкки қәза Әрзрумәдә әрмә-

ниша у к'орда сәре хәә һылбьр'андына ,драр кьр ко чава жи һәбә к'отасиша ве йәке бьдә. Сала 1882-а мәһа октйа-бре әскәре һ'өкөмәте жь Эрзишкае һ'әжиша бәрбь Эрзруме, дер у т'аг'ед әрмәниша да бәр т'опә, әскәр дьк'әтә һәр маләкә әрмәниша, к'е ко шыкбәрбуи дьгьртьи дьбьрын, зутьрәке кәлә Эрзруме бь 400 әрмәнишава т'ьжи бу.⁶⁹

Лазьмбу к'омәкдари бьдана гьртиша у малед ван, ве дәрәщедә хәбатәкә мазьи бьр т'әшкиләтә „Хвәйкьрына вәт'ән“. Ль вьр дисә бь шөхөлкьрына хвәва бәрбьч'әв дьк'әвә Аветис Вемйан, әв һәбуша хвә бәләиш ль сәр мале гьртиша дькә, к'омәке дьдә ван.⁷⁰

Паши ве йәке Аветис Вемйан шабе дьшшә пьзмамед хвәйә к'өрдр'а, вәкии к'омәке бьдына ван, к'брдед дорбәре Эрзруме шаба ши дьдыи, вәкии әвапә һазьрыи к'омәке бьдына пьзмамед хвәйә әрмәни. Аветис гәва әве шабе дьстшә, нава бажерда бәлә дькә, ко зутьрәке к'өрдед Дерсьме ве һ'ьшуми ль сәр Эрзруме бькьи, бешә к'омәка әрмәниша. Әв бә'са дьгьһижә һ'өкөмәте, йә ко дьтьрсә, ко к'өрд у әрмәни бьгьһижә һәвдә, ә'мр дькә т'әркә гьртьне бьдыи у жь кәле вәкә 300 әрмәниша аза дькә.⁷¹

Аветис ши чәхи жь алне һ'өкөмәте те гьртьи, ле зутьрәке сайә пьзмамед хвәйә к'өрд жь кәле аза дьдә.⁷²

Тә'ләбәхтр'а т'әшкиләтә „Хвәйкьрына вәт'ән“ дьреж тәйәмиш пәкьр, өзвед ве жь алне һ'өкөмәте һатынә гьртьне у т'әшкәиләт бәләбу. Ле гәрәке бе готьне к'әмәла ве т'әшкәиләте шөхөле пешдабьрына һ'әжандына мьләтне-азадарнейә әрмәнишә р'әивәеда у мән'кәмкьрына пьзмамтиша әрмәниша у к'ордада гәләки мазьи бу. Ле һылбәт, бь ве йәке һ'әжандына әрмәниша у к'орда қәзә Эрзрумәда к'өтә нәбу, әв дисә пешда чу у дһә гөмрәһ' бу.

Ван сала Эрзрумәда һәкоб Галфайане дохтр хвә п'ешк'еши шөхөле пешдабьрына һ'әжә мьләтне-азадарне кьр. Әви чәндьк у чәнд шара дәрһәқә һ'әле әрмәниед қәзә Эрзрумәйә гьран һ'өкөмәтә Т'урк'иәер'а нәмә шандьбу, ле чава дьбежьи бәрге т'ө тьштәкии нәгьртьбу. Эр-

зърумеда бѣ т'ѣшкилдарийа Накоб Галфайан у Нерсе Ишханїане, кѣ жѣ Кавказе бу, сала 1888-а н'їме т'ѣшкил лѣта „Нѣвалтїя армѣнїайѣ усїанкърїне“ датшын. Ѳвѣ нѣвалтїе ѡса жи қыраркърьбу кѣ нѣлѣқѣтїед хвѣ к'ѡрдѣ р'а бѣкьнѣ йѣк, қѣватѣ армѣнїїа у к'ѡрдѣ бѣгьнїнїнїа нѣвдѣ у мѣабьлїи н'ѡкѡмѣте шѣр'кьн. Бѣ ве нѣте нѣвалтїе қраркър бѣре ѡ'мьлїи лѣзмѣ к'ѡрдѣд. Дерсьмер'а бѣнѣ гьредане, чьмкїи лѣ мьр нѣлѣқѣтїе армѣнїїа у к'ѡрдѣ дїа қайїмбун у Дерсьм т'ѣме мѣабьлїи н'ѡкѡмѣта Т'урк'їане шѣр'кърїїа у бѣ алт'їндарїи дѣрк'ѣтїїѣ. Ѳзве нѣвалтїе т'ѡвнї сѣрѣкванѣд қѣбилѣд к'ѡрдѣ хѣбѣр дьдїи у дьгьнїнїжнѣ ачьхїїа, ѡманѣ теїѣ сѣр нѣтѣке, кѣ к'ѡмѣке бьдїнѣ нѣвдѣ.⁷³

Пашїи ве йѣке нѣвалтїе ѡзвѣкїи хвѣїїи нѣшї Гарегїнїи Вѣлїїанїи шандѣ Дерсьме, е кѣ лѣ вьр хѣбатѣкѣ мѣзын бьр бонѣ мѡн'кѣмкърьнїа нѣлѣқѣтїед армѣнїїа у к'ѡрдѣ. Ѳв жѣ Дерсьме те Ѳрзруме, нашѣ дьчѣ Мушѣ, р'астїи сѣрѣкванѣ қѣбилѣ к'ѡрдѣ те, гьлїе хвѣ ванр'а дькѣ йѣк бонѣ к'ѡмѣке бьдїнѣ нѣвдѣ.⁷⁴

Аша, бѣрѣ-бѣрѣ қѣватѣд армѣнїїа у к'ѡрдѣ қѣза Ѳрзрумеда дьбунѣ йѣк, хѣбатѣкѣ мѣзын дьнѣтѣ кьрїне бонѣ усїане, лѣ зутьрѣке н'ѡкѡмѣта Т'урк'їане ѡве йѣке нѣ дь-н'ѣсѣ, ѡскѣрѣкїи гѡмрѡл' қѣза Ѳрзрумеда дьдѣ сѣкьнандїне, бѣ т'ѡп у шѣбьрханѣ нѣр н'ѣжандьнѣкѣ армѣнїїа у к'ѡрдѣ нава хунѣда дьхѣньқнїѣ, бѣ вїи тѡнѣрїи пѣнѣлѣ, кѣ қѣватѣд ван нѣрдѣ шьмѣ'та бѣгьнїнїжнѣ нѣвдѣ.

Қѣза Сасуне жи нава т'ѡрїқѣда ѡ'їанѣ чѣва мѣрк'ѡзѣкѣ пьзмамтїїа шьмѣ'та армѣнїїа у к'ѡрдѣ, лѣ вьр ѡв пьзмамтїи лѣ нава шѣр'кѣрїїа ванѣ т'ѡвайїнда қалбуїїи у жѣ к'урайїа қѡр'нѣ те. Дѣрнѣқѣ ве йѣкеда газѣта армѣнїїайѣ „Мшак“ дьнѣнїсѣ: „Сал бѣ сал бьнѣлїед гѡндѣд қѣза Сасуне гѣлѣкїи нѣзїкїи нѣвдѣ дьбун. Ѳв нѣзїкьбуна нѣнѣ кѣ бѣре-бѣрдѣ нѣбу, нава к'ѡрдѣ у армѣнїїада пьзмамтїкѣ нѣбїнїнїїи пѣшда анїбу. Ѳв пьзмамтїи нѣқѣ ван нѣзїкїи нѣвдѣ кьрьбу, кѣ т'ѡ фьрқнїїа мьлѣтїе ванѣ данѣданїи орт'а нѣвдѣ, т'ѡ шьк т'ѡнѣ, вѣкїи сѣїасѣтїїа Т'ур-

к'наеіа к'ьрет нькарьбу бе хам к'елэжа ве пьзмамтиер'а дәрбазбуһа".⁷⁵

Ле ковара „Арак'с“ дәрһақа һаләқәтиед әрмәни у к'өрде Сасунеда аһа дывисә: „Гәло к'әнгәда к'өрд лъ ван ч'йада (ч'йае Сасуне К. Ч.) һеһада һатына у р'оләкә мәзын лһстынә, мәр'а һәә'йанә, ле һәла вәхте әрәбада жи Сасун у Баг'еш һадьк'әтынә һава хәлифәтиһа Бәг'дае, бьн дәсте бәгед к'өрдәйә зорбун. Сәрәкванһкьрына к'өрда жь қөр'йа те, әрмәни ве һәкәр'а қайилһьбун у бы һ'әзкьрынакә мәзынва пьзмамед хвә қәбул дькьрын. Ле дәстлебуна һиве қөр'на 19-айә дәда, вәхте һ'өкөмәта османһе һәй шәр'әки хунр'әжи дьреж К'өрдстан һьлда, Ване у Бьт'лиседа сәрәкван у вәк'илед хвә к'ьвшкьр, һ'ал бы шарәкева һатә гәһастьне.⁷⁶

У чаһа пресса әрмәниһа р'аст дьдә к'ьвше, лъ вьр ор-тә әрмәниһа у к'өрдада пьзмамтикә һәбиһаһи һатыбу сазкьрыне, һа кө р'о бы р'о мән'кәм дьбу. Әле һәке һ'өкөмәта Турк'иһае дьда тьрсандьне у бона ве һәке жи чәндьк у чәнд щара әскәре хвә шандә вьр, ле бы қәһа-та ван һәрдә щьмә'та әһ пашда вәк'ьшһаһә.

Сала 1864-а әскәре һ'өкөмәте дьхазә бьк'әвә Сасуне бона хәрщ у хәр'аща жь гөһдиһа бәрәвкә. Вһ чаһи гөһ-дһед әрмәни у к'өрд т'әвайи һильһ'а һәлтиһи у һәһельи, вәки әһана п'иһе хвә бавежьнә Сасуне, дәст бы шәр'к'а-риһа мерхас дьбә у щәм һ'ьра Бат'мане әһана әскәре һ'өкөмәте дьһыщьр'иһы. һ'әтаһи р'әжа про жи һава щьмә'та к'өрдада дәрһақа мерхасиһа к'өрдәйә, кө лъ сәр ч'әме Бат'мане данә к'ьвше, те стьране.

Паши вһ шәр'и, вәкә бһст сали әскәре һ'өкөмәте щәл-әт һакә бьк'әвә Сасуне һава вһ вәдәйиһа әрмәни у к'өр-дед Сасуне т'ө хәрщ у хәр'ащи һадьнә һ'өкөмәте у әгәр вәк'иләки һ'өкөмәте бьщер'ьбаһда бьһата Сасуне у дә-ва ве һәке бькьра әһ пос-п'осидә пашда дьчу.

Бь вһ тәһәри вәдәки дьреж Сасуне хвәхвәтиһа хвә хвәйдькьр, ле әве һәке һ'өкөмәтер'а дәстһадьда, чьмки чьқа дьчу пьзмамтиһа әрмәниһа у к'өрда лъ вьр мән'кәм

дъбу. Сала 1893 һ'окомәте шер'банд царәкә дьне жи һ'ышуми ль сәр Сасунекә, ле диса шьмә'та эрмәнийя у к'ордайә хобатк'ар дәст дя һәвдә, бь мерхаси мьқабьли ван шар'кьрын. Сала 1894-а Зек'и п'аша һ'ышуми ль сәр Сасуне кьр, ви чахи әви қәвл данинә пешийә к'орда, кә бь гьһиҗьнә ви у мьқабьли эрмәнийя шәр'кыи, ле к'ордед Сасуне әв йәкә қәбултәкьрын. әвана гьһиштынә эрмәнийя у тәви ван мьқабьли Зек'и п'аша шар'кьрын.

Эрмәни у к'орде Сасуне мьқабьли дьҗмьне хвәйи бь қөр'на. бса'жи сала 1900-1901-е пешда һатьнә. һ'окомәта Т'урк'нае дит, вәки пькарә Сасуне текә бьи қәле хвә. қраркьр қәватә ван һәрдо шьмә'те бьра бәла-бәлапкә, бь дәсти зорә эрмәнийя у к'орда жь Сасуне дәрхә у ль вьр т'урк'е кә жь Урьсете дьһатыи шикә. Дәрһәдә ве йәкә эрмәни ле дьһәсыи у сала 1908-а пайиҗе һазьрпә хвә дьбиньн, кә мьқабьли әскәре т'урк'а шар'кыи, ви чахи к'орд жи дьҗһиҗьнә ван.⁷⁹ У аҗа бь ви тәһәри әв йәкә ванр'а ль һәв пәһат, кә дәсте хвә бьдынә эрмәнийя.

Ле һьлбәт әл нета һана т'ьме жи програма һ'окомәта Т'урк'наедабуийә у әв һивийә ве йәкә бу, вәки мәҗцал бь к'әвс бопа нета хвә мпәсәркә.

Вәхта шәр'е һ'әмдыийәейи йәкә һ'окомәта Т'урк'нае диса хвә онданәкьр, кә сәйәсәтпийә хвә мпәсәркә — бь һ'әзара эрмәнийя қьр'кә. Қәза Сасуне т'ьме ль бәр ч'ә'ве ве бу, ве шарә жи қраркьр әскәре хвә бьшинә ль сәр Сасуне, ле һәр һ'ышумкьрынәкә ве т'ьме р'астп қәватәд эрмәнийя у к'ордайә мерхас дьһатыи, ед кә әскәр мәшбур дькьрын, кә әвана жь Сасуне шунда вәк'ьшыи. Ван р'оҗе ог'рме гьран, чаҗа к'орде Сасуне, бса жи ед дор-бәре ве пьшта эрмәнийя бун.

Ван сала һ'әсәне к'орд, кә нава әскәре т'урк'ада қәлх дькьр, чаҗа к'ордед усйанчир'а, бса жи эрмәниед, кә Сасун хвәйидькьрын һатьбу гьредане, к'омәк дьда ван. Әвр'ьнд һаж шишарбун у һәр қәшьямдьянәкә, кә нава әскәре т'урк'ада дьбу һәбу у дәрһәдә ве йәкә ә'лами эрмәни

у к'орде Сасуне дькър. Т'оманниа звьстана сала 1916-а
Һ'асане к'орди мерхас бы ар. т'ьт'уне, бы ч'ока. к'омак дь-
да сасунниа. Хенжъ we п'аке эми быналлед Сасуне жь
Һ'ынщър'андьнэка т'ьрк'а хьлазкър. Эw пе һ'асийа. wэки
эскэре т'ьрк'а һазьр дьбэ 23-е һанваре һ'ыцуми сэр Са-
сунекэ, пер'а-пер'а дэрһоца ве йэке э'лами сасунниа дь-
кэ, ед кэ һ'эму мэшала дьдья сазкърьне. кэ эве һ'ь-
шумкърьне шунда быдн, п'ьр'анниа шьмэ'те дьг'онезына
шькэвта, ле ед мапн жи һазьр снль'һкьри хwэ қәйида
вэдышери. Эскэре т'ьрк'а 23-е һанваре дьһ'эжэ бэрбь
Сасуне, ле пор-п'осидэ шунда вэдыгэр'э.⁸⁰

Һ'асане к'орд азайа эрмэниийа у к'орда нава алт'ында-
риийа Урьсетеда дьдит. Эw р'ынд һаж һэр һ'ьшумкърьнэка
эскэре урьс һэбу у дэрһоца ван йэкада т'ьме э'лами эр-
мэниийа у к'ордед Сасуне дькър. эw р'он'дар дькърьн.
Wэhte эскэре урьс иди бынэг'ара Wанедабу, эw хwэ дь-
гыһнэ сасунниа у э'лами ван дькэ, wэки эскэре урьс иди
we зутьраке Wане һьлдэ у быһ'эжэ бэрбь Сасуне, wэки
эванае зутьраке азабы.⁸¹ Эве йэке сасунниа дьһа р'он'-
даркър. қәwатед ван шьвандэ сэр һэвдэ. Сасунниа бе-
сэбьр һивйа эскэре урьсун.

Дэрһоца ве пьзмамтиийа сасунниагэ һ'элалда, оса жи жь
нэмэка эрмэники, кэ жь гонде һасо р'эвибу, те ханекърь-
не, лэ к'э те шьровэкърьне, чава сэрэкване қэбилэка
к'орда Мэһ'муд аг'а wэдэки дьреж эрмэниийа щэм хwэ
хwэйдыкэ у һэла сэрда жи т'эви озве қэбила хwэ снль'һе
һьлтнэ у мқабьли эскэре т'ьрк'а шэр' дькэ, паһелэ кэ
эвана дәсте хwэ быдья эрмэниийа. Эвана нава халайе-
дабуи, ле нане хwэйи пашин т'эви эрмэниийа дьхwорьн,
һэбуна хwэ дьфротын бона пьзмамед хwэйа эрмэни хwэй-
кьн.⁸²

Быналле Сасунейи wэhtэке В. Петойан к'т'еба хwэйа
дэрһоца „Этнографна Сасуне“. кэ сала 1965-а пэшьр-
буйа, дьвнсо, wэки wэhte шэр'е һ'эмдьяпейи йэке гэлэк
эрмэни Сасуне бы дәсте к'орда жь қьр'кьрына Т'урк'нае

хылазбуи, малед хвэда хвэйдыкьрыи у вэхте һәр тышт әдльи, к'орда әв вәр'екьрыи мьскәле ван.

Ава, бы ви тәһәри һ'әләл бу пьзмамтиһа әрмәнийа у к'орда ль Сасунеда у чьға һ'өкөмәта Т'урк'иас һ'өкөмдарри у зерандьнед хвэ ль сәр Сасуне қайиим дыкьр, һақа пьзмамтиһа ван һәрдо шьмә'та мән'кәм дыбу.

Чава мө гот, вәки қәза Мок'седа әрмәни у к'орд һәвр'а нола бьрабуи у әв пьзмамтиһа ван жь к'урайа қөр'на те. Вана гәләк шара т'әвайи мқабьли әскәре һ'өкөмәта Т'урк'иас шәр'кьрыиә, ләһиштыиә кә әвана бьк'әвнә Мок'се у хвәхвәтиһа ван жь вана бьстиһи. Әрмәни бь қәдыргьртыиәкә мәзыиә бәрбьр'и әширәтед к'орда дыбуи, чьмки әвана т'ө фьрқи даноданши орт'а әрмәнийа у к'орда у әв һ'әсабдыкьрыи чава өзве мала хвә.

Байлозе урьсайи ль Эрзуме сала 1867-а 9-е мәнә февралә нәмәкә хвэда дәрһәқа қәза Мок'седа ава дывнәсә: „Қәза Мок'се гәләкар'а нәә'йанә, әв дык'әвә орт'а Муше у Бьт'лисе, ль вьр әрмәни у к'орд дьжи. Әрмәни у к'орде ль вьр, шәр'ван у мерхасыи, һәвр'а гәләки башыи, ле һик' бәрбьр'и һ'өкөмәте дыбыи, һа кә дьшер'бниә вана текә быи қәле һ'өкөмдарийа сөлт'анше“.⁸³

Һ'өкөмәта Т'урк'иас чәндьк у чәнд шара жь сәрәкпанәсә әширәте к'ордайә К'ерк'иә, Исанийа, Шәмдийа, К'чур'иә, Р'әшкотанийа, һ'әсәнийа, П'ирог'лийа у ед майи хәрш у хәр'аш дыхвәст, ле вана нәдьяда, хвәхвәтиһа хвә хвэйдыкьрыи. Чава әвә йәкә, йәса жи вәки р'өж бь р'өж-қәза Мок'седа пьзмамтиһа шьмә'тед әрмәнийа у к'орда мән'кәм дыбу, һерс у һик'е һ'өкөмәте р'адькьр. Бона вә йәкә жи чәндьк-чәнд шара әскәре т'ьрк'а щер'бандийә Мок'се һьлдыи, ле әв йәка ванр'а льһәв нәдьяһат, әвана р'асти қәватә әрмәнийа у к'ордайә сьльһ'кьри дьяһатыи у шунда вәдык'ьшһан.

Сала 1863-а Исмайил п'аша әскәре хвә р'ынд сьльһ'дыкә, хвәр'а т'опед ч'иә жи һьлтиһә у дьһ'әжә бәлбь

Мок'се. Ы вьр бьнэлнед ши бы мерхасы шэр'дыкы. ле мқабьлы эскэре т'ьрк'айи бы т'оп у щэбьрханева сьль'кьри дьреж нькарын шэр'кы. Сэрэкэване хайкьред Мок'се-Хэзо те к'оштыне, эскэре т'ьрк'а дьбица, вэки эвана бе сэрэкваыи, қэвата хвэ дыщвьнына сэр һэв у һ'ощум дькы. эвана Мок'се һьлтшыи. А ава жь ши чахида қэза Мок'се хвэхвэтии хвэ онда дькэ у дьк'эвэ быи бандур'а һ'өк'омэте.⁸⁴

Р'астэ, қэза Мок'се к'эта быи бандур'а һ'өк'омэте, ле пашвөхтне вөхте бьре Хэзо. Т'эмо аг'а у М'орт'ьлэ бэге чьда чу пьзамтии шьм'эта эрмэнии у к'орда дьһа м'аһ'к'омбу, дьһа эвана незки һэвбун. Чава т'эриқзан С. Маркосиан дывисэ: „Қэза Мок'се у Сасунэда эрмэни у к'орд бы р'абун-р'уньштына хвэва, илаһи һ'эбандына хвэва незки һэвбун. Г'элэк щара эрмэни у к'орд дьбуи сэрда'ватнед һэп, эвана һаж шайи у шиһа һэвбун. Вана г'эла ньмунед фольклоре жь һэвд'ө һьлданэ. Эв һэрд'ө щьм'этана бы ик' у һерс бэрбьр'и һэр вэк'илэки һ'өк'омэта Т'урк'иэе дьбуи“.⁸⁵

Чава Т'урк'иэеда, бса жи Иранэда к'орда сэре хвэ һьлбьр'ибун, бы һэр али шэр'дыкьрын мқабьлы ван зордара, ед к'ө к'орд кьрьбуи һава һ'але нэмыр'эжибуне.

Сала 1880-а Иранэда шех Обейдулэ усьянекэ мэзыи д'өстне дькэ, эм пахвэзыи дэрһаца ве усьянеда хэбардын, чьмки т'эриқзан Щэлиле Щэлил хэбата хвэиэ „Усьяна к'ордаца сала 1880-да“⁸⁶ бы һургыли ль сэр ве дьсөкыи, ле эм дьхвэзыи бьдыи к'ьвше к'эмаһа ве усьяне дэрэша м'аһ'к'омкьрына пьзамтии эрмэнии у к'ордада.

Пашы ве һөке к'ө Иранэда усьяна шех Обейдулэ һата т'элсандыне, г'элэк к'орд жь али һ'өк'омэте һатына зерандыне у к'оштыне, г'онде ван һатынэ м'ерапкьрыне, шех Обейдулэ бы чэнд һ'эзар усьяпчыиһава дэрбазы һ'ьдуде Т'урк'иэе бу. һ'өк'омэта Иране пашы ве усьяне к'орд кьрыи һава һ'алэки гьран, эве һ'өк'омы сэр к'орда кьр, к'ө һава в'эдэки кыида чава шьрм 40 һ'эзар т'уман бьдыи һ'өк'омэте.⁸⁷

Вәхте усйане, оса жи чәнд һ'азар к'орд һатынә кōштъ-не, 200 гōндед к'орда һатынә веранкъръне у шәвтандъ-не.⁸⁸ Пашп we йәке вәхте шех Обейдулә у кōр'е ши Ә'б-дул Қадър чуна Т'урк'нае, һ'окōмәта Иране һ'әмү сәрәк-ванед қабилед к'орда да тьрсандъне у кьрә бын һ'окōме хвә.

Шех Обейдулә Т'урк'наеда пешһазьрдитына усйана т'әзә дьдит, we шаре әми тедәрхьст, вәки т'әне ныкарә мқабилл һ'окōмәте шәр'кә, лазьмә, оса жи мьләтед бьндәстә зеранди р'акьн, һәләқәтнед хвә шәвр'а бькьнә йәк, илалл шьмә'та әрмәнийар'а. Бь we нете әм пана шәлетда дьгәр'яа, қасьдед хвә дьшандә пана әрмәнийя, сәрәкванед қабилед к'ордар'а қсә дькьр у пьрс пешда дьк'шанд кō һәләқәтнед хвә әрмәнийар'а бькьнә йәк, т'әвайи мьқабьли һ'окōмәта Т'урк'нае шәр'кьн.

Әм нәмәкә хвәда, на кō шандьбу шех Хәлифе Алаш-гьрер'а дьвнисә: „вәки мьн һ'әтани ньһа вәхте усйане һәр т'әне гōмана хвә датани ль сәр қәвати к'орда у гōман бум. вәки бь we қәвате әзе бьгьлижмә мәрәме хвә — һ'окōмәта к'орда чекьм, ле we йәкеда әз шашбум, дьжмьнатийа һьнә сәрәкванед қабилед к'орда бәрбь әр-мәнийя һәр т'әне әм гиһандьнә зйане, ле чь жи һәбә әз әрмәнийя диса зә'ф бавар дькьм, на кō фарьза у т'ьрк'а, чьмки фарьз нахвәзын р'уч'ке мә бьвиньн, ле т'ьрк' дьх-вәзын мә текьнә сильһ'а сәйасәтийа хвә, — паше әм пәма хвәда дьбежә, — готи вьрһада т'әрка зерандьна әрмәни-йя бьдын, бәсә әм бь р'әшәт у созед т'ьрк'а бенә хапан-дьне“. Әм бь к'отаси ван хәбәрәва бәрбр'и шехе Алашгь-ре дьбә: „Бьре мьн әз т'әвәқә дькьм, кō тō т'әрка зеран-дьна әрмәнийя бьки у бь һик' пезики ван пәбил. Әм к'орд пана әрмәнийада дьминьн, бьра әванә чава дьхвәзын бәрбьр'и һ'окōмәта Т'урк'нае бын, ле тō гōһдарийя тō кәси нәкә, т'ō кәси бавар нәкә, чьмки қәшмандьнед па-шьн данә к'ьвше, кō әм дәсте т'ьрк'ада буна һәр т'әне ле-пок“.⁸⁹

Әв шөхөлкырына шех Обейдула дэһа пачу, гэләк әрәб, асори у әрмәнийһа һазырбуна хвә әһамкырын бона бығыһижьнә ши.

Һәлә сала 1880-и мәһә иһуле Шәмдинәне-да шех Обейдула шывата шех у хәлифе к'орда дәр-баз дькә, вьра шаһр'а дәрһақа шөхөлкырына хвәһә паш-вәхтне қыса дькә. Ль вьр, бса жи чәнд шехед, кә жы әһне һ'өкәмәта Т'урк'нае һатьбуно р'өшәткырыне, һазырбуи, әвана пьрса мәһ'кәмкырына һәләқәтнед хвә әрмәнийһа у мьләте майһиә зерандир'а шех Обейдулар'а к'әтыһә һ'ө-щәте у р'әзи иһбуи, кә к'орд һәләқәтнед хвә шаһр'а бы-кьһә һәк, һәлә сәрда пьрс пешда дьк'шандыи чаһа әрмә-нийһа, бса жи мьләте майһиә быһ'ыщыр'ныи. Шех Обей-дула бы шарәкәвә әһ р'ур'әшкырыи у гот: „Һ'әтәһи һәһә һ'өкәмәта Т'урк'нае бы һәр тәһәри к'орд хвәһидькырын һәр т'әһе бона һе һәкә, һәкәи Аһатәһиәдә мә дәрхә мқә-быһи мьләтед хәһ'арез у вәхте әрмәһи ль вьра бәһә қы-р'е, ши чаһи к'орд бона һ'өкәмәте кери тыштәкәи һәси...“⁹⁰ Паһи һе шывате әһи дьһә һәләқәтнед хвә әрмәнийһа-р'а кьрә һәк, ә'мьркыр: „Т'ө шара дәсте хвә һәдһә әр-мәнийһа, әвана пьзмаме к'орданә“.⁹¹ Вәхте шех Обейду-лә те Т'урк'нае, әһ һәкә һә кә т'әһе һәһә к'ордада, ле бса жи һәһә әрмәнийһа у мьләте быһдәсте майһиәда ша-буһәкә мәзыи пешда тһә. Бы т'әһәқә арк'епископос һов-һәһиәс К'ашуһи әһ те дера Барт'ог'һиһиәсе, һә кә дьк'әһә һәһә қыса Вәһе, ль вьр бы һөрмәт у қәдьргьртһәкә мә-зыһә әрмәһи ши қәбул дькыи, шех Обейдула әһләм дькә: „Әз бона һе һөрмәте гәләкәи жы һә р'әзиһә. Бәрәлә мәр'а ә'һәһә дьһсаг'и у һ'әләһиә әрмәнийһа, ә'һәһә һәкә һәлә қөр'нед дәрбазбуһиһәдә кәл, бәһәд мә гәләкәи һезиһи һәһ-дәбуһә, пьзмаме һәбуһә. Әһ әһе һәкә т'ө шара бһр һә-кыи. Әз гөһәһәһ, һәкәи вьрһәдә шьмә'та мьһ дәст һәдә әрмәнийһа“.⁹² Паһе Обейдула т'әһәқәһ к'орда дькә, һәкәи әрмәнийһа һ'әсабкыи бьре хвә у т'б шара хәһьре һәһи һәк'әһьһ, к'е кә дәст быдә әрмәнийһа бьра быһәһә, һәкәи әһ шех бәһөрмәт дькә⁹³

Әле йәке нава һ'әму әрмәниһада шабуһкә мәзык пеш-
да анибу. Нәмәкә хвәда кә вана мәнә апрелейә сала
1881-е шандьбуһә фькрдарәки әрмәниһаиш пеш Мапук
Апанһанр'а, е кә Т'биллисне дьма, әм ван хәта дьхуһыи:
„Мәрпед кә жь Ване һатыһә дьбежыи, кә шех Обейдула
диса дәст бь һазьрһиһа усйане дьһиһә, әм диса әскәр бә-
рәв дькә, әв һәкә һ'әму әрмәниһа шаһьрһә“.⁹⁴

Ле мқаләкә архива матенадарәпейә майһиһа әм дь-
хуһыи, вәки шех Обейдула чәндьк-чәнд шара әлаһи әр-
мәниһа у асориа дькә, вәки бьһьһижьһә ши у мқабьһи
Т'урк'һае т'әвайһи шәр'кыи. Әһи соз дьда ван, вәки шә
азайе у сәрбәстһе бьдә ван.⁹⁵

Аһа бь һәр тәһәри шех Обейдула дьхәбьһи һәләқәтһед
к'өрда әрмәниһар'а бькә йәк, һьзмамтһе нава ванда у
һьләте майһиһә бьдәст мән'кәмкә. Сала 1881-е мәнә
йанваре жь қәза Бәг'дае у Мусьле, вәкә 5 һ'әзар мәрһи
тен дьһьһижьһә шех Обейдула.⁹⁶

Чьқа дьчу қәһата ши зор дьбу, һ'өкөмәта Т'урк'һае жь
ве йәке дьт'р'сйа, әһе бь к'омәкдарйһа вәләтед империа-
листа бь фел у фән шех Обейдула гьрт у усйан жи сала
1882-а һ'иһищ'әнд.

Усйана шех Обейдула у һәма хут сәйһә шөһөлкьрһна
һийә дурдитһийә р'аст бу, кә паһи шә йәке чьқа чу һьз-
мамтһийә әрмәниһа у к'өрда дһа мән'кәм бу, гәләк шех
у бәгед к'өрда бь шарәкева сәйасәтһийә һ'өкөмәта Т'ур-
к'һае һ'әсйан, вәки дьжһьһати ор'а әрмәниһа
у к'өрдада һәр т'әһе бь дәсти һ'өкөмәте те кьрһе.

Бь һәқи т'әриқһивисе әрмәниһа, к'өрдзәһе мәшур Ар-
шак Сафрастйан дьһивисә: „Шех Обейдула нава т'әмаһи-
һа шөһөлкьрһна хвәда, һәләқәтһе әрмәниһа у к'өрдаһә
т'әвайһр'а амьһи ма. Т'әрәфдар у фькьрдаре һола һийә
майһи жи, паһи ши әһ шөһөлкьрһна ши пешда бьрһн“.⁹⁷

Жь нава қәзаед Т'урк'һаеда, Дерсьм бь шьмә'та хвайә
мерхасва һ'әсаб дьбу алава усйане, қәза мерхаса у ә'фа-

та, сайа к'ижане жи эве нава т'эманна тарица хвэда
сылып' илдайо, шэр'кьрийэ мѳабьли нэр зэвчнки Т'ур-
к'нае у хвэхвэтийа хвэ хвэйкьрийэ. К'орд у эрмэние
Дерсьме т'эме дэст данэ нэвдэ у бы мерхаси шэр'кьрияэ.

Чава авторе армэнийа Ереванийан дьбежэ: „... Дер-
сьме т'о шара эскэр пэдайэ һ'өк'омэта османне у бса жи ль
р'эх we нэсэкьнийэ у шэр'нэкьрийэ“.⁹⁸ Ле Степ'анос Мал-
хасийан дивисэ: „Нэньһер'и we йэке. wэки һ'өк'омэта Т'ур-
к'нае гэлэк шара шэр'кьрийэ у һ'эму мэщале сэйасэтийа
хвэ ль wэр дайэ хэбате (Дерсьме К. Ч.), ле һ'этани иһа
жи нькарэ щьмэ'те текэ быи қоле хвэ, һа к'о бона хвэйкь-
рына хвэхвэтийа хвэ һазьрэ хуна хвэ бьдэ“.⁹⁹

Дэрһоца мерхасийа к'орде Дерсьме Ереванийан бса
жи дывисэ: „Эв щьмэ'та те қэй бежи нэр т'эне бона шер'
хбльқийэ, мерхаси, а'фати и'еше weйэ. Дерсьмийа бы һөр-
мэт у қэдьргьртыпэкэ мэзына бэрбьр'и мерхасе хвэ
буна. А, һэма бона we йэке жи быпэлне Дерсьмейэ к'орд
бы қэдьргьртыпэкэ мэзына бэрбьр'и а'шпрэта армэнийайэ
Мирагийнанда дьбуи“.¹⁰⁰

К'орде Дерсьме чьқа мерхасбуи, һақа жи р'э'м у ма-
рьһ'эзбуи, к'е шир'а пьзмамти бькьра у бы сьдге қэиш
незнки шибуйа, эв һазьрбу бона ши а'мре хвэ бьдэ. А,
бадьлһэwа нибу, wэки орт'а к'орд у армэниед Дерсьмеда
пьзмамтика һэбинийи пешда һатьбу, чьмки эwана бы һ'э-
лалл, бы сьдге қэиш незнки һэвдэ дьбуи .

Дерсьмеда гэлэк а'шпрэт һэбуи, сэрэквиани а'шпрэта
дыкьр эв марьва е к'о мерхасбу, хайе һэбуна п'ьр'бу,
сэрэквианькьрына а'шпрэта һа зөр'этине бу, wэхте сэрэква-
не а'шире дьмьр, к'өр'е ши, һанс нэвне ши дэwса ши дь-
гьрт, өзве а'шпрэте, эрд у хөлийа we, быи дэсте сэрэква-
не а'ширедабуи, ле wэхта һ'өк'омэта Т'урк'нае бышер'бан-
да һ'эщуми ль сэр Дерсьме бькьра, қэwате а'шпрэтайэ
сылып'кьри т'эмам дьбуна йэк, бы мерхаси мьқабьли дьж-
мыи шэр'дыкьрыи. Чава авторэки армэнийа А. Алпойаш-
ийан дьбежэ, wэки wэхте лэзымбуйа 50 а'шпрэтед Дерсь-
мейэ мэзыи у быч'ук дыкарьбуи жь 20 һ'эзари, һ'этани 30

Н'азар шэр'ванед мерхас дэрхьстына майдана шер'.¹⁰¹ Ле к'атьбе байлозтнйа Эрзрумейо урьса Вишневси э'лам дькэ, ваки нар т'эне Дерсьма ч'йа вэхте лазьмбуна дькарьбу 25-35 н'азар меред сильн'кьри дэрхьста.¹⁰²

Дерсьмнйа гэлэки ч'эка н'эзкьрына у нишангьриэ зорбуна. йа ко жь сьлсьлэтэке дэрбазн йа маини буйэ. Эв пэка бы вева те шьровакьрыне, чьмки ван бы ве пэке карьбуна хвэхвэтийа хвэ хвэйкьн у чава гэлэк дерсьмнйа биранипед хвэда дьбежьн, ваки жь алле сэрэкованед э'шира рож к'эвшкьрибуна бона Имьбуна мешгьриэ у шьриде. йа ко полани э'йда дэрбазбуйэ.

Дерсьме хвэхвэтийа хвэ бы дөр'на хвэйкьр. Нэла жь вэхте Тигране Мэзын дерсьмнйа пьзмамти эрмэнийар'а дькьрын. Ава, дэрһаца ве йэкеда чь дьвнисэ Нури Дерсьмн „Падше эрмэнийа Тигране Мэзын вэхте вэлэте мидна һьлда у шьмэ'та мидна кьрэ бын дәсте хвэ, бси жи Дерсьм һьлда, йа ко бын дәсте видабу, н'этани бы к'отаси Эрмэнистан к'эт. Пашн к'этына п'адшатнйа Тигране Мэзын жи дерсьмнйа эрмэнийар'а амьн ман у пашвэхтне жи вэхте бйузанднйа н'ьшуми ль сэр Эрмэнистане кьрыг у п'ара шейэ мэзын һьдан, паше шер'банды Дерсьме һьлдын, быэлне ши (к'өрд у эрмэни К. Ч.) р'абунэ жь п'ийа у пэништын эвана бык'эвнэ Дерсьме“.¹⁰³ Паше эв днса дьвнисэ: „Сала 1093-а (бы сале к'ьристосне) вэхте селщука Бйузандна алт'кьр у Ван, Днарбэ-к'ьр .Бьт'лис, Муш, Сасун у Ч'анаг'шур һьлда. ле сэр Дерсьме пькарьбун, эв нэк'этэ бын долэ ван“.¹⁰⁴

Ле шики маини эв дьвниси: „Сала 1224-а (бы сале к'ьристосне) вэхта монг'ола н'ьшуми ль сэр дерсьмнйа кьр. дерсьмнйа н'эму р'е гьртын у изьн нэдан, ваки эскэре монг'ола бык'эвэ Дерсьме... пашн шэр'е до мэна эскэре монг'ола шэм Г'зыл К'элисе н'ынщьр'н у Дерсьме днса алт'кьр“.¹⁰⁵

Ле вэхте солт'ан Салим сала 1514-а шаһ Исмаил алт'кьр, Эрмэнистан у К'өрдстан кьрэ бын долэ хвэда-

мәрәмә шийа э'шлын эш бу, кә.бьк'эвэ Дерсьме'у бы дәст-
ти шур, ль шьр мәһ'мәдие дәрбазкә. Ле т'әмамийа к'орде
Дерсьме сильһ' һьлда, шәр'әки мәзын мқабьли ши дәстпе-
кьрын у һәма ши чахи жи әрмәни һатьнә к'омәкдаршиа
к'орда. һәма жь we р'ожеда шәр'к'арийа ванә
т'әвайи, мқабьли сәлт'әне Т'урк'нае дәстпе бу.

Жь we р'оже һ'әтәши сала 1938-а Дерсьме хвәхвәги-
йа хвә хвәйкьр, һәһишт кә әскәрәки һ'өкөмәте бьк'эвэ
ль шьр. Сала 1828-а дәстбь шәр'е Урьсете у
Т'урк'нае дьбә, һ'өкөмәта Т'урк'нае дьк'эвэ һ'әле чәтыи,
алики шәр', алики жи һ'әле мәлати экономикнейи гьран
һ'өкөмәте бәр чәтынайед гьран дабу сәкьнандьне. Вә-
летда дәстбь һ'әжандьнед к'орда дьбьн, жь вана йа
һәрә бәрбьч'әв, эш һ'әжандьна Дерсьме бу, йа кә бь we
мә'не пешда һат, чьмки әскәре һ'өкөмәте һ'әжнйа бәр-
бь Дерсьме, бона бь зоре хәрш у хәр'аша жь шьр бәрәвкә
у дерсьмийа бьк'ышинә һәва шер'. Ле к'орд у әрмәшиә
Дерсьме диса дәст данә һөвдө, сильһ' һьлдан бона хвә-
хвәтнйа хвә хвәйкыи.

Әскәре һ'өкөмәте кә иди быһәт'ара Дерсьмеда бу р'ас-
ти шәр'әки гьран һат, қәватед к'орда у әрмәннайә т'ә-
вайи бь мерхаси шәр'дькьрын.¹⁰⁶ Әскәре һ'өкөмәте мәш-
бурбуйи пашда вәдьк'ышә, һерс у һик'а хвә ль сәр бьнә-
лиед дәшта Дерсьмейә к'орд у әрмәни дьр'ежә, ван дьдә
бәр гөлла, гөнда к'ав-к'уй дькә, мәщала дьдә һьнә бәг у
шехед к'ордә хайиш, кә чава дьхвәзын, оса жи сәрәква-
ниә ль сәр шьмә'те бькыи. Чьда дьчә һ'әле шьмә'та дәшта
Дерсьмейә хәбатк'ар хьраб дьбә. Ши чахи һьнә фькьрда-
ре әрмәннайә пеш қрар дькыи әрмәнйа у к'орда бьгьһи-
һьнә һәв.

Дәрсдаре гөнде Хизореске (қәза Дерсьме) Атом Ка-
рапетһан әвә хәбәте һьлтнйә дәсте хвә. Эш т'әви
һьзмамед хвәйә әрмәни у к'орд ль т'әмамийа Дерсьме

дъгэр'э, нава шьмэ'те, (а хэбата т'эшкылдарне дьбэ, хэ-
ки бьналнед дэшта Дерсьмер'а нэлэртнед хвэ бькьнэ,
пэк, т'эвайн сьл'ь'а ньлдьн мрабьли зерандчнед хвэ
шэр'кьн.

Н'өкөмөтэ Т'урк'нае дит, кө хэбатэко т'эшкылдарнеи,
мэзын нава дерсьмийада те кьрыне, хвэ эглэ пэкьр, пашин
шор'е Урьсете у Т'урк'наеио сала 1828-29-а н'ьшуми сар,
Дерсьме кьр, ле Атом Каранетийан дэрбази Дерсьма-
ч'ийа бу у м'эдэки дьреж, ль мьр нава к'өрда у арманийа-
да ма, бэрэ- бэрэ хэбата хвэ пешда дьбьр.

Эскөре н'өкөмөтэ щам Камахе р'астн дерсьмийа бат,
дөст бь шэр'эки гьран бу, сэрэквили ль дерсьмийа дькьр,
Шан н'өсейн бөге жь Хузишане, бона мерхаси у м'эрифа,
та сэрэквиликьрыне эм жь алне шьмэ'та хатьбу паскьры-
не чава п'адше Дерсьме.¹⁰⁷ Қомандаре эскөре н'өкөмөтэ,
Самийн п'аша м'өһөке мрабьли к'өрда шэр'кьр у дит р'а-
не набэ у эскөре ви қьр' дьбэ, м'эшбурбуин шунда вок'ь-
шия. Дерсьме дуса хвэхвэтиия хвэ хвэйкьр.

Сала 1853-56-а дөстбь шор'е Урьсете у т'ьрк'а дьбэ.

Баһара сала 1854-а дуса к'өрд у арманиед дэшта Дер-
сьме р'абунэ жь п'иа, мрабьли бэг у аг'ед мьлэтфронт
шэр'кьрын, хэрш у хэр'аш н'эьдана шан.

Бь дэсти н'өкөмөтэ һьнэ бэг у аг'ед хвөфьрош шаб
шандьнэ сэрэквиане усйанчииа Э'ли Қэргийоз, Т'ьмьре Ба-
к'ьли у Исмайиле Мьстор'а ваки „н'ьше хвэ т'опи саре
хвөкьн, бь шьрнта арманиия хвэ биреда дарданэки“.¹⁰⁸

К'өрда шаб да шан, кө вьрһада пьзмамтиия хвэ арма-
нипар'а ве дһа м'өһ'камкьн у т'ө хэр'ш у хэр'ашэки на-
дья аг'а у бөге хвөфьрош.¹⁰⁹

Пашин ве һөке гьништьнэ усйанчииа к'өрдед Дерезане
у Зор'ане, арманиед гонде Багар'ин'е, Саг'к'аре, к'өрд у
арманиед Алт'ун н'өсейне, Нердифе, Лер'т'ег'е, Сергефи-
лике.

Қомандарийа эскөре т'ьрк'а дит, ваки қөватед к'өрда
у арманиия, Дерсьмеда гьништьнэ н'эьдө у т'эмамийа
э'ширәте Дерсьмейә к'өрда р'абунэ жь п'иа, алик дьне-

да жи эскәре урьс һ'ышум дькә, қрар кър диса сәйәсә-
тийә хвәйә бәре дәрбазкә, дьле сәрәкванед ә'ширед к'ор-
да бык'ьр'ә, бы фел у фәна вана быхашинә у бык'ьшинә
барбы хвә. Бы ве иете қомандаре ордийә т'ьрк'айи чара
Мәһ'мәд Дәвреш п'аша чәлд бәгед к'ордайә Ерзикае
Камахе у Харбертер'ә дьзикава хәбәр дьдә, кә ованә
һәр'ийә Дерсьме у һәвр'ахәбәрдана т'өви Сәһ'ид Ибра-
һим дәрбазкьн, кә гьвә һ'өккәмота Т'урк'нае һазьрә һ'өму
хвәстьнед ми бықәдинә.

Сәһ'ид Ибраһим кә мәр'явәки ақьли дурдигибу, пер'а-
пер'а қайил нәбә, дьбежә вәш, кә ве дө р'өже дьле шун-
да шабе бышинә. Әв гази сәрәкванед ә'ширәте к'орда у
вәк'илед әрмәнийә Дерсьме дькә, шәврә хвә вәвр'ә
дькә у ве нәме вәвр'ә дьхунә, һа кә қомандаре эскәре
т'ьрк'ә к'ордәд Дерсьмер'ә шәндьбун, лә ве нәмеда һә-
т'ьбу һьвисаре гьвәк:

• —Урьсет һазьрийә хвә дьбшиә мьқабьли солт'анийә хә-
лифә шәр'кә, бона ве йәкә ардьмийә к'ордә Дерсьме
эскәред Т'урк'ар'ә гәлә фәрзә.¹⁰⁰

Т'әвбүед шәврдарне бы һ'әмди хвә әве нәме дьхуньн
у қрарәкә бы ви тәһорийә дьзикава қәбул дькьн:

1. Тө шара мқабьли эскәре урьс сльһ'е һьлнәдн.

2. Дәстпебуна һайизә һ'өму қәватед Дерсьмейә к'орд-
у әрмәнийә, кә ә'мьре вәш жь 16-салне һ'әтәни 40-
салне һәйә. готи һазьри шәр'бын, мәрк'әзә үсейәне готи
быбә ч'йәе Паләпанейә бьлд.

3. Тәвәқәй жь қомандаре т'ьрк'ә Мйушир п'аша быкьн,
вәки 25 һ'өзар т'ьвьнг у һәсләтә эскәрейә майиң бьдә
вәш. Жь вәш т'ьвьнга 10 һ'өзара готи дьзикава быг'һе-
зьнә ч'йәе Паләпане, лә сәр к'орда у әрмәнийә бәлакьн,
ед кә готи хвә гәлне Сасунәдә хвәйкьн, жь к'ө гәрәкә
эскәре т'ьрк'ә зәһира бона эскәр быг'һезә лешә ине, бса жи
гәрәкә һәрдә әлне ч'әме Фәрәте хвәйкьн, бона кәсәк жь
ви әлн һәне ми әлн дәрбаз нәбә. һәма қрар һәтә стән-

дыне. готи һ'эму р'е бенә гьртыне, п'бра ль сәр Фэрате
һьлдын у һ'ышуми ль сәр шан эскәре т'ьрк'акыи, ед ко
к'отыно гәлине Сасуне. Зәхире т'эви һьлдын у пер'а-пер'а
дәрбазн ши бәре ч'ембын' у быгышжына қәватед уейан-
чшайә майши.

Ле ч'ак у һасыләта майши бәлайи ль сәр шан к'орд у
әрмәнийя кыи, ед ко гәр'а Ә'ли Бог'азне, Хут'и-Тересне.
Нертвен-Тересне хвәйдыкыи.

4. Готи п'арәкә шәр'вана ч'йәе Тужикада гәлине Хут'е-
да, ч'йәед былъндә Мизоре, Оващы'еда хвә вәшерын у
дызкава һ'ышуми ль сәр шан эскәре т'ьрк'акыи, ед ко
тепә бәрбь Дерсьме у дьхвәзыи жь ш'ра һ'ышуми ль сәр
эскәре урьс бькыи.

Әв қрара һана жь алине т'әмамийя сәрәкванед әшира-
тед Дерсьма ч'йә бь бәгәмикә мәзынва һатә қәбулкьрыне.
Әв қрара жь шан аг'а у бәга, ед ко хайи дәрк'отьбун дь-
зкава хвәйкьрыи." Ле тәләбәхтр'а дәрһәқа ве қраре
һ'өкөмәта Т'урк'нае зу пе һ'әсиа у һава вәдокии кында
мәщал данә сазкьрыне бона к'орде Дерсьма ч'йә әве қра-
ре мһасәр нәкыи.

Ле к'орд у әрмәниед Дерсьме бь ве йәкева 'һеса һәбуи,
һана зә'ф р'ынд заньбу, вәки зу, йәне дәрәиғ, ве эскәре
һ'өкөмәте һ'ышуми ль сәр шанкә, бона ве йәке жи әһа-
на бь һәр али һазьрийя хвә дьдитьн. Шан сала вәфат бу
Ә'ли бәге хайи, дәһса ши сәрәквани хвәхвәтийя Дер-
сьме дькьр кор'е ши Шан һ'әсәйн бәге дода шьмә'те бь
қәдыргьртыи һаве шаһ данибуна сәр әв хортәки к'әмали,
гонгылалчахи фькьрдарбу у т'ә шара р'йә баве хвәр'а нә-
чу, әви зә'ф р'ынд фә'мдыкьр, вәки дьжмыне мьләте ши-
йи пешыи әв һ'өкөмәта Т'урк'наеийә, әви қәвәта к'орда
һава мәһ'кәмкьрына пьзаматийя к'орда у әрмәнийяда
дыдит. Һава әрмәнийяда әви һөрмәтәкә мәзын қазанщ-
кьрбу, бь дәсти әрмәнийя гәләки р'ынд һаж һ'ал у вәх-
те вәлетн һөндөр' у дәр һәбу. Әви қрар кьрбу т'әмами-
йя қәза Дерсьме жь т'ьрк'а азақә, Дерсьма жьрыи (йә

дәште) у йа жорыи (йа ч'йа) быгыһишә һәвлә, хвәхвәтһиә.
we хвәйкә.12

Дәрһәфә шөхөлкьрына Шаһ һ'өсәйи бәге дөда зутьрәкә һ'өкөмәт не һ'өсәйи, мәщәл данә сазкьрыне, вәкһи әв шө-
хөлкьрына хвә фьрә пәкә. Бәре ә'влыи һәләқәтһед хвә һь-
нә сәрәкванед ә'ширәтәд к'өрдә Чарсәишәфә у Дерсьма
жерыи кьрә йәк, әскәре хвә пәһ'ийә Чарсәишәфәдә фә-
виикьр. Звьыстана сала 1860-и һ'ышуми ль сәр гондәд
Чарсәишәфә кьр, к'әфк'уикьр, гондә Бердакә кьрә шце
щәбрхана хвә.13

Һ'өсәйи бәг жи аһне хвәдә һазьр дьбу. Тәмамһиә әр-
мәшәд Дерсьме волани мәрывәкһи ә'лами һ'өсәйи бәге
кьрыи, вәкһи әванә һазьрыи бәнә к'омәкә вәи. Илаһи,
Атом Карапетһиан һавә әрмәһиһиә у к'өрдәдә хәбатәкә
һелә дькьр, вәкһи фәвәтә вәиә быкә йәк, вәиә сильһ'кә.
Әв жь вәк'иләд әрмәһиһиә у к'өрдә шьватәкә т'әшкһи дь-
кә, ль к'ө те қраркьрыне, вәкһи һәләқәтһед хвә һ'өсәйи
бәгер'ә, е кә жи чаһи Боломорәбу, быкьнә йәк, шпр'ә т'әмә-
бәнә гьреданә, вәк'илә хвә быһиһиә Дерсьма ч'йа, һә-
ләқәтһед хвә сәрәкванед ә'ширәтәд к'өрдәр'ә фьрәкьн,
р'әсти сәрәкванә р'өһ'анһиә к'өрдә Дерсьме Сәһ'ид Иб-
раһим бәи, е кә мәркһи қәдьргьртибу у сәрәквани һ'ә-
жаһдына Дерсьма ч'йа дькьр, т'әвгредана хвә вәиәр'ә бы-
кьнә йәк у т'әвайи мьқабьли әскәре һ'өкөмәтә шәр'кь-
рыи. У аһә Атом Карапетһиан пешһазьрыи дьдһт. бы һәр-
тәһәри һавә әрмәһиһиә у к'өрдәдә хәбат дьбьр. Сала
1864-а һәйһзе гәвә иди һ'әму мәщәл һәтьбуиә сазкьрыне
Атом Карапетһиан вәк'иләд хвә жь Дерсцанә дьһиһә.
Дерсьма ч'йа шәм Сәһ'ид Ибраһим.

Қасьдәд Дерсцанә дьчьнә Дерсьме, дәһ р'өжә мала
Сәһ'ид Ибраһимдә дьмиһьн, һәвр'ә хәбәр данә дәрбаз
дькьн у бы к'өтәси Сәһ'ид Ибраһим пьрсә пешдә дькь-
һиһә, кә ләзьмә шватә бәрәвкьн, ль к'ө готи һ'әму сә-
рәкванә ә'ширәтә һазьрбыи. Сала 1864-а 10-е октябре
гондә Лортекәдә әв шватә дәстпә дьбә. Ль шватәдә пьрс

пешда те к'шандыне. вакш вак'илед хвэ бышшыно шэм
h'ökömәта Т'урк'нае, к' пьрсе бы э'длы быдына сафикьры-
не, жы h'ökömәте бы р'әсми хвәхвәтшша Дерсьме быстшын.
Ле һыгак жи мқаблы ве йәке дәрк'әты, пьрс пешда
к'шанды силы'а һыды, хвәхвәтшша Дерсьме хвәй-
кы. Ава т'әвбуе швате парвәйн сәр до алыа
буи, бы к'отаси қрар һатә қабулкьрыне бы р'ша э'длы
пьрсе сафикы, к'иҗанер'а қасьде Дерсьма ч'ша қайыл-
ибуи. Готи вак'иле ван бычүна Стәмбуле h'ökömәтер'а
һәвр'аләбардан дәстпекьрана.

Сала 1865-а мәна марте қасьде Дерсьме р'едьк'әвынә
Стәмбуле, ле иди бәри ве йәке бы дәсте хайша h'ö-
к'ömәта Т'урк'нае дәрһәқа һета ванда пе һ'әснийабу у вәхте
әвана гыиштына Стәмбуле пер'а-пер'а һатынә гьртыне у
до сала һ'әбседа р'унышты. һәр т'әне сала 1867-а 2-е ап-
реле әвана аза дыбы, ед к' бы сәрәкваншша Атом Ка-
рапетшан қрар дыкы һәр'ына Палапане, ле пе дыһ'әсы, вә-
ки шьмә'т һахвәзә ван қабулкә. ши чахи қрар дыкы һәр'ыи
Дерсьма ч'ша у оса жи дыкы.¹¹⁵ Вәхтәки дьреж лә шьр
дышшы, сәрәкванед әширәтед к'ордар'а һәвр'аләбарда-
на дәрбаз дыкы, қайыл дыбын усйана силы'кьри дәстпе-
кы. Ава бы ве һете һәр т'әне сала 1868-а йанваре ванр'а
лә һәв те вәгар'ыно ера хвә, лә к'о әвана диса дәст бы ш'о-
х'әлкьрына хвә дыкы.

Бы сәрәкваншша Атом Карапетшан гонде Хиזורескеда
шватәке дыкы, лә к'о вак'илед шьмә'та әрмәнийа у к'ор-
дайә пеш һазьрбун. Лә шьр әвана шашнед хвә һытшы-
нә сәр хвә у ә'ламдыкы, вәки готи вьрһада т'о шара h'ö-
к'ömәта Т'урк'нае башарнәкы, гәрәке һазьри усйана т'ә-
зәбы. Бона ве йәке ләзьмә "Комйтеа әрмәнийа у к'ор-
дайә мьләтиә-азадариң, бе т'әшкылкьрыне, ш'әх'әлкьрына
ве комите гәрәке әвбә, к'о һава әрмәнийа у к'ордада хә-

бата т'ашкилдарнейо фьрә пешда быбы, к'ома сильн'кь-
рийо һ'ощумкьра бы наве Г'ол т'ашкилкьне.

У аша сала 1868-а 6-е йанваре бы доле пенш мәрва у
дәһ мора комите жь 14-ә мәрва те т'ашкилкьрыне.
Дәстивисара Г. һалаһианда навед өзвед те комите һә-
нә:

1. Хәшик Миһасиан
2. Григор Карапетян
3. Седое Халыце
4. Көр'е Қәмәре Мьсто—Исмайил
5. Көр'е Аһ'мәде жь Хьлат'е—Ә'ли
6. Көр'е Мкое жь һ'әне—Усо
7. Көр'е Ә'мәре жь Р'әйисе—Мко (Һакоб)
8. Көр'е һ'әсәне жь Гале—Т'емьр
9. Көр'е Сәргисе Паг'до—Пг'до
10. Көр'е Сөлемане П'әр'о—Ибраһим
11. Көр'е Езаканс Адам-Нерсик
12. Көр'е Мануканс Габо—Манук
13. Көр'е Сьлое Холо—Мәһ'мәд
14. Атом Григор Карапетян.

Нәта "Комитеа әрмәнийа у к'ордайә мьләтце-азадари-
к'иҗанбу:

1. Бы һәр али мқабьли зәвтчиед Т'урк'нае шәр'кьн.
2. Жь әрмәнийа у к'орда готи дәста һ'ощумкьрыне бы
наве „Г'ол“ т'ашкилкьн, һа кә готи ль Дерсьмеда бьмнә.
3. Дькары т'әви дәста „Г'ол..-е бы әв әрмәни у к'орд,
ә'мьре к'иҗанш дьһиҗә 18-а һ'әтани 30-сали, кә гәрәкә
жь алине қомандарийа „Г'ол“-е у комисна кә жь пенш
мәрва һатийә т'ашкилкьрыне, бешә бжартыне.

4. һәр дәстәкә „Г'ол..-е гәрәкә жь 25 һ'әтани 50 мәрви-
бә, ед кә боршдары һәр һ'әкәмәки қомандаре хвә бь-
қәдшып. ле қомаидар готи һәр қрарәкә комите бьқәдшып.
Қомандаре „Г'ол“-е шара пешып комите к'ьви дькә. ле
паше өзве „Г'ол..-е қомандаре хвә дьбьжерә, е кә жь алине
 комите те избаткьрыне.

5. Қомандаре "Г'ол"-е дыкара әм мәрьяа бе бжартыне әмьре к'ижани дьгыһижә 30-сали у нава шер'да пенш шара мерхасийа хвә дайә к'ыше.

6. Змане "Г'ол"-ейи р'әсми гәрәке зазабә (зараве к'орде Дерсьме К. Ч.) Озве "Г'ол"-е оса жи әм әрмәни дыкарыи бьбын, ед кә к'орди занын.

7. Әм мәрьяе кә дәрһәқа шөхөлкьрына "Г'ол"-еда у шие веда ә'лами дьжмыкә, ве жь алине қомандарне бе гөлләкьрыне.

8. Т'әвгредана "Г'ол"-е комитер'а готи мәрик ьзынбә.

9. Қомандарийа "Г'ол"-е дәрһәқа шөхөлкьрына хвәда готи бь дәсти ши мәрви бьгыһишә комите, е кә жь алине комитеда һатийә к'ышкьрыне.

10. Әм мәрье кә комитее у "Г'ол"-ер'а һатийә гьредане готи чава шьван шөхөлкьрына хвә быкә, һаж һ'әму р'е у дьрбед Дерсьме у Палапане һәбын.

11. Комите гәрәке бь һәр али сәрәкванед ә'шпрәтед Дерсьма ч'йар'а, йа кә хвәхвәтийа хвә хвәйдыкә бе гьредане, дәрһәқа шөхөлкьрына "Г'ол"-е у һәр кьрыңкә әскәре т'ьрк'а ә'лами ванкә.

12. Дьк'әтына нава сәрәкванкьрына комитейә шөхөлванне Хачик Миһаспан (сәдър), һалч'енс Секо (вәк'иле Дерсьме), Атом Григор Карапетян (к'атьб). Изна сәрәкванкьрына комитейә шөхөлванне һәйә әмьри ль сәр "Г'ол"-е быкә, әм оса жи дыкара һылбәт әгәр лазьмбә жь сьре дәр швата комитее быкә.17

Чава әм дьбиньн програма комитеда гәләк пьрсьнә ақылбәнд пешда һатынә к'ышандыне у әгәр бь ван приисила комите шөхөлкьрына хвә пешда бьбьра, бөфьтийа ве бьгыһишта гәләк ачьһед мазыи. Комите пәй избаткьрына програмер'а дәст бь шөхөлкьрына хвә кьр. Бәре ә'влыи дәрк'әтә мқабьли ван аг'а у бәге Дерсьме, ед кә дәсте һ'өкөмәтеда бьбуна һа-

шат у шыма'т дьзерандын у бы хайиити шохолкьрына хва-
йа к'ьрет пешда дьбьрыи. Озве комите Шалі Н'осайи бэгер-
ра у Сал'ид бэгер'а тена гьредане, нэвр'а қайиал дьбыи
т'эвайи мақабьли нэр'н'ышумкьрынака эскаре Н'окомате
шэр'кьн.

Дэстед „Г'ол“-ейя снльн'кьри сала 1868-а маһа августе
дэстбы шохолкьрына хва дькьн, н'ышуми ль сэр һэбуна
Халла аг'а дькьн, быи қоле к'ижакшида 40 гонде эрмэнийя
у к'орда һэбуи, быналпед к'ижакана бы нэр али дьһатына э-
рандыне. Халл аг'а бы мэрывед хвайя снльн'кьрива ч'йа-
ед Сорда мақабьли дәстед „Г'ол“-е шэр'дькьн, ле зутьра-
ке эвана дьк'эвынэ Н'эсаре, ыкьарыи бьр'эвыи. Нэһиһер'и
эскаре Н'окомате жи те к'омэка ван, ле т'о ч'аро һабэ.
Халл аг'а мэцбурбуи мэрывед хва дьһиһнэ шэм қоман-
даред дәсте „Г'ол“-е у т'эвақа дькэ, кэ шэр' нэкьн, эве
Н'эму пьрсед ван сафико.

Қомандарийя „Г'ол“-е Комитер'а те гьредане, дэрһақа
ве һаке э'лами ве дькэ, һа кэ қрар дькэ шер' бьдьянэ са-
кьнаидьне у дәст бы нэвр'ахэбардана бькьн. К'отасие ма-
ла к'эшиһне дера С. Т'оросда Комите дәст бы нэвр'ахэ-
бардане дькэ, ль к'о һазрбуи Халл бэг у һэрдо к'ор'е ши:
Пана у Кйуи. Эв швата дэһ сал'ата дьк'ыһинэ, бы к'б-
таси Халла бэг қайиал дьбэ дәсте хва жы зерандына шы-
ма'те бьк'ыһинэ. Пани ве һаке һьлбэт эв 40 гонде эрмэ-
нийя у к'ордаһа кэ быи дәсте Халла бэгсдабуи дэрбази
быи контролийя Комите дьбыи. Ле эве һаке дьреж нэк'ь-
шанд, Халл бэг һьнэ бэг у аг'ед Палапане, Дерсьма
жерьн, дьзикава дьса Н'окоматер'а һатынэ гьредане, э-
скаре т'ьрка дьк'эва ван нэһийя у һьлтинэ быи қоле хва.

Нава комитедэ дотирэти пешда те, комите һэлэқотпед
хва Дерсьма ч'йар'а сьст дькэ у бэрэ-бэрэ баладьбэ. һьл-
бат „Комитеа эрмэнийя у к'ордаһа мьлэтиһава-
даре“, дэрэша мэх'кэмкьрына нызмамтийя эрмэнийя у

к'ордада, илаһи қошата ғанә сильһ'дарнейә т'эвайида хобатакә мәзын кыр, ле әвә шөхөлкырына хвә фьрәиәкыр, һәр т'әне қоза Дерсьме у Чарсәишәқеда шөхөлкырына хвә пешда дьбьр, һәләқәтне хвә қозаед әрмәһийә у к'орда-йә майиһр'а нәкырьбу һәк у кемасийә сәрәкә әв бу, һәки һыкарьбу һава өзвед хвәда т'фақа мәһ'кәм сазкыра, боһа к'иһжане жи дөһирәти к'әтә һава комите, р'астә, әвә паш-вәхтне дисә шөхөлкырына хвә пешда бьр, ле һәгьһиштә мәрәме хвә.

Вәхте дәст бь шәр'е урьс у Т'урк'наеийи сала 1877-78-а бу, мәшәләһә т'әзә боһа дерсьмийә һатыһә сазкырыне. Сә-рәкване ә'ширәтәкә к'ордед Дерсьмейи ә'һаһ шех Соле-ман иһ чаһи ә'ләмкыр, һәки әһи һ'әтәһи һа һ'өкөмәтә Т'урк'нае һаспәкырийә у һаһа жи һаспәкә, һазьрә мқабьли ве шәр'кә. Бһи қәле иһда 12 һ'өзәр к'ордед сильһ'кыри һәбун, ед кә т'әме бь мәрхәси Дерсьма ч'ийә хвәһкырь-чәһә.

Гәләк сәрәкванед ә'ширәтед к'орда һәләқәтнед хвә қомандарийә әскәре урьср'а кырьбуһә һәк. Мансур аг'а һәк'иле хвә шәһдьбу ицәм қомандарийә әскәре урьс, кә иһ чаһи Алек'сандроһоладабун у ә'ләмкырьбу, һәки әһаһә һазьрыи к'омәкә бьдһнә һан, әгәр әскәре урьс мқабьли әскәре т'ьрк'а шәр'кыи".¹¹⁹

Тәһамийә Дерсьме бесәбьр һивийә әскәре урьсбу, һазьрбун бь һәр тәһәри к'омәкә бьдһне. Аһа дәрһәқә ве һәкә чь дьһвиһси һаләшһан: „Дерсьм һава-шәбуһедабу, һәр аһийә дькырыһә гаһи, һәки һа зутырәкә хәле мәийи урьсе бе. Бь һәрәли һазьр дьбуһи кә бь һан у хвә әскәре урьс қәбулкыи, к'омәкә бьдһнә һан, сильһ'а һылдыи у мқабьли әскәре т'ьрк'а шәр'кыи".¹²⁰

Гәрәкә бе готһне, һәки һә кә т'әне к'ордед Дерсьме-ле ед қозаед майиһи жи бесәбьр һивийә һатыһә әскәре урьс буһи, к'ордед кә һава әскәре т'ьрк'абун, дьһиштһи,

дыр'эвиан. Нэр т'эне сала 1877-а 17-е шүүне жь эскэре т'ырк'аин ко Байазетедабун вэко 1.500 к'орд р'эвин. Н'эзар к'ордел майин жи жь шед дыне гынштыно ван.¹²¹ Салед шер' гэлэк қабилед к'орда у сэрэқванед ван хвэстына Н'өкөмота Т'урк'нае шик'аркыр мэрыве хвэ нэдышандыно эскэрие, ч'эк у сильн' нэдыданэ Н'өкөмоте, ле Н'об у Н'эзкырына ван бэрбэ Урьсете дына гөмрөһ' дыбу, вана жь қөмандарийа эскэрие урьс т'эвэқэ дыкыры, вэки бы сильн'ед хвэва вана нава эскэрие урьсдэ қабулкын.¹²²

У чава байлозе Англанейн ль К'ордстанедә Трэттер дывисэ, нэньшер'и ве йэке, вэки Н'өкөмота Т'урк'нае Н'эму мэщад дыданэ сазкырыне, ко к'ордел Дерсьме текына нава эскэред хвэ, ле ванр'а эв йэка ль нэв нэдынат.¹²³

Дь ви шэр'ида нэр Н'эжаньдэко к'ордел Дерсьме, эрмэни шадкырын, ед ко бы ч'эк у сильн'ед хвэва дынатыно к'омэқдарийа ван. Ле ван р'эжа дйса "комитеа эрмэнийа у к'ордайэ мьлэти-азадарице", хэбата хвэ гөмр'эһ' кыр, ве щаре дьхэбытэ, ко шашнед хвэһэ баре нэвэқ'элино. Нета вейэ Н'имли эв бу, ко усйана Дерсьме быгыһныэ йа Палапане у Чарсэишэқе, иди Н'эйшт Н'эзар дерсьмийа сльн'кыри бы сэрэқванийа Сөлеман аг'а назыр сөкыибуи, нава шэр'ванед вида, өса жи гэлэк эрмэни һэбуи, сэрэқванн к'ижапа дыкыр Сергое эрмэни, с ко бы мерхаси т'эви эрмэнийа у к'орда Н'ицуми ль сэр эскэрие т'ырк'а кыр, йа ко Хозат'еда шиварбубу, шэбьрханед т'ырк'анэ ко Авзерт'еда һэбуи, һьда.¹²⁴

Қөмандарийа эскэрие т'ырк'а дит, вэки пешэнийа шер'ида Н'але ван хьрабэ у шьштеда жи усйана к'орда гөмрөһ' дыбэ, вэкилед хвэ шандэ шэм сэрэқванед э'ишратед қаза Чарсэишэқе, ле ве щаре Осман у Иса аг'ас хайин, ко Н'өкөмоте гөмана хвэ даннбу сэр вана, жь усйана Дерсьме тырсйан т'эви шөхөл һэбуи.¹²⁵

Қөмандаре эскэрие т'ырк'а Самил п'аша ньшер'и, ко ч'ара т'эна, ве щаре бы Н'илэқари т'эвэқэһи Шаһ Н'өсэйи бэге кыр, вэки дэл Н'эзар мере хвэһэ сльн'кыри шир'а бы-

шинэ бона мқабьли эскаре урьс быкарьба шэр'кэ, дэвса
we һэке эвн созьда Шаһ һ'өсөйи бэге, кэ паши шер' we
қаймэ-қаймтиһа Дерсьме т'эслими шикэ. Ле һ'өсөйи бэ
we һэкер'а қайил наба.¹²⁶

Тэрэке бе готыне, мәки ван сала чьқа дычу һэлэқэтнед
шьмэ'та к'орда у армэнийа дыһа у дыһа мэл'кам дыбу.
пърса т'эвайи һылдана силь'е у т'эвайи дәстпекьрына
усйане бона хвэйкьрына хвэхвэтиһа Дерсьме гэлэк у
гэлэк шара жь алне вэк'илед шьмэ'та армэнийэ фькьр-
к'ур, пешда дыһатэ к'ышандьне. Чава мэ гот, мәки де
ве дэрэшеда Дерсьмеда хэбатэкэ мэзын кьр „Комитеа
армэнийа у к'ордаһа мьлэтие-азадарие“. Мэрк'эза к'ижа-
не гонде Хнзорек бу. Бь инисиатива комитее салед 80-и
ль вьр хвэндыханек һатэ т'эшкылкьрыне, ле э'мьре ве
хвэндыхане һақа жи дьреж иэк'ышанд.

Ве хвэндыханеда Шок'өрне Пэйар у Э'лли һ'эбиб жи
һин буна. ед кэ бь һэрфед армэни ле зьмане к'ор-
да бьлгок һазьр дькьрын у т'эмамийа Дерсьмеда бэла-
дькьрын, к'ижапада пьрса пьзмамтиһа шьмэ'та к'орда у
армэнийа, шөһөлкьрына ванэ т'эванийэ пашвэхтие пешда
дык'шандьн.¹²⁷

Жь хвэндэванед хвэндыхане П'илос Карапетийан,
Монсес Геворгийан у Антон Дерсьмеда шөһөлкьрынакэ
мэзын дыбы бона қрватед к'орда у армэнийа бьгьһиньна
һэвдэ, пешһазьридитына усйане дыбыны. Ле тэ'лэбэхтр'а
дэрһоқа we һэке һ'өкөмэта Т'урк'нае зутьрэке не дыһ'эсэ,
П'илос Карапетийан у Хьдыре к'орд дьгьрэ, 101 сал гонэ
дыдэ ван у давежэ һ'өбса Ерзыкае, ед кэ 12 сала һ'өб-
седа дьмнын. паше бь шур'эки аза дыбын.

Ле гьртына 12 сала р'өһ'е ван һақөсанд, вана диса
дэст бь we шөһөлкьрына хвэйһа һөрмэти кьрын, на кэ
бь мэл'кэмкьрына пьзмамтиһа шьмэ'та к'орда у армэ-
нийа мпасэрбу. Дэрсдаре ве хвэндыхане Арам-
Тер-Варданийан, өса жи П'илос Карапетийан хэбатэкэ мэ-
зын кьрын бона Дерсьмеда пьзмамтиһа шьмэ'та армэни-
йа у к'орда мэл'кэмбэ.¹²⁸

Ле нэ кэ т'эне Дерсьмеда вэкилед шыма́та эрмэни́я пеш шохолкырына хва́ гомрәһ'кырьбуи, ле бса жи жы ши-ед майни бы шохолкырына хва́ра уана бы һәр тәһәри к'омэк дьдана уейана Дерсьме, мәщал дьдана сазкырыне бона һәләқәтнед ван һәрдө шыма́та мөһ'кәмбә, у уейана Дерсьме нәтәмьрә. Гәрәкә бе готыне һәлаи дьдана ван фыкра сәрәкване р'оһ'анни́я шыма́та эрмэни́я, вэкиләки интеллигенциа шыма́та эрмэни́яи пеш Хримйан һайрик.¹²⁹

Сала 1880-и бы инспатива ви вэкиләки интеллигенциа эрмэни́яи пеш Пилинос К'ечейан-е кэ пашвәхтне дьбә сәрәкваләки партиа һычакйанайи эйан-дычә Дерсьме.¹³⁰ Е кэ чава ви чахи, бса жи пашвәхтне һ'әму мәщала дьдә сазкырыне бона пьзмамтннйа ван һәрдө шыма́та мөһ'кәмбә, бона эвана т'эвайи мқаблы һ'өкөмәта Турк'нае шәр'кыи, эви бы һәр тәһәри әв мәрывана критик дькырыи, ед кэ мқаблыи ве фыкра ақибәндә дурдити буи.

Сала 1900-и шватәкә партиа һычакйанада пьрсе пешла дьк'ышына, кэ лазьмә вьрһада пьзмамтннйа шыма́та эрмэни́я у к'орда мөһ'кәмкыи, лә ве шватеда әв жы шохолкырына хва́йә Дерсьмеда гәләк мәсәлед һ'әваск'артино, дьдә к'ыпше, кэ бы чь тәһәри к'орд у эрмәшәд Дерсьме һәвр'а пьзмамти дькырыи. Ава әв ве шватеда чь дьвекә: "Мәһа марте сала 1880-и әз чумә Дерсьме, лә вьр сәрәкванед э'ширәта әз гәләки р'ынд қәбулкырым. 36 сәрәкванед к'орда бы һәкдәнгә готыно мьи, әм дьхвәзыи эрмэни́я жы қуятне азакыи, әм дьхвәзыи дәстбь уейане бькыи, мәщалед хва́ бьдына мә —п'әра бьдын, силь'һа дәстхыи, әме бевә силь'һ'кырыне у лә ч'йа бьмышыи. Буи сәйасәтне дәрбазкыи у бажарада бьмышыи. Әз дьхвәзыи хәбәра п'ирәки ван, кэ наве ви Сәлт'ан бу, вәр'а бежым, эви дьгот, "Гәли эрмэни́я силь'һа бьдына мә, бы һәр ч'әкәкә әм гондәки дькарыи, һьлдыи."¹³¹

Паше К'ечейан бы һурган лә сәр пьзмамтннйа эрмәни у к'ордәд Харберде, Агши Таг'е, Чарсәшиәде у шед ма-

ийн дьсэжынэ, кѳ чь тѳһѳри р'ѳж бь р'ѳж эв пьзмамтк
мѳһ'кѳм дьбѳ. Паше эв дьбежѳ: „Р'унд те бира мы гава
сѳрѳкване эрмѳниед Дерсьме у сѳрѳкване р'ѳһ'анпийа
к'ѳрдѳ Дерсьме, ван һѳрдѳ калѳд р'усни, готынѳ мьн, вѳ-
ки ѳз ван гьлийа бежымѳ һ'ѳму эрмѳнипийа“. вѳхте эв һѳр-
дѳ шьмѳ'тед пьзмама қѳдимпийа р'ѳх һѳвдѳ бьсѳжынпийа, т'ѳ
кѳс ль сѳр ван нькарѳ, нѳ заптед т'ьрка, нѳ жи ѳскѳред
вана“.¹²⁹

Гѳрѳке бе готынѳ ве шватѳла К'ѳчѳпийа сѳпѳсѳтпийа һ'ѳ-
кѳмѳта Т'урк'иѳе, вѳлатѳд Европѳейѳ к'ьрет да к'ьвше,
вѳки ѳвана бь һѳр тѳһѳри дьщѳ'дпийа шьмѳ'та эрмѳнипийа
у к'ѳрда бѳрп'һѳвдѳдпийа, дѳгпирѳтпийа текынѳ нава ван, қѳ-
вата вана т'ѳмѳри сьсткын у гѳлѳк шара эв йѳка ванр'ѳ
ль һѳв дьһат, ле чава эв дьбежѳ, “вѳки пѳнп'һѳр'пийа ве
пѳке, кѳ һьнѳ вѳк'илѳд эрмѳнипийа шап буи у жь ве фькра
һѳвр'ѳшѳхѳлкьрпийа эрмѳнипийа у к'ѳрда шунда сѳжынпийа, ле
мын ѳмьре хвѳ данпийа ве ѳг'ьре“.¹³⁰

Бьле, шѳхѳлкьрпийа К'ѳчѳпийа у гѳлѳкѳ полани ми дѳпийа
пѳчун, ван сала нѳ кѳ т'ѳне Дерсьме, ле ѳса жи Моксе,
Харберте, Шатахе, Ванѳ, Эрзрумѳда чьѳа дьчу пьзмам-
тпийа ван һѳрдѳ шьмѳ'та мѳһ'кѳм дьбу.

Салѳд 1895-96-а бѳна шьмѳ'та эрмѳнипийа салнѳ р'ѳш-
бун, һѳр али шур'ѳ т'ьрк'ѳпийа хунр'ѳж дькьрѳ шьнгпийа, бь
һ'ѳзара эрмѳни дьһатынѳ қьр'ѳ. Ван сала к'ѳрдѳд қѳза
Моксе, Эрзруме, Ванѳ у Дерсьме бь һѳр али, бь дьл у
щѳ'д эв эрмѳнипийана нава хвѳда қѳбул дькьрпийа
ед кѳ жь бьн шурѳ т'ьрк'ѳ дьр'ѳвпийа, силпийа һьлда-
пийа мѳабьли кьрпийад һ'ѳкѳмѳта Т'урк'иѳейѳ нѳмѳрѳватпийа
шѳр дькьрпийа.

Ми чахи сѳрѳкванѳки һ'ѳжандьна шьмѳ'та эрмѳнипийа
азадариѳ Р'убѳн Тер-Шишманпийа силпийа һьлда у бь мер-
хасп мѳабьли кьрпийад т'ьрк'ѳ шѳр'кьрѳ эв дѳрбази дѳра
Авѳге бу, жь вьр чу ч'ийаѳд Дерсьме, щѳм пьзмамѳки хвѳ,
сѳрѳкване ѳширѳтѳка к'ѳрда Сѳһ'ид Ибраһим. И'ѳкѳмѳта
Т'урк'иѳе соз да Сѳһ'ид Ибраһим, вѳки ве гѳмрѳһ' п'ѳра

быдеда һәр тәһе ван эрмәһнед, кә р'әһһә шәм һи, т'әслиһи ванкә, ле эгәр Сәһ'ид Ибраһим мқабһли ае йәке дәрә һе һ'әйфе жь һи һьлдә. К'әрд хастына һ'әкәмәте һиқ'ар дькыһ у ә'лам дькыһ, кә һазырыһ шәр'кыһ. һ'әкәмәта Т'урк'һәе мәшбурбуһи жь һе пьрсданиһа хвә һашда вәдк'шә.¹³⁴ Ль һьр орт'а Р'убеһ Тер-Шһшман'һан у Сәһ'ид Ибраһим һәвр'ахәбәрдан дьчун, бона қәватед к'әрдә у әрмәһһиә бькыһә йәк, т'әвайи мқабһли әскәре һ'әкәмәте шәр'кыһ. Хенжь һе йәке Р'убеһ Шһшман'һан һәвалед хвәйә к'әдр'а ед кә Жһневәдабун тегьредане, әһана бәгәһиқә мәзыһ дьдһнә һета Шһшман'һан бона мәһ'кәмкьрыһа льзһамат'һиә әрмәһһиә у к'әрдә.¹³⁵

Дь шәхәле мәһ'кәмкьрыһа льзһамат'һиә әрмәһһиә у к'әрдада, әса жи хәбатәкә мәзыһ кьр кор'е Сәһ'ид Ибраһим-Сәһ'ид Р'ьза. Пәй мьрыһа баве хвәр'а әһи Дерсьмеда һав у һөрмәтәкә мәзыһ қазаншкьрьбу, баварбькы сәрәквани һ'әму әшһрәте к'әрте Дерсьме дькьр, ле әрмәһне Дерсьме бь қәдргьртһнәкә мәзыһва бәрбьр'и һи дьбуһ. Әһи һ'әму қәватед Дерсьмеһә к'әрдә у әрмәһһиә кьрьбу йәк. Сала 1906-а һди һәкә 10 һ'әзар мәрьвед һиһә сһльһ'кьрп һәбуһ. Әһи р'һнд заньбу, кә зу һане дәрәһг әскәред һ'әкәмәта Т'урк'һәе һе һ'әшумп сәр Дерсьме бькыһ, бона һе йәке жи әһи ль һьр хәбатәкә мәзыһ дькьр. Әһ мәрһкы ақьл бу у к'ур дьфькьрп. Архива А. Алпәйач'һанда, һа кә Матецадарана сәр һаве Маштосданә, әм р'әстп қыһатәкы һатыһ, ль к'ә дәрһәдә Сәһ'ид Р'ьзада аһа һат'һиә һьвисаре: „Сәһ'ид Р'ьза жь әшһрәта Абас'һабу, әһ һә кә т'әһе дһпломат бу, ле қәмандаракы әскәрнеһи шәрәт бу. Чаһа һәк'һләкы р'әһ'әһне әһи Дерсьмеда һөрмәт у сһпәт қазаншкьрьбу.. Сәһ'ид Р'ьза әһ мәрьвә, е кә шәхәле Сәһ'ид Ибраһиме р'ә'мәт'һи мәрхас пешда дьбә. Шәхәле һи Сәһ'идп, е кә к'әмәк дайә һ'әжәндһна әрмә-

лшайә азадарне, мәшал данә сазкырие бона т'фақда-
рийа к'орда у әрмәнийә. Әми т'әви Г'амрикйан, Шиш-
манйан, Кайсак, Ар'ак'ел у Аво ль ч'йәед бльндә Иск'ә-
ре, Ч'ороване, Аг'атое, Хачелне, Саг'кезоре, Амп'ехе, Ус-
караке, һавлоре һ'име шөхөлкырьна әрмәнийә у к'орда-
йә т'әвайи данн...¹³⁶

Һ'өкөмәта Т'урк'нае р'ынд һаж шөхөлкырьна Сәһ'нд
Р'ьза һәбу, бона we йәке жи һазыр дьбу һ'ошуми ль сәр
Дерсьме быкә у бы к'өтәси әве һьлдә. Әрмәни зутрәке дәр-
һәда ве йәке пе дьһ'әсын у вәк'илед хвә дьшшынә шам
Сәһ'нд Р'ьза, ә'лам дькыне, вәки әскәре Т'урк'нае бы сә-
рәкванна Зек'и П'аша һазыр дьбә һ'ошуми ль сәр Дерсь-
мекә. Сәһ'нд Р'ьза бы қәдыргыртына мәзыива әрмәнийә қә-
бул дькә у р'әзибуна хвә дьдә шан.¹³⁷ Сәһ'нд Р'ьза бы
һәр али һазырие дьбинә. Һ'өкөмәта Т'урк'нае р'ынд һаж
қәватә ши һәбу, бона we йәке жи әве бәри һ'ышумкырьне
щәр'банд вәк'иле хвә бышына ль шәр, бы фел у фәна
бьхәпнә. Делегәсна һ'өкөмәте бы сәрәкванна майоре
штаба сәрәкә К'әзим бей дьчә Дерсьме, ле чава Сәһ'нд
Р'ьза, бәса жи сәрәкванед ә'ширәтед к'өрдайә майиш т'ө
қәвләкш шанр'а қайил һабын.¹³⁸ У ача баһара сала 1907-а
әскәре һ'өкөмәта Т'урк'нае бы т'оп у т'ьньнгава һ'ышуми
ль сәр Дерсьме кыр, әв шәр'а дьреж к'ьшанд, ле әскәред
Һ'өкөмәте ве щаре жи ль сәр қәватед к'өрда у әрмәни-
йә шәр'ванә мерхас нькарьбу. Алики һ'әле вәлетш сәйә-
сәтне у экономикнейи гьран, алине дьне жи шәр'е дерсь-
мәнийи мерхас әскәре т'ьрк'а мәшбуркыр, кә пашда вәк'ь-
льи.

23-е ийуле сала 1908-а һ'әле вәлет һатә гөһастыис, сә-
рәкваншйә һ'өкөмәте к'әтә дәсте т'ьрк'е шаһьл, ед кә
һәма жь р'өжед пешьн бы һәр али дькырьнә қар'ә-қар' у
р'өже шарәке қрар дәрдьхьстыи гьва we азәйе у әхтишар-
рийа бьдынә мьләтед Т'урк'наейә бындәст. Ле һьлбәт, әв
һәр т'әне созбун, қрарнә бәса бун. кә сәр к'әг'әза шан.
У чава професор А. Мнасакашйан дьывисә: Мьлә-

тед беохтиар-армэни, э'рэб у к'орде хобатчи у шыма'те майнио бындэст дуса һ'але дуйтнеда ман".¹³⁹

Эве р'еаксия һан зутьрэке һ'окөми ль сэр шыма'те бындэст кыр. Дуса дәст бы һ'ажандына к'ордед Ване, Сь-вазе. Эрзруме, Диарбэк'уре у Дерсьме бу.¹⁴⁰ һылбат эм нахазыи ль сэр ван һ'ажандына бьсакьныи, чьмки эв т'емакэ башқайя, ле мөхтеэм насийа хвэ дьдыя, ван пьрса, эм р'исти гэлэк р'ул'елед һэвр'аш'ох'олкьрына к'орда у армэниийэ гаш тен, бона ме йэке жи эм нькарын бехэм р'ах ме йэкер'а дэрбазбыи. илаһи. гава хут эм пьрса пьзмамтийа ван һөрдө шыма'та бьнд дькьн.

Дь ван сала, гава сэрэквиһи һ'окөмота Турк'нае т'ьрк'е шаһья дькьрын, һ'окөмоте гэлэк мәшал дьданэ сазкьрыне бона дөтирэтне нава қәвате к'орда у армэниийэ т'энайида пеида биһа, ван һөрдө шыма'тед пьзмам дэрхэ мқабьли һөвдө һылбат һынэ шара эв йэка кер'а ль һэв дьһат, ле бы т'эмаһи һылдайи чьда дьчу пьзмамтийа ван һөрдө шыма'та мөһ'көм дьбу.

Сала 1914-а дәстбы шөр'е һ'эмдньийаейи йэке бу. Алики һ'окөмота Турк'нае шөр'дькьр, ле оса жи бирнэкьрьбу армэниия, к'орда асорна, э'рэба, кө шәлатдабун қьр'кэ, ваки мьләте т'ьрк' т'эне хвэхвөтие шәлате хвэ бькэ.

Аһа бы ве пете эһе дәст бы ш'ох'олкьрына хвэийэ к'ьретэ қьлер кьр, шуре хвэ дуса бьрэ бәрбь армэниийа, чанд э'ширәтед к'өрд р'акьрына мқабьли армэниийа.

Ле Дерсьме дуса дөһге хвэ бьндкьр, дэрк'өтэ мқабли ме сәһасәтийа һ'окөмотейя к'ьрет, нөһиһт кө аскәре т'ьрк'а ньге хвэ бавежьнэ Дерсьме. Ван сала 60 һ'өзар армэни мьһашьр ль шәм к'ордед Дерсьме ст'арбуи у жь қьр'е хьлазбуи.¹⁴¹ Дәрһәдә ве йәкедә професор Е. Г'. Саргсийан дьнвисә: „Бәрбьч'э'в дьк'әт к'омәкдарийа к'ордед Дерсьме армэниийар'а, ед кө гәләки зува

Һ'әсаб дьбуи лъзмаме әрмәнийә. Сала 1915-1916-а р'о-
ждед хунр'етьнейә гьран. шапа ә'мре бы һ'әзара әрмәнийә
хьлазкьр".¹⁴²

Гәләк сәрәкванед ә'ширәтед к'орда вәк'илед шьмә'та
әрмәнийә пешр'а һәвр'ахәбәрдан дәрбаз дькьрын, боиа
қәватед хвә бькьнә йәк у т'әвайи мқабьли дьжмьнед
хвәйп т'омәри шәр'кьн.¹⁴³ Сәрәкванед ә'ширәта к'ордайә
Дерсьме Т'осьн Ог'ли һ'әшим аг'а у Панко Заде қьрар
дькьн һәләқәтнед хвә әрмәнийар'а бькьнә йәк, қәвата
хвә т'омәрикьн у һәһелы, ко һ'өкөмәта т'ьрка хуне бьр'ө-
жә. Бь ве нете әвана дьчнә Харберде шәм Т'ервизнана, па-
ше т'әви вәк'иле р'өһ'анйә әрмәнийә һәвр'ахәбәрдана дәр-
баз дькьн. Шьвата хәвләда ль к'ө гәләк вәк'илед мәдә-
нийәт у р'өһ'анйә әрмәнийә пеш һазьрбун, сәрәкванә-
ки ә'ширәта корда дьбежә: „Әм һатынә боиа т'ьфаце у
лъзмамтне т'әви вә сазкьн. Әм заньн вәкии нава вә'дәки
кьнда әрмәниед Харберде жи ве бьк'әвьнә р'өжа әрмә-
ниед Әрзуме, ве жь шне хвә бенә шьһ'тапдыне, бенә қь-
р'е у т'әмамийә һәбуна вәйе бьбә хөре т'ьрк'а.

Гәли к'рива баварийә хвә мә бишьн у бьгыһижнә мә,
әз ван қәвлә пешда дьк'ьшиньм: дьзикава әвләде хвә-
р'а шәрынә гьредане, бьра жь нава әскәре т'ьрк'а бьр'өвын
у бенә Дерсьме, бьра ә'сә сльһ'ед хвә хвәр'а бишьн, әме
бь дьл шапа қәбулкьн. Иа дода, ван р'өжа вәхта дер-
сьмйә һ'ьшуми ль сәр Харберде бькьн, бьра әрмәни бь-
гыһижнә дерсьмйә, әме т'әвайи шәр'кьн у һ'әму әрмәниә
т'әви һәбуна ван бьгоһезьнә Дерсьме, һ'әтәни әв
т'әшқәла һан хьлаз дьбә".¹⁴⁴

Нәһ'ер'и ве йәке, вәки сәрәкване делегасиәе к'әшиш
Псак у Тер-Вардан Асланйан к'ордар'а қайил дьбын, ле
ед майиш мқабьли ве йәке дәртен у әве йәке һ'әсаб дь-
кьн чавә гавәкә нәр'аст. У аша к'орд п'ор-п'ошман вәдгә-
р'ьн Дерсьме. Дәрһәқә ве йәкеда һәвалтийә һьчакһанә-
йә Харберде не дьһ'әсә. ле иди дәрәнг бу, вәк'иле к'орда
вәгар'йабунә ера хвә, һьчакһана р'ьнд заньбу, вәкии

хьлазбуна эрмэнийа жь қыр'кырыа Туркияе нава қә-
вата ызмамтһийа эрмэнийа у к'ордаданә.

Аһа чәндәкһи шунда эскәре һ'өкәмәте дыһ'ожә
бәрбь Харберде, эрмәннед лъ ыьр қыр'дыкә, һ'арәкә ғанә
быч'ук дьр'әвә Дерсьме шәм к'орда. Уһи чаһи хвәндәва-
цәкһи к'орди хвәндыһана Еп'ратһе, дәрсдаре хвә про-
фесор Т. К. Лийулечийан жь быһи шуре т'ьрки хьлаз дькә у
дыбә Дерсьме, е кә лъ ыьр хабатәкә мәзыһ-дыбә боня
т'фақдарһийа эрмэнийа у к'орда.¹⁴⁵

Пашһи һьлдана Харберде, дәстпебуна сала 1916-а қәл-
фед эскәре т'ьрк'айә сһлыһ'кыры бәрбь Дерсьме р'е-
к'әтһи, ле р'асти шәр'е к'ордаһи мерхас һатыһи, мәшбур-
буйһи шунда вәк'ьшһиан, һәлә к'орда дәст бы һ'ышум'кыры-
не кыр, Бердак у Мезр һьлдан.

Уһи р'ожә гьранә сала 1915-16-а жь һ'әму қәзаед дор-
бәре Дерсьме эрмәһи дьр'әвһийанә шәм ызмамед хвәйә
к'орде Дерсьме, һәлә гәләк шара к'орда сһлыһ' һьлдани
у мқабьли уһи қәлфед эскәред т'ьрк'а шәр'дыкыр, ед кә
к'әтһбуна пәй эрмэнийа.

Сала 1915-а жь қәза Чарсаншәде гәләк эрмәннед жь
қәбила Мирагаһана р'әвиһә Дерсьме лъ Тужьқ һ'аһәда у
Хут'һи Дересне шәм к'орда ман.¹⁴⁶ Гәләк шара жи һәма
к'орд дьчунә гөһде эрмэнийа, шәв дьзикава малед эрмә-
нийа дьр'әвандыһи дьбьрыһә шәм хвә хвәй'дыкырыһи. Аһа
дәрһәқә ыә һәкеда чь дьбежә Сөлт'аһи Мирагаһана 90-
салиһи: „Вәхте т'ьрк'а һ'ышуми лъ сәр гөһде Перһас кыр
(сала 1915-а), Хьдьр аг'әе жь қәбила һәйдерһи һатә
гөһде Шортане у бы малева әм бырыһә гөһде һәйдеране,
әм се сала лъ ыьр ман“.¹⁴⁷ Ле аһа чь дьывисә быһәләне
гөһде Мастане Воскан Налбандһиан: „Сала 1916-а вәхте
дәстбы усһана Дерсьме бу. Қасьме к'орд т'әмамһийа һә-
буна мә лъ шыкәвтед ч'һәе Тужьк-паһәда хвәй'кыр,
әм жи бырыһә лъ ыьр, әм чунә шәм әшһрәтә Хормәк'һийа,
ед кә пезики гөһде К'ьг'һе бун. Лъ ыьр әм р'асти гөһди
мә Мәйрәма П'һло у к'ор'е быре ыә, Карапете Назапенс
һатыһи...“¹⁴⁸

Ван р'ожд гьран нэр т'эне жь Чарсанщэце, Харберде. Балые у жь шпед майши вакэ 20 н'эзар эрмэни ль шэм к'ордед Дерсьме нешьрини.

К'ордед Дерсьме бэр ч'э'ве хвэ дьднтын кьрынед н'ө-көмэтейя нэмэрвайе бэрбь шьмэ'та эрмэниша: «вана б: перс дэнге хвэ бльдкьрын, силыи' ньлданыи мқабьли ван кьрынед к'дрет шэр' дькьрын у нэништын, кө эвана дэст бьдынэ эрмэниша.

Ава масэлэка ве йэкейя гэш эв бу, кө к'өлфэтакэ эр-мэниша пир кө наве ве Как'ав бу, жь Чарсанщэце т'эви до нэбне хвэ'жь бьн шуре эскэре т'ьрк'а хьлаз дьбьн, гөнд-гөнд дьгар'ын, ле се көр'ед ве ль меше Чиганеда бь мерхаси мқабьли т'ьрк'а шэр' дькьн у тена коштын, эс-кэре т'ьрк'а Как'аве жи дьгрыи. бэр ч'э'ве ве нэрдө нэ-впед ве жи дькөжыи. Дэрнэца ве йэке не дьн'эсэ Сэйнд Qасьм жь гөнде Хьране, е кө эве б'э'се дьгынишэ к'өрда. Сэйнд Бегт'аш у Сэйнд Абас бэрк' ве кьрына нэмэрвайе гөнэк'ар дькьн у гази өзве э'ширэта хвэ дькьн, кө мқабь-ли ван кьрыне н'өкөмэта Т'урк'нае шэр'кьн, чьмкии паши қьр'кьрына эрмэниед бесущ. ве оса жи биньнэ сэре ван.¹⁵⁰ У чава Ереваншан дьбежа, „вэки эве газниа Сэйнд Бегт'аш сала 1916-а нава дерсьмниада к'эла алава н'ьшумкьрыне пешда аш...¹⁵¹

К'ордед Дерсьме бь н'өб у н'ьзкьрынакэ мэзына нэр эрмэники, кө дьр'эвианэ шэм ван, қэбулдыкьрын. эв дькьрына хвэиш н'ал у мал. Ава, дэрнэца ве йэкеда чь дьнвнса ковара эрмэниша „Армшански Вестник“: „Ван аг'ьрниа пенш н'эзар эрмэни ль шэм к'ордед Дерсьме ст'арбуи, ед кө жь алне к'өрда бь дьл натынэ қэбулдыкьры-не“.¹⁵²

Н'өкөмэта Т'урк'нае дит, вэки Дерсьм бэрэ-бэрэ дьба хелниа эрмэниша у ль шьр нэлэқатнед к'өрда у эрмэниша қэвин дьба, жь сэрэқванед э'ширэтэд к'өрда хвэст. вэки эрмэниша т'эслимии ванкьн, ле к'өрда эв йэк. ипк'ар

кър.¹⁵³ Ве щаре һ'окомәте дәстбь провакасна кър бона әрмәниһа у к'орда бәрнәвдә. Дәнг бәлакьр, вәкн зу-
търәке әскәре урьсе бык'әво К'ордстане, бы дәсти әрмәни-
һа ве к'орда қыр'кә.¹⁵⁴ Ле әве һәке т'о к'омәк һәдә, һәлә
сәрда дһә к'орд р'оһ'даркьрып. К'ордед Дерсьме гәләкн
р'һнд заһьбун, вәкн әскәре урьсе бы қәдыргьртын һезкн
ван дьбә у шабуһ. вәкн әскәре урьсе ве зүтърәке бык'әво
К'ордстане. вәһә дһә к'омәк да әрмәниһа, мәщәл дьдә-
нә сазкьрыне. бона әрмәни жь қыр'кьрыне хьлазбун.
Ль документәкедә әм дьхуһып: „Әв малед
әрмәниһә, кә гонде к'ордаһи Бошык у Мирәк'едә ши-
варбьбун, бы дәсти к'орда жь гәләне у қыр'е хьлазбун,
ед кә шәв у р'ож әв жь т'ьр'кә хвәйдыкн“.¹⁵⁵

Аһә гәләк у гәләк избатнед т'арнқне һәһә кә фәр'һн
дьдһә к'әвше һьзмамтнһа щьмә'та к'орда у әрмәниһә
нәбиһәһи ль Дерсьмеда, әв һьзмамтн чьдә дьчу һәдә зор
у мәһ'кәм дьбу у к'е занә әһәһәһә һәһиһиһәһә һи мәрә-
ме хвәһи мәзып, ед кә вәһә дәннбу пешһә хвә, әгәр
сәлә 1938-а әскәре һ'окомәта Т'урк'һәе бы т'оп у т'ьвһнг,
бы танк у фьр'һнда һ'ыщумн ль сәр Дерсьме һәкьра у
вәкә һив мһлһон щьмә'т қыр'һәкьра, һәве Дерсьма т'ә-
риқн жь сәр хәриһе һьһәдә у данәһиһә Т'уншелһ. Ле
һьһәт шәр'к'арнһә щьмә'та к'орда у әрмәниһә т'әвәһи-
һә мәрхәс мқабьһи һ'окомәта Т'урк'һәе, һә кә дһә у дһә
һьзмамтнһә вәһ мәһ'кәм кьр, т'о щәра жь һәвә т'арнқне
һә һьдәһә у ве бы сьһьһәтә бе бирәһиһе. Әв шәр'к'ә-
рнә быһиһиһә һет у мәрәме хвә, әгәр вәк'һә һиһәһи
һәһәһә әрмәниһә у к'ордаһә пеш. сәрәквәһәд ә'ширәтәд
к'орда р'әст у вәдәдә фә'мьбькьрәһә к'әмәлә ве һәкәһә
мәзып. һ'окомәта Т'урк'һәе һи бәр т'о тьшти һәсәкьһи бо-
һә вәһ һәрдә щьмә'та бьдә қыр'е.

Һәтә сәһәсәтнһә һ'окомәте һ'имли әв бу, вәкн бы һәр
тәһәри һ'әжәһдһә әрмәниһә у к'ордаһә т'әвәһи бьһ'ып-

щъринна. Па дода бы нэр тәһәри хәрш у хәр'аше гьран
бавежә ль сэр шан, бона әманә нькарьбын сәре хәә һәл-
бьр'ын у һа сәрәкә әм бу, шәки дьжмылатиә нава шан
һәрдө шыма'тада пешда бинә, шана дәрхә мқабьли һәв-
до у қьр'кә, қәшател шан сьсткә, текә бын дәсте хәә.
Һәкөмота Турк'нае, бса жи бирпәдькьр. шәки һыә сәрәк-
ване әширәте к'орда, бәг у аг'е мьләтфрөш бь чин у
медалава, бь зер' у зпвава бьк'ьшинә алие хәә.

Institut kurde de Paris

ПЪЗМАМТИЯА ӘРМӘНИЯА У К'ОРДА ӘРМӘНИСТАНА Р'ОҢЬЛАТЕДА

Сала 1639-а орт'а шаһе Иране Сефиеви у Солт'ане Т'урк'нае Мьраде 4-а қашилньвисара Қәсра—Ширине һатә гьредане, бы к'ижане Әрмәнистана Р'оавае дәрбази бьн қоле Т'урк'нае бу, ле Әрмәнистана Р'оһьлате дәрбази бьн дәсте Иране бу.

Бона шьмә'та әрмәнија у к'орда шәдәкн гьранн зәлул дәстпедьбә. Чава ко һ'өкөмата Т'урк'нае, оса жи ја Иране бь һәр тәһәри шьмә'та әрмәнија у к'орда дьзәрандын, мәдәнийәт у әдәбийәтә һәрдо шьмә'тед пьзам к'орп'уч дькьрын, шуре солт'ана у п'аша т'ьм ль сәр шьмә'та хәбатк'ар бу. Н'але шьмә'та к'орда т'ө шара һақа гьран у зәлул нибуиә чава, ко шәхте һ'өкөмата Т'урк'нае бу, т'әмамнија т'арипа хвәда һәтани р'ожа про жи Т'урк'нае сәйасәтнија мьләтчитпейә бәрк'ьрийә, к'орд кьрынә һава н'але нәмьр-нажпийне.

Ава, академик М. Г. Нерсисян дәрһәқа шә йәкеда чь дьбежә: „Солт'ане османне сәре шан'һ'әму мләте, жө кьрьбунә бьн дәсте хвәда, чь бежи дькьрын, башарбьки р'ежима қултне у зерандьне дьбьрын. Бона шьмә'те ко һ'өкөмата Т'урк'нае крьбу бьн дәсте хвә, қәмле әскәрие феода.

лпейн зерандыне у т'аланкьрынейя гьран патьбунэ сазкь-
рыне..."¹

Н'окомэта Т'урк'нае бь нэр тәһәри мьқабьли мьләте
нэ т'урк' сәйасәтийя мьләте-зерандыне дьбьр, бь нэр
тәһәри дьхәбьти дини-мөсөлманше бь дәсти зоре бәла-
йи ль сәр мьләте нәмөсөлман бькә, бе қәдър у қимәт не-
зики мьләте бындәст дьбу. Нета Н'окомэта Т'урк'нае бәре
ә'ульн әв бу, кә дьжмыне хвәйи пешьни зор — шьмә'та
к'орда қыр'кә.

Алики Н'але : шьмә'тейи : соснал—экономикнейи
гьран у алие дьне жи шәр'е ор'га әширәта мәшбур
дькьрын, кә п'арәкә шьмә'та к'орда бек'омәкдар вәт'әне
хвә, мал у Н'але хвә бьһелә хвә р'ийя мьһашьрыне быгь-
ра. Әвана бәлайи гәләк вәлата дьбуи, п'арәкә ван жи
һатә Пьшкәвказе, ниве п'яр'е шав пьзмамед хвәйя әрмә-
ни быгә данин у диса буи хвәйи Н'ал у мал. Ава, дәр-
һәқә ве йәкәда чь дьһьвисә гәзета әрмәнишайя „Нор дар“
„Вәхте Т'урк'на османше п'ие хвә дани сәр хвәлийя
к'орда, бь хушк'орн незики шьмә'та к'орда бу, һәма жи
ми чахи жи дәстпекьри әвана р'әвинә бәрбь вәлате
бацқә. Әвана чава жь алие әфтиһед Т'урк'нае, бәса жи
жь ед Иране бь нәр али дьһатьнә зерандьне. Жь ванә
һьпәкә вәлате хвә бона ве йәкә һьшт, чьмки иди һькә
рьбуи мьқабьли Н'окомәтед дора хвәйя дьжмыи шәр'кьн
әвана дьһатьнә вәлате Сйушк'әда ә'рде Зәһгезуредә шь
вар дьбуи“.²

Р'әва к'орда бәрбь Пьшкәвказе бь Н'имли дәстлебуи,
қөр'на 19-да дәстпедьбә. Вәхте шәр'е урьса : Т'урк'нае-
урьса у Иранейя сала 1806-12-а гәләк қәбиле к'орда һә-
т'нә Әрмәнистане, Адрбешане у Гөрцстане.

Гәрәкә бе готьне, вәки чава вәхте ван шәр'а, бәса жи
бәри ван к'орда т'ьме жи хвә пышта урьса гьрт'и
у гәләк шара ә'лами қомандарийя әскәре урьс кьрына, кә
дәрбазн быи бандур'а Н'окомэта Урьсетебыи „Ава мәса-
лә, һәлә вәхте шәр'е урьс у Т'урк'наейи сала 1768-1774-а

йа кō бь алт'ындарийа Урьсете хьлаз бу, к'орда нәмәк шандьбу кат'ог'икосе әрмәнийа Симопр'а, кō әвана бe-сәбьр һивйа һатына әскәре урьсы. йа кō we вана жь зерандьна Т'урк'нае хьлазкә.

Вәк'иле шьмә'та әрмәнийә пеш, т'әви әрмәнийа .оcа жи гōһ дьданә сәр к'орда, вәки вана бь дәсти. Урьсете жь зерандьна Т'урк'нае у Иране хьлазкы. һәла сала 1773-а кат'ог'икосе әрмәнийа Симон фькьрдарәки шьм-ә'та әрмәнийи пеш һовсел' Арг'ут'йац, е кō гәләки р'ынд һаж һәр қәвмандьпәкә Пышкәвказе һәбу, шандә Урьсе-те. Әви бь нәмед хвәйә дәрһәқа шьмә'та әрмәнийа, гōр-ша, адрбещана ә'лами қомандарийа әскәре урьс дькьр, вәки әвана һазьрын к'омәке бьднә әскәре вәк. Нәмәкә хвәйә, кō әви сала 1783-а 28-е йанваре т'әслими генерал Пат'йомкин кьрбу, һьқьтка шәшайә we нәме бь т'әмами дәрһәқа к'ордаданә, ль к'о һатьбу ивисаре, вәки к'орде кō ль бьнәт'ара ч'нае Арарате дьмины, һ'оба вәк бәрбь мьләтед хачп'арезә, әвана дьхвәзын бьк'әвынә бьн һ'о-көме Урьсете.³ Арг'ут'йац гәләки р'ынд һаж ә'мьр, р'абун-р'уиштьна шьмә'та к'орда һәбу, әви Пат'йомкинр'а дьн-впсн, вәки к'орд мерхас у шәр'ваньн, әгәр ләзымбә әвә-нае қәватә хвә т'опкьн у бенә пышта Урьсете.

Сәр һ'име қайһилъвнсара Урьсете у Гөрщстанейә сала 1783-а белукәкә әскәре урьса бь қомандарийа генерал Бурнашев дьчә Гөрщьстане. Хенжь қәданьна спартьнед әскәрне-дипломатне, готи генерал Бурнашев, оcа жи дәр-һәқа шьмә'те кō Гөрщстане у шәлате дора веда дь-ман, пе был'әенйа. К'өтасийа сала 1783-а әв жь Т'ылбисе нәма дьшинә Урьсете. нәмәкә ши дәрһәқа к'ордаданә, ль к'о әв дәрһәқа р'абун-р'уиштьна к'орда у р'әқәма ванда дьнъвнсә у оcа жи ә'лам дькә, вәки хантийа Әрмәниста-неда 300 малед к'орда һәнә, Кахетнаеда 200 мале к'орда-нә, ед кō әгәр ләзымбә т'ьме жи һазьрын қөльхи п'адше гөрща һеракл бькьм.⁴

Пашвахтне к'орда гэлэк щара хвастын э'ламкьрына, к'о дэрбазн бын бандур'а н'окомэта Урьсете бын. Сала 1807-а Мәһ'мәд Сифне к'орд бын қоле к'ижаңи 500-600 мале к'орда һабун изне жь қомандарна әскәре урьса полковник Котларевски дьхвәзә, к'о бы н'әму мәр'вед хвәва дэрбазн бын қоле н'окомэта Урьсетебә.⁵ Сала 1810-а жь Иране 140 мале к'орда дьр'әвнә Урьсете у щәм пьзмамед хвәйә әрмәни днәвьры.⁶

Сала 1804—1813-а гэлэк малед к'орда тәвақәшн қомандарина урьса дькы, к'о изне быднә ван бенә Урьсете у бын қоле н'окомэта Урьсетеда бьжиңи. Уш чаңи сәрәкване қәбила Челебиңи бын н'окомә к'ижаңи 1000 мале к'орда һабун э'ламан қомандарина әскәре урьса дькә у тәвақә дькә изне быдн, к'о әв бы қәбила хвәва дэрбазн Урьсетебә.⁷

Һатнә к'орда бәрбь Урьсете һ'имли пашу қайилнвисара Гйулистанә дәстпедьбә, лә пашвахтне, вәхте мәһа иһуң сала 1826-а орт'а Урьсете у Иране шәр' дәстпәбу, к'орда дьһа сәре хвә һьлбьр'и у н'әму мәщал дьданә хәбәте бона дэрбазн Урьсетебын. Сала 1828-а 10-е мәһа февралә орт'а Урьсете у Иране қайилнвисара Түрк'менчае һага қолкрьне. Бь ве қайилнвисаре бь к'отәси Әрмәнистана Р'оһьлате дэрбазн бын қоле н'окомэта Урьсете бу. Қайилнвисарәда тер'а һатьбу днтне, вәки к'е к'о дьхвәзә дькара жь Иране дэрбазн Урьсетебә у бь һ'имли шьр бьжиңи. Бь ве пьқтьке бь һ'әзара әрмәни жь Иране һатнә Әрмәнистана Р'оһьлате, т'әви һана бса жи гэлэк мале к'орда һатьты. Т'о щьк т'оһә, вәки дэрбазбуна Әрмәнистана Р'оһьлате бын қоле Урьсете мәщал данә сазкьрыне, к'о т'әви әрмәниңа к'орд жи жь Иране у Түрк'нае бенә Урьсете. бәхте хвә щьмәта урьс у әрмәнир'а гьредыңи.

Аһа, чь дьнвисә р'онайдаре щьмәта әрмәниңи мәзиң Хачатур Абовһан мьқала хвәйә к'о әви сала 1846-а дәрһәқа щьмәта к'ордада ньвисә бу: „Жь алне н'окомэта Түрк'нае әвана (к'орд— К. Ч.) һатьбуңә зерандыңи. һана т'ьрк'а һ'әзнәдькьр, һ'об у һ'әзкьрына һана бәрбь урьса бу.“

Гәрәкә бе-готьне, вәки вәхте һәмү шәр'ед Урьсете у Түрк'нае п'ьр'анийа к'орда хвә алие Урьсете дьгртын, азабуна хвә нава алт'ьндарнийа веда дьдитын, ле тә'лә-бахтр'а әв һәкә һ'өкөмәта Урьсете нькарьбу чава лазь-мә бьдә хәбате.⁹

Бәрһ шәр'е урьса у түрк'аеһи сала 1877—1878-а гәләк сәрәкванед қәбилед к'орда һәләқәтнед хвә қөмандарнийа әскәре урьср'а диса кьрьбуна һәк, чьмки һ'об у һ'әзкь-рьна вана бәрбь Урьсете бу. Вәхта сала 1876-а генерал Лорис-Меллик'ов те Алек'сандрополе, жь қәза Қәрсе чәнд к'ордед амьн тенә щәм жи у дьбежьи, вәки вәхте шер' әвана һазьрып бь қәбиле хвөва к'омәке бьдьнә Урь-сете.¹⁰ У һәқзадә өса бу, чава вәхте шер', өса жи, наше Түрк'наер'а ль һәв цәһат жь қәза Қәрсе мьқабьлһи Урьсе-те к'ордәки жи дәрхә, т'әмамһиә к'орде we қәзе алие Урьсете буһ.¹¹

Вәхта шер' к'ордед Пьшкәвказе жи бь һәр али к'омәк дьданә әскәре урьс. Нава әскәре урьсда белука к'орда у әрмәнийа т'әвайһи һәбу. Архива Матенадарана сәр на-ве М. Маштосда әм р'асти шькләки һатып. Әв шькла сала 1877-а вәхте шер' һатийә к'ьшандьне, қөмандаре белука сйарайә Алек'сандрополе полковник Еннкополов бь бәһгәки ша орт'а әскәред әрмәни у к'орд р'унштиийә. Әс шькла бь хвә дьдә к'ьвше, вәки һәләқәтие урьса, әрмә-нийа у к'орда һәвр'а гәләки һ'акбуйә.¹²

Амьнбуна к'орда бәрбь Урьсете бь we һәке те шь-ровәкьрьне, вәки вана р'ьнд заньбу, кә Урьсет т'ө щара өса бь мьхәнәти у бь хунхори незикһи к'орда набо, чава кә һ'өкөмәта Түрк'нае бу. Алие майһиһа жи әвана бе-мьнәт дьһатынә Урьсете чьмки әвана ль Әрмәнистана Р'оһьлатеда щәм пьзмамед хвәйә әрмәни бьнгә дьгьр-тын. Әвана т'ьме жи р'өжед ог'ьрмед гьран дьһатынә к'омәкдарийа һәвдө. Гәләк шөхөлванед дипломатие у сәйәсәтнейә урьса, бәрбьрибуна к'ордайә қәнш бәрбь Урьсете бьһнд қимәт кьрьнә.

Вәхте шәр'е һ'әмдньһаеһи һәке шуре һ'өкөмәта Түр-

к'иае дуса ль сар сәре әрмәнийә у к'орда к'рә шыгун, бь
һ'әзара дьһатынә қыр'е, бь һ'әзара жи дуса р'йә мьһа-
щәрие дьгьртун. Wи чахи марк'систе талант-
лив, һогьре В. И. Ленини амын Степ'ан Шаһум-
йан бь һәмәке бәрбьр'и әскәр бу, к'ииканеда әми дьгот:
„Гәрәке әм оса иолани бьра бәрбьр'и гондиед әрмәни,
к'орд у мосолмане ван вәлатабын (гыли дәрһәқа Т'ур-
к'иаеданә Қ. Ч.) чава кә әм бәрбьр'и гондие урьс дьбын.
Готи вана чава бав, де у хушке хвә қабулкьн“¹³ Бефь-
тийә әв хәбәре болшевики әйан һ'окөме хвәйи қрәиц ль
сар әскәре урьс һьштьбу.

Әскәре урьс щьмә'те зеранди, кә бьн қоле Т'урк'иаеда-
бун, бе зйандайини у бь қәдьргьртун қәбул дькьрын. Ле
щьмә'те әв йәка бәр ч'ә'ве хвә дьдит. дьщә'данд бь
һәр тәһәри к'омәке бьдә әскәре урьс, хвә алие ван
дьгьрт. Ле жь к'орда гәләка жи дьщә'данд әве мәщәле
жь дәсте хвә бәрнәдын, жь бьн шире һ'окөмәта Т'урк'иан
дәрәң у һәр'ын бәрбь Урьсете.¹⁴

Ве дәрәщәда к'омәкәкә мәзын дьда к'орда у әрмәнийә
әскәре урьс, аһа дәрһәқа ве йәкеда чь дьнвисә газета
әрмәнийә „Нор-дар“: „Вәхта шәр'е һ'әмдьнийәе сайа
к'омәкдарийә әскәре урьс, к'омә әрмәниед Әрмәнистана
Р'оавае вәкә 350 һ'әзар мәри жь қыр'кьрыне хьлазбун у
һатынә Кавказе. иава ванда жи гәләк к'орд һабун, ед
кә гондед әрмәнийәда сьт'арбун у һақа незикки һәвдә
бубун, кә һькарьбун һәвдә щьһебуна у һәма әв бу мә'-
ни, кә вәхта әрмәни р'әвин к'орд жи р'абун у т'әв ван
һатын, һатынә Кавказе у т'әвайи ль шьр шьгварбун“¹⁵

Ковара әрмәнийә “Армянский вестник.. дьнви-
сә: „Вәхта шәр'е һ'әмдьнийәе әрмәнийә хвә р'йә мьһа-

шьрне гьртын, бона жь цьр'кьрына л'окомета Турк'нае хьлазбын, р'эвнэ барьбь Урьсете, к'орда жи да нэй пьз-мамед хьэ джанр'а хатын, р'эва к'орда жь пьзмамед хьэйэ армэни к'омэкдарн дьстэидьн".¹⁶

Омандаре эскэре урьсайн лэ Алэшгьре дьвнса, вэ-кн вэште шер' к'орда бы нэр аин нэбуна хьэ, дэваре хьэ дьншт у дьр'эвианэ барьбь Армэнистана Р'оһьлате у алие ч'йае Элэгэзейн шымадеда шивар дьбуу. Нава чэндэкида к'орда 20 л'эзар л'эвианэт ньштьбу у вэка 138 мал р'эвнэ Армэнистана Р'оһьлате.¹⁷

Бэте чава шыма'та армэниин, оса жи йа к'орда к'н-тьбу нава л'алэки гьран. Алэки сэйасэтиин л'окомета Турк'наейэ геноситие, алие дьне жи цэвлед шер'э гь-ран у кьрынед дашнакайэ к'ьрет, ед кэ дьщэ'данд армэ-ниин у к'орда бэри нэвдэдын, дьжмынайэ нава ванда нешда биньн, ава готи ав лэ сэр чэрха аше л'окомета Турк'нае дькьрын, шыма'тед бындэст кьрыбуна л'але нэ-мьр-ножииине. Ван сала л'уманист у интернационалисте мэзын, болшевики хьэнаһевшанди Степан Шаһумийан пьрс нешда дькьшанд, вэки лэзьма пьзмамтиин шыма'-та мэл'кэмкыи, плаһи, эви гөһдарикэ мэзын дадан сэр пьзмамтиин шыма'та армэниин у к'орда. Эви ава дьвн-си: „Бы сэйасэтиин адылэ дурдитива готи бышэ'дншыи тэ-ви шыма'та циннарэ к'орд, ед кэ ноли армэниин пашда-майи бэдбэхтын, оса жи шыма'те майишр'а э'длыи бы-жии“.¹⁸

Хэбэре болшевики хьэнаһевшанди дьгьнштэна нет у мэрэмед хьэ. Р'астэ һынэ цинна л'окомета Турк'нае у дашнакар'а лэ һэв һат кьрынед хьэйэ к'ь-рет быкыи лэ бы тэмаи һьлдаиин чьда дьчу пьзмамтиин шыма'та урьса, армэниин у к'орда мэл'кэм дьбу. К'орда хьэ барьбь шыма'та урьса у армэниин дьгьртын, азабуна хьэ нава алт'ндарина ванда дьдитын, у бадьл'эва иибу кэ к'орд бы цэбилед хьэва, бы мал у зар'е хьэва дьр'э-вианэ барьбь Урьсете.

К'ордед к'о жь Т'урк'нае у Иране дьр'эв'ианэ Урьсете бь н'имли Эрмэнистана Р'оһьлатеда шишар дьбун, эрмэнийа к'орде мьһашьр бь дьл қэбул дькьр'ын. П'ара к'орда ия п'ьр'е ль қэза Сормэлине у Эшмназинеда дашта Арапате у ч'йаед Эгришеда һеурибун. Қэза Сормэлинеда вэка 11 һ'эзар к'орд һэбун, қэза Ереванеда 1.500, ия Эшмназинеда 5000, ия Алек'сандрополеда 3000. Вэка 250 малед к'орда қэза Нор Байазетедабун, 300 мал Шарур-Даралагэзеда у 650 мала қэза Нәһишеванеда дьман.¹⁹

К'ордед қэза Сормэлине у Эшмназине п'арэв'ийи ль сэр гэлэк қэбила дьбун, ед к'о бь н'имли һ'эйванэтхвэйкьр'ывева мьжул дьбун. Ле к'ордед қэза Ереване у Алек'сандрополе бь н'имли хвэлибещаркьр'ывева мьжул дьбун.

К'орде қэза Ереване н'имли ль р'эх к'энаре ч'эме Арак'се дьман, ль шьр қэбилед Бр'ука у Р'эдька жи дьман. Пашвэхтине п'ьр'аннийа қэбила Бр'ука чу қэза Эшмназине. Ѓьмбэри қэбилед майин эв қэбила ия һарэ мэзын бу, эв қэбила вэка 7 һ'эзар мэр'ви бу. Эвана һавине дьчунэ ч'йае Аг'ьмыг'ане. Гйозел-дэре, Эгрише у н'имли бь һ'эйванэтхвэйкьр'ывева мьжулбун, вана бса жи эмэни у шашьмед р'ьнд чедькьр'ын. Қэза Сормэлинеда жи эл'ещэ к'орд дьман, эвана н'имли жь қэбила һ'эсып-йабун, р'эқэма к'ижана дьг'һиштэ 3.300 мэр'ви, қэбилэ майин Р'эдьк'иа у Галт'урнабун. К'ордед қэза Сормэлине ль ч'йаед Арапате у Тэндурэкеда бэлабубун.

К'ордед қэза Эшмназине хвэлибещаркьр'ывева мьжул дьбун, эвана ль сэр гэлэк қэбила п'арэвэдьбун. чава мэсэ-лэ Дэлхер'яна. Мьла, Щамэдийа, Р'эдька у ед майин, ед к'о н'имли ль к'энаре Эрп'эчайнейи р'оовае у п'еша ч'йае Элэгэзе дьман.

Қэзае Шарур-Даралагэзе у Нор Байазетеда жи тэнд қэбилед к'орда һэбун, ед к'о н'имли гондед эрмэнийада дьман.²⁰

К'орде қәза Ереване гәләккн пезиккн әрмәннйя бун, вана қәдыре һәвдә дьгьртып, шнн у шайа һәвдә заньбун, хвәли ннвәк'арн бепцәрдыкьрып, т'әвайн дьчунә к'ьр'инфротане. К'ордед ко к'әнаре ч'әме Арак'сейн р'о һылатеда дьман. т'әме һавина дьчунә зозана, гәләк шара бса дьқәшъми, ко шыкарьбун вәгәр'йяна ера хвә, шн чакн әвана т'әмамнйя зьвстане малед пьзмамед хвәйә әрмәнида дьман, ед ко бы һәр тәһәри к'омәк дьданә к'орда".

К'ордед ко дьманә гонде әрмәннйя гәләк тышт жь вана һин дьбун, әвана гәләккн пезиккн һәвдә бун, нава ва'дәкн кьнда к'орда фәр'ьһ' бы змане әрмәнн хәбәр дьдан. Чава коvara әрмәннйя „Аг'бйур“ дьнвисә, вәкн к'ордед Ереване у әрмәнн гәләккн пезиккн һәвдә бун, әв пезикьбуна ван илаһн шн чакн дьна бәрбьч'әв дьк'әт, гава әвана т'әвайн дьчун зозана.²²

Ль мьқаләкә хвәйә майннда әв ава дьнвисә: „Әрмәнн у к'ордед ко дьчунә ч'йәе Әгрише пьзмаме һәвдәбун, әвана к'ьривед һәвдәбун“.²³

Гәрәкә бе готьне, вәкн пьзмамтнйя әрмәннйя у к'орда, бса жи дь нава һәләқәтне вана к'ьр'инфротане қалбуйә. К'орда к'ьр'инфротана хвә бы һ'имли әрмәннйя р'а дькьр, жь вана п'әрч'ә сол, шәр у шымақи, илаһн хьшьред зер' у зив дькьр'ин. Ле әрмәннйя жи жь вана р'ун, пәнер, һьри, дәвар дькьр'ин. Гәләк шара бса дьқәшъми, вәкн к'орда һасьләта хвәйә малһәбуна гондйтне әрәба бар дькьр, бе һәқ у һ'әсаб дьбьр т'әслими к'ьривед хвәйн әрмәнн дькьр у дәвса we шур'ә-шур'ә әшнйя данн. Ковара „Аг'бйур“—е дьнвисә: „К'орда у әрмәннйя шара бы дьйн жь һәвдә һурмур, йяне жи һасьләт һьлдашнн“.²⁴

Әвә йәкә хут пьзмамтнйя ван һәрдо шымә'тайә дьлсаг'ә нәқәлп дьда к'ьвше. К'орда һ'имли к'ьр'инфротана хвә әрмәннед қәза Ереване, Нор-Байазете, Қәмәр'луер'а дькьрын.²⁵ Вана гәләккн кем әшнйәед хвә жь Әрмәннстане дәрдыльст, р'астә вана к'ьр'инфротана хвә бса жи

т'ощаред урьсар'а дькър, ле әв йәка һақа жи барьч'әк
пәдык'әт.

Аһа п'арәкә шьмә'та к'ордайә быч'укр'а ль һәв һат
бәхте хвә шьмә'та урьса бьрар'а бьдә гьредане, бьр'әв
бе Әрмәнистана Р'оһьлате у щәм пьзмамед хвәйә әр-
мәни быһеурә.

П'арәкә шьмә'та к'ордайә быч'ук жь быи қыр'буна
шуре Т'урк'нае дәрк'әт у к'әтә быи һ'окөме Урьсета сарне,
йи кә чаһа Әрмәнистана Р'оһьлатеда, өса жи һәр қолч'а-
ки п'адшатиһа хвәда сәйасәтиһа колонне дьбьр. В. И.
Ленин гәләк щара дәрһәқа сәйасәтиһа һ'окөмәта сарне-
да хәбәрдайә у фәр'һ' нет у мәрәмед һе сәйасәтиә дайә
к'өвшә. Һәла сала 1899-а В. И. Ленин пьвисийә: „Щәнуб у
Щәнуб-Р'оһьлата Урьсета Европне — Кавказ, Аһна Ор-
т'ә, Сибир баварьбьки чаһа колоннед капитализма Урь-
сете буи у бона һе, пә кә т'әне бь к'урае, ле өса жи бь
фьрәне пешдачуйиһәкә мөзыи бехофкьры“.²⁸

Шахта Әрмәнистана Р'оһьлате гьһиштә Урьсета сариз-
ме р'әжима хвәйә колонне дәрбазкър, һ'окөмәта сарне
нет даншбу, кә Әрмәнистане бькә қзакә саризмейә өса,
па кә готипәмбө, ч'әрм, һьриә, т'ьтуне, гошт, щур'ә-щур'ә
феки у әшиһәед майиһи быһиһанда мәрк'әза Урьсете. Жь
вьра жи әйанә, вәки һ'окөмәта саризме гәрәкә Әрмәни-
стан һава һ'алә аграрнеда хвәйкьра, бь һәр тәһәри шь-
мә'та әрмәниһа у өса жи к'орда адрбещана, асорийә
кә Әрмәнистанеда дьман дьзеранд. Шьмә'та хәбатк'ар
дө аһиә дьһатә т'аланкьрыне алик хәрщ у хәр'әщед һ'о-
көмәта сарне, аһне дьне жи зерандыһа федал-мьлк'ә-
дара әв кьр'буна һ'аләки гьран.

Һ'окөмәта саризме т'о мәщал нәдданә сазкьрыне бона
пешдачуйиһа ә'дәбийәт у мэдәнийәта мьләтне, бь һе йәкә
әһе мьләтед быч'укә бьндәст һава тә'риәда хвәндькър,
пәдьһишт кә фькьрмишбуна һанә азадар пешда һәр'ә у
к'урба, бона әв сәре хвә һьлнәбьр'ьн.

Вәхтә Әрмәнистанә Р'оһьлате к'әтә быи бандур а һ'өк'омәтә Урьсете, чиновник у қ'олъхчид сарие бона к'ордәд Әрмәнистанә проектәд т'әзә һазьркьрын, ед к'ә һәр т'әне бона к'ара һ'өк'омәтә сариебуи.

Барн ве һәкә к'ордәд Әрмәнистанә Р'оһьлате һәр т'әне сәрәкване қ'әбиле хвә у өса жи вәк'иле р'оһ'анне -- шех у п'ир һасдькьрын, хәрш у хәр'аше хвә дьданә ваи, пьрсед хвәиә һ'өщәте бь дәсти ваи сафи дькьрын. Ле сала 1869-а һ'өк'омәтә сарие қ'анунәкә т'әзә дәрхьст, ваки вьр һада к'орд дьк'әвьнә быи қ'оле һәр қ'анунәкә һ'өк'омәтә сарие, ваки әвала готи жь быи һ'өк'оме сәрәкване қ'әбиле хвә дәреш у һәр т'әне һ'өк'омәте у вәк'иле ве һасбькьн.

Һәма ве сала сәрәкване қ'әза Ереване бона сәрәкваникьрына к'ордәд қ'әза Ереване, Эшмһазинне у Алек'сандрополе жь урьса пристав у сәршерикьр к'әвшкьр, ед к'ә хут бь пьрса к'ордава мьжул дьбуи, чава дьхвәстьн. өса жи сәре к'орда дькьрын, пьрсед һ'өщәте, суде, хәрш у хәр'аша т'әмам дәсте вандабу. һ'өк'омәтә сарие изьн дабу мьлк'әдаред к'орд, к'ә бь һ'әсабе хвәлиһа гөндһиә мьлк'е хвә зедәкьн.

Дәрһәдә ве һәкәда газета әрмәниһә „Мшак“ дьвиһсә: „К'орд жь алине һ'өк'омәтә сариеда дьһатьнә зераидьне, ль сәр ваи хәрщед гьран данибуи, ле к'орда һькарьбу әв хәрш у хәр'аш бьдана. дьвәк һәма әв бу мәһи. ваки әвала жь щики дьчунә щики дьне, ле вәхтә хәрш-бәрәвкьред сарие р'әсти ваи бьһатана, жь ваи хәрш һьлдани у т'ө шә'дәтнәмә нәдьданә ваи, бь змане хвәш әв дьхапандьн у вәр'едькьрын, ле хәрш-бәрәвкьрәки дьне к'ә диса р'әсти ваи бьһата, диса хәрш дьхвәст...“²⁷

Әрмәнистанә Р'оһьлатеда к'ордәд хәбатчи һәр т'әне жь әрмәниһа к'омәк дьстанд. Гәләк һ'әйванәт-хвәйкьред к'орда һавине дьчунә зозаңа, ле зьвьстане малед һьзмамед хвәиә әрмәниһада дьман. Ньвиск'әре әрмәниһи һав у дәнг Р'аффи дьвиһсә: „Қәбиле өса һәңә (ед к'орда К. Ч.) к'ә зьвьстане Әр-

мәһинстанеда дьһиньл, бәлайи гөнде әрмәһииа дьһыи у малед әрмәһийада бы һөрмәти телә қәбулкьрыне.²⁸ Днес әһ автора дьһвисә, вәки к'орда һақа к'омәкдарийа эһкономикне жь т'әшкәләтед әрмәһийа дьһстандыи, чьқи кә әрмәһийа".²⁹ Дәрһәқа пьзһамтийа әрмәһийа у к'орда да бы дьһ дьһвисә газета әрмәһийа „Нор-Дар“: „Һәр маләкә әрмәһийа, әгәр әһ дәһләти һане к'әсирбә, бы дьһ к'орда т'әһи һәфәре мала һан қәбул дьһкә, ле әһана жи алне хвәда к'омәк дьһданә быһәләнед ши (әрмәһийа К. Ч.)".³⁰ Кат'ог'икосе әрмәһийа Хримйәт һайрик сала 1880 т'әһлики сәһртийа алиқ'аре бырһнед Әрмәһистане дьһкә у пьрсе пешда дьһк'ыһинә, вәки гәһһм, һан у п'әри быднә к'орда, боһа шьһәтә к'орда жь хәләйе қьр'нәбә.³¹ Хримйән һайрик гәләк щара хәһхөри бырйиә боһа к'орда жь һи һ'але гьһан дәрхә. Әһ к'ьтеба хвәйә „Сраһир баренорогманс"-да вәк'һлед р'оһ'әһийа к'орда критик дьһкә, вәки әһана дьһбынә мә'нә, кә қәһилед к'орда дәрһнә мьқабьһи һәв, һәвдә қьр' дьһкыи, әһ пьрсе пешда дьһк'ыһинә, вәки әһана т'әрка һе һәке быднә.³² Әрмәһистана Р'оһ'әләтеда әрмәһийа у к'орда т'ьһе к'омәк данә һәвдә, к'орда т'ә щара фьрқи данәданн орт'а зар'ед хвә у әрмәһийа, һәса жи әрмәһийа. Бы р'ожа зар'ед һан малед һәвдәда дьһман, т'әһайи р'адьзан, т'әһайи һан дьһхвәрһи, т'әһайи дьһһстыи, әрмәһи у к'орднәһә хәбәр дьһдан, кә мәрһв һәвдә щәда һәдькьр, әһана әйһси һәвр'а бубунә быра, быред р'оже ог'ьрһе гьһан. Дәрһәқа һе һәкәда газета әрмәһийа „Тараз" дьһвисә: „Т'әһи әрмәһнед Т'урк'нае у Урьсете к'орд-әзди гәләкн һезһкбун, гәләк щара дьһбунә сәрдә'һати (к'әһор) у пьзһам. Гәләк әзднед Урьсете һәса әрмәһи хәбәр дьһдан, вәки гәләк щара мәрһв чәтһн те дәрхьста, вәки әһ к'ордә".³³

Аһа һ'але һан һәрдә шьһәтәһи һосһал-эһкономикһейи гьһан әһ данә мәщбуркьрыне, вәки пьзһамтийа һан һәрдә шьһәтә дьһна мәһкәмбә. Ле һ'әкөмәта сарие әһ һәк һәдьхвәст у т'ьһе сәйәсәтийа һәвдәщәдакьрыне дьһбыр у һадьһләһә һинә, вәки бы һе сәйәсәтийа хвә әһе

к'орд мѣшбур дькьрын, кѣ жь гѣнде эрмѣншай дѣрен, хвѣлшайа ван жь ван дьстанд у дьда бѣг у аг'ед шц. Сала 1891-е мѣна марте сѣрѣке фѣза Ереване фьрар фѣбулкьр, вѣки к'орд гѣти жь гѣндед фѣза Нор-Байазете Алашгьре, Дарачичаке дѣрен. Эве йѣке нѣр'азибуна мѣзын нава к'ордада пешда аши. Газета „Мишак“-е дѣрхѣфѣве йѣкеда ши чахи ава пѣвнѣне: „Гава к'орда эв йѣк бь-нист хѣфѣкѣ мѣзын к'ѣшандьн, эве йѣке илаши гѣлѣки лѣ сѣр шьмѣ'та хѣбат'ар й'ѣкѣмькьр. Эвана мѣ'дѣки дь-реж гѣндед эрмѣншайада мабуи, р'ьнд ишии р'абун-р'у-ништын у э'мре нѣвдѣ бубун. К'орд т'ѣ шара бирнакьч фѣицишайа эрмѣншайѣ мѣзын. Гава мѣ жь к'орда нѣрси хун р'азинѣ жь эрмѣншайа, йѣне на, гѣло чѣтын ишиѣ кѣ эвана жь эрмѣншайа дур дьк'ѣвын жь к'орда гѣлѣка шаба мѣ да, вѣки нѣ кѣ т'ѣне бѣна мѣ чѣтынѣ, кѣ эм гѣнде эрмѣншайа, мале эрмѣншайа дьнѣтын у дьчын, лѣ й'ѣтани мьрьне эм ван у эв фѣицишайа мѣзынѣ кѣ гѣндед хвѣда вана мѣр'а дькьр, эм т'ѣ шара бир накьн“.³⁴

Эв й'але гьран гѣлѣк шара к'орда мѣшбур дькьрын, кѣ эвана мьфѣбили й'ѣкѣмѣта ши дѣнге хвѣ-бьндькьн, хѣри у хѣр'аш нѣдынѣ бѣг у аг'а. Сала 1905-а бьнѣлиед гѣнде Мирѣк'е фѣза Алек'сандрополе жь орган-ед ши хвѣстын вѣки жь гѣнде ван аг'ѣлѣра дѣрхьн, нѣбуна вана дьшѣвтишын. Орт'а гѣндийа у аг'ѣлѣра шѣр' дѣстнѣдьбѣ, й'ал наѣа сѣрт дьбѣ, вѣки бьнара сала 1907-а гѣнде Мирѣк'еда поста полисиѣе те т'ѣшкьликьрыне, аг'а чандьншайа хвѣ, хѣбата хвѣ нѣр т'ѣне бь к'ѣмѣкдарийа полисиѣе дькьрын. Лѣ эве йѣке жи к'ѣмѣк нѣдьда аг'а, гьли гьншѣтѣ же дѣрѣще, вѣки органед ши мѣшбурбуи сала 1912-а лѣ р'ѣх гѣнде Мирѣк'е хвѣлиѣ дьдынѣ ван у ван жь гѣнд дѣрдьхьн.

Шѣе майши жи нава к'ордада нѣр'азибун пешда дь-нат лѣ тѣлѣбѣхтр'а эвана жь алиѣ й'ѣкѣмѣте зу дь-

Һатынэ. т'эп'сандьне.

Һ'але шьмэ́та к'орда дьһа хьраб бу, гава сала 1918-а эскэре Т'урк'нае к'э́тэ Эрмэнистана Р'оһьлате, вана бы һ'эзара эрмэни у к'орд қыр'кьры, к'ордед Эрмэнистана Р'оһьлате нава т'ариқа хвэда р'ожед б'сайя гьран нэдитьбуи чава к'о сала 1919-а бу, эскэре Т'урк'нае т'алан дькьр, һэбуна ван дьбьр, к'орда һэр т'эне малед эрмэниһада ст'ара хвэ дьдитьн. Ава чь дьбежэ бьнэлие гонде Шэршэрисе нэһ'ийа Арагасе Аһ'мэде Р'эшо: „Гава эскэре Т'урк'нае к'э́тэ гонде мэ. пер'а-пер'а мере к'о нэгиһандьбуи бьр'эвьн гьрт у һэма ве шэве 30 мер жь гонде мэ бьрыи, эвана иди вэнэгэр'ийан, р'ожтьра майини эм пе һ'эсийан, вэки т'эв коштынэ“. У нэ к'о т'эне жь гонде Шэршэрисе, ле оса жи Шамушване, Чобанмазе, П'ампа-к'орда диса жь ве нэһ'ие, бь сада мэрьв бь дэсти эскэре Т'урк'нае һатынэ қыр'е. Дэрһақа золмэкэ гьранда, һа к'о гонде Чобанмазеда қэвмийэ ава чь дьбежэ бьнэлие ви гонди Чэркэзе Эшьр: „Т'урк'а чава г'оре бьрчи Ч'ыцуми ль сэр гонде мэ кьрыи. һэбуна шьмэ́те т'аланкьрыи, бьч'ук у-мэзын к'е к'о дьк'э́тэ бэр дэсте ван дькоштын у һэма ве р'оже вана мере гонд бэрэвкьрыи, кьрынэ гомэкеда, р'ожтьра майини эв бьрынэ бэрбь ч'ийае Спитаке у гэликида т'эв коштын, жь ве р'оже һ'э́та ньһа наве ви гэли майя „Гэлли хундар“. Дэрһақа золма эскэре Т'урк'наеда, ава чь дьбежэ бьнэлие гонде Отковейи вэхтэке, қэза Алек'сандрополе Титал Мурадов: “Зьвьстан бу, бэрф у баран бу, гава эм пе һ'эсийан, вэки эскэре т'урк'а бэрбь гонде мэ тен, бьнэлие гонд т'эва қьраркьр бьр'эвьнэ гонде эрмэниһа, шэм пьзмамед хвэийэ эрмэни сьт'арбьн, п'арэка бьнэлиед гонде мэ чу гонде эрмэниһаи Э'вдибэге, эрмэниһа эм бь дьл қэбулкьрыи, эм сьт'аркьрыи. До р'оже дьне шунда эм пе һ'эсийан вэки т'урк'а һ'ыцуми ль сэр гонде мэ кьрийэ, зар'о, кал у пире гондда майи, ед к'о пер'а нэгиһандьбун бьр'эвьн, т'эв бэрэвкьрбун, кьрбуна гомэкеда, гиһа, нефт ль сэр ван кьрбуи у шэшьтандьбун. Гава мэ дэрһақа ве йэке сэкьр

гъри к'этэ нава мада, пызмамед мэйи эрмэни жи мэр'а шпикэ гъри къры".

Салед Н'окмэта дашнакада Эрмэнистана Р'оһьлате бэр дэст у п'ийа дьчу, чьга дьчу Н'ал хьраб дьбу. Бьналлед эрмэни, к'орд у адрбещан, на к' т'оне нава Н'але намьр-пэжийишедабун, ле бса жи бубунэ шь'нде эскэре т'урк'а. „Әм қазед к' т'урк'а һьлдабун шьве бьналлед ван қаза қыр'кьр'бун... Бьналлед Эрмэнистане бесабьр һивийа к'омэкдарийа Урьсета Советне бун“.²⁵

Пызмамтийа эрмэнийа у к'орда Эрмэнистана Р'оһьлатеда, бса жи нава шэр'к'арийа ванэ т'онайида қазбуйи, һа к' галэки р'ынд бь һогьртиийа эвлэдэки шьмэ'та эрмэниийи мерхасе Андраник у мерхасэки шьмэ'та к'орда Шангир аг'а һатийэ к'эвше. Чава Андраник, бса жи Шангир аг'а т'орэфдаре пызмамтийа шьмэ'та бун, һла һи, ван һарда жи шэр'к'арикэ мэзын дьбьр бона мэл'комкьрына пызмамтийа шьмэ'та эрмэниийа у к'орда. Чава академикосе академия Р'СС Эрмэнистанейи б'лма С. П. Аг'айан дьбежэ: “Андраник мерхасе шэр'к'арийа шьмэ'та хвэйи мьлэтне-азадарне бу. Әви мьқабьли сәпасәттийа солт'аннейи хунхор, зеранди у золм'к'арийа ве шэр'дькьр, бьлып қимәт дькьр азайа шьмәтед бьндәстә зеранди, бса жи азайи шьмәта т'урк'а у к'орда“.²⁶ Андраник галэки пезики шьмәта к'орда сәкьншбу чава ма сәре хәбатейи маийида дайи к'эвше, вәки әм у Морт'ла бәге Моксе галэки пезики һәябун. Ле әм бса жи дьхвэзын биранина эскәрәки Андраник һакоб һакобийан бьдынэ к'ыпие, вәки һәла сала 1896-а вәхте әви Эрмэнистана Р'оавәеда бь эскәре хвә мьқабьли кьрынед Н'окмэта Т'урк'анәе шэр'дькьр, мәһа маийе дәрбазилъ сәр һ'ьдуде Иране дьбә, лъ бьнәт'ара гонде Сәлэхане р'асти Шангир аг'а те, лъ сәр кәшикә сәр эскәре һәрдо мерхаса р'удьнен, к' бь бьрати нан бьхон. һәма лъ вьржи Андраник у Шангир аг'а дьчынә дәстр'уе һәвдо, сонд дьхон, к' һ'эта к'отасне пызмамтийа шьмәта эрмэниийа у

к'орда бь зйарэти хвэйкыи, у бь мерхаси мьцабыли һар кьрынкэ һ'окомэта Т'урк'нае шэр'кыи.

Салед шэр'е һ'амдыһаеиһи йэке һ'окомэта Т'урк'нае һ'алэқатнед хвэ шалатед имперналлистиер'а кьрбу йак у дьхвэст т'эмамийа Пышкавказе һьлдэ. Сала 1918-а 16-е майе эскэре Т'урк'нае Алек'сандрополе һьлтиһыи, дь һ'эжына бэрбь дэшта Арарате у 21-е майе, бе шэр' стапсиа Сэрдарапате һьлтиһыи. Ле зутьрэке шьмэ'та эрмэниһа р'адьбэ жь п'йа, ль шьр Шангир аг'а бь ссаред хвэйа силыһ'кьрива те к'омэкдарийа ван. Шав мьцабыли эскэре т'урк'а дэстбь шэр'эки гьран дькыи. Ль вьр Шангир аг'а т'эви эскэре хвэ те к'омэкдарийа эрмэниһа, бь мерхаси шэр'дыкэ у бь һэқи хвэ дьдэ к'ывше чава пьзамэки шьмэ'та эрмэниһа пещэ. Шангир аг'а һ'этани к'отасийа э'мре хвэ амыи ма шьмэ'та эрмэниһар'а. Вэхте ль Эрмэнистане қайде советне һатэ т'эстиқкьрыне Шангир аг'а бь һ'обакэ мазьыва бэрбьр'и ве йэке бу. Чава һ. Түршчийан биранинед хвэда дьбежэ, шаккыи Шангир аг'а р'эсти болшевикэки хвэнэһешанди Мйасникийан һатйэ, дэрһақа һ'алэқатне шьмэ'та эрмэниһа у к'ордайэ пьзаматиеда у вьр һада пешдачуйиһи у мэй'кэмбуна ве пьзаматийа қэншда эл'ещэ хэбэрданэ. Мйасникийан э'мьр кьрйэ, шэки бажаре Ереванеда авйиһи бьднэ вида у эш вэ'дэки дьреж Ереванеда майэ.

Сала 1923-а 3-е августе бьнэт'ара Элэгазе дэстбь конференса к'орде эзди дьбэ, ль ве конференседа гэрэке оса жи Шангир аг'а һазьрбуһа, чава жь һама ви те к'ывше, шэки эш т'эви конференсе нэбуһа, ле һама хвэйа бьмбарэккьрынеда аша эш чь дьвнисэ: "Гэлэк һ'эйф, шэки һькарьм т'эви хэбата конференсе бьм. йа ко 3-е августе ль ч'йае Элэгазе дэрбаз буйэ.

Эз бь ве һэме э'лам дькьм, шэки эз бь т'эмами бэгамийа хвэ дьдымэ һ'эму қраред конференсе. оса жи эз э'лам дькьм, шэки һэр т'эне вэхте һ'окомэта советнейэ, ко шьмэ'та мэ аза биһа хвэ һьлдык'ышинэ, паши гэлэк салед гьран, һьһа эш дькарэ р'эһ'эт бьхэбьтэ у мэдэни-

йәтә хвә пешда бьбә. Газн шьмә'та хвә дькьм, вәки
бы т'әмамн қольхн we азадарне бькә, йа кә мәр'а қәйдә
у қанун ани. т'ө шара создәйшнед Антанте у газнед
меншевица, дашнака* у мусафатнста бахар нәкьн, әв
партиана бона к'ара хвә мьләта бәри һәвдөдьдьн, қыр'-
кьрьне пешда тшньн.

Бьра бьжи һ'өкөмәта советне,
Бьра бьжи Пәртия комунистне.
Бьра бьжи Әрмәнистана Советне".³⁸

Ава әм чава дьбиньн. Шангир аг'а пьзмаме
шьмә'та әрмәниайн һәри пеш бу. Чава жь әскәре we
Ә'йдоје һозо жь Т'әзәг'иуг'е (нәһ'ийа Шаһумийане), Ә'в-
дое Ә'ло жь гөнде Молабате (нәһ'ийа һоктемберийане)
у дәнгбеже ши Фәтне Бьшар бирашше хвәда дьбежьн.
Шангир аг'а р'әждә ог'ьрме гьран хвә дьгыһнандә
әрмәнија. чава Сәрдарапатәда. бса жи Аштаракә у Апа-
ранәда әши гәләк к'омәк дәйә шьмә'та әрмәнија.

Ава бь ви тәһәри бу һәләқәтнед шьмә'та әрмәнија у
к'орда Әрмәнистана Р'оһьлатәда. Р'астә һ'алә к'орда
Урьсета сарнеда жи гьран бу, ле һьмбәри Т'урк'нае у
Иране ль вьр бь шаракева һ'алә к'орда тәһәрәки ма-
ийн бу, бәре ә'вльн әвана жь қыр'а физикне хьлазбун,
хвәлнер'а һатьнә гьредане, ль вьр дьһа у дьһа пьзмамти-
йа шьмә'та әрмәнија у к'орда мәһ'кәм бу.

ҖӘЛӘҚӘТНЕ ШЬМӘТӘ ӘРМӘНИЯ У К'ОРДАЙӘ МӘДӘНИЯӘТЕ У ӘДӘБИЯӘТЕ

Шьмәтә к'орда нава т'ариқеда нә кө т'әне биранине мерхасне һыштыә, ле оса жи нава мәдәнийәт у әдәби-йәтә мәрываседа н'ара хвәйә һәқи һыштийә, нмуне мәдәнийәтә шьмәтә к'орда һақа кәвһһһ, чьқас кө шьмәтә вейә, дәрһәқа we һәке шәдәтне дьдә т'ариқоте һуһһһһ мәзын К'сенефон.

Чава салнвисар, дәстнввисаре сәр ч'өрмайә нввисийә хәйһһ, биранине р'ешһһһ у бы к'отаси фолклора шьмәтә мәйә шәһәһһр шәдәтне дьдһһ, кө чәндьк чәнд қөр'на бәре һәбуна өлмдар, нввиск'ар, шайһр, сәрәскәре к'ордайә ақьлбәид, ед кө әмәке хвәйһ мәзын кьрыһ нава мәдәнийәте у әдәбиәтә шьмәтә хвә.

Р'оһьлата Незикда нав у дәнгәки мәзын қазанц кьрьбуһ шайһр у нввиск'аре к'ордайә оса, чава кө Әли Тәмьри (қөр'на 10-а), Әли Н'әк'ари (қөр'на 11-а), Малләе Шьзһри (қөр'на 12-а), Фәдне Тәйран (қөр'на 14-а), Аһмәде Ханһ (қар'на 16-а), Хәрһз Бһт'лиси (қөр'на 18-а), ле т'ариқзане к'ордаһһ мәшур Шәрәф Хан Бһт'лиси е кө т'ариқа шьмәтә к'орда бы сәрнвисара „Шәрф нәмә“ нввисийә у әһ бы зьмане урьси-фьранси т'ьрк'һ, әрәби у бы ед мәйһһ һатһә т'әршәмкьрыне, про бы мәзыһһһ хвә ва ль р'әх т'ариқзане дьһһәейә әһһһ сәкьһһһ. Бәле шьмәтә к'орда хвәйә мәдәнийәт у әдәбиһтә дһгьз буйә.

Галәк ньвиск'ар, шайир, т'арипзапе әрмәншһа нава әфранднәд хвәда бь һәқи дәрһәқа т'арипқа шьмә'та к'ордада, мәдәһһһәт у ә'дәһһһәтә шәда, дәрһәқа мерхасна ве шьмә'теда хәбәрдапә. Дәстпекьри жь Мовсес Хорепаси у к'отакьри жь Норатункийан, Г. Срвантсийан, Мамурийан, Хримйан һайрик, Хачатур Абовийан, Комитас у галәкәд майшһва, бь нәхш у нигаре к'авва дәрһәқа шьмә'та к'орда ньвисһнә, шә'данһһнә хәбата р'онайда-рие нава шәда бәлакьһ. Ле галәк шәк'пләд мәдәһһһәт у ә'дәһһһәтә шьмә'та әрмәншһа бь һ'әрфе әрмәнһ ле бь зьмане к'орди дәрһәқа әрф у ә'дәт, р'абун-р'уньштанһһне у фолклора шьмә'та к'ордада ньвисһнә. Матенада, рана сәр нава Месроп, Маштосда, әм р'астһ һь-нәк дәстивисаре бь һ'әрфе әрмәнһ, ле бь зьмане к'орди ньвисһ һатьһ, ед кә һ'имли дәрһәқа фолклор, зьман, р'абун-р'унштанһһна шьмә'та к'ордаданә. Ль шан дәст-ньвисарада, оса жи һьпә һьмуне зарготьһа у дөә'акрьне шьмә'та к'орда һәпә. Әв дәстньвисара к'отасһһа қөр'на: 17-да у дәстпбуна қөр'на 18-да һатьһә ньвисаре. Дәст-ньвисара һәжмара № 737-да, һа кә 248 п'әр'ә, хенжь гә-ләк пьрсе майшһ, оса жи бь һ'әрфе әрмәнһ ль шьр галәк чаршһе к'орди һәпә.¹

Дәстньвисаре матенадаранейә № 711, № 5060, № 10036-да жи галәк һьмуне фолклора шьмә'та к'орда, һәпә.

Оса жи галәки һ'әваск'арә дәстньвисарәкә майшһ, һа кә бьһ һәжмара 7117-данә. Ве дәстньвисареда бь зьмане һьпә шьмә'та, оса жи бь зьмане к'орди, ле бь һ'әрфе әр-мәнһ, һьпә һьмуне дөә'акрьһна к'орда һәпә.² Чаһа бһм-даре әрмәнһ избат дькьһ, шәк'һ әв қөр'на 10-а—11-а һатьһә ньвисаре, ле жь алһе к'еда һатьһә ньвисаре у бә-рәвкьрьне мәр'ә пәә'һанә. Һәр т'әһе әм дькарыһ бежьһ, шәк'һ әв һәкана хут шә'дәтһа т'әвгьредана ә'дәһһһәт у

мәдәнийәтә әрмәнийә у к'орда дьдһә к'әвшә, к'иҗан һәлә жь қ'ор'на 10-а те у дьдһә к'әвшә, к'әшәк'илә ә'дә-бһийәт у мәдәнийәтә әрмәнийә бь һ'әшәск'арикә мәзһнәвә бәрбьр'и шьмә'та к'орда у фолклора шәйә шәһәһьр бу-нә, әш бьһнәд қимәткьрһнә.

Хенжь ван йәкә, һә һәрә бәрбьч'ә'в әш бу, шәк'и шәк'илә ә'дәбһийәтә әрмәнийә пеш фолклора шьмә'та к'ор-да бәрәв дькьрһн р'ожнамә у коварә хвәдә чап дькьрһн. Әш жь ондабуһе хьһазкьрһнә. Ле жь һана гәләк жи һавә к'ордада хәбат дьбьрһн, к'ә әһана зар'е хвә бьшһ-һнә мәк'тәба, һәлә гонде к'ордада бона зар'е әрмәһнә, к'ә к'орди хәбәр дьдан у зар'е к'орда мәк'тәб вәдкьрһн, мәшәл дьданә сазкьрһнә, к'ә пьзмамтиһә һан мәһ'кәмбә. Дь ве дәрәшәдә бона зар'е к'орда хәбаткә мәзһн кьрһнә шәк'иләки р'әһ'әһннә шьмә'та әрмәнийә Мкртич Тиг-раннәһн, е к'ә дьк'әтә гонде әрмәнийә у к'орда, де у бавә зар'е к'орда шпрат дькьрһн бона әһана зар'е хвә бьшһ-һнә мәк'тәбе, гәлә шһнә жи мәк'тәб вәдкьрһн, зар'е әрмәнийә, к'ә бь к'орди хәбәр дьдан т'әвн зар'е к'орда һн-һн хвәндһнә дькьр. Әһн һ'нмһн мәк'тәб ль қәзә Диарбәк'ьрә, Бьт'лһсә вәкьрһн.

Сала 1841-е Тиграннәһн ль р'әх дәрә мәк'тәб вәкьрһн у һә сәлә жи програмкә һазьр дькә, һә к'ә әһн һав кьрһбу „қәһона т'әзәкьрһдә К'ордстанә у Әрмәһнстанә, дәрһәқә һ'әл у шәхтә шәдә“.³ Бь ве програмә тер'ә һать бу дһтһнә, к'ә гонде әрмәнийә у к'ордада бь фьратн хә-бата р'әһәһндәрһнә бьбһн, мәк'тәба вәкьн. һьлбәт про-грама Тиграннәһн жь әһнә һнәк әрмәһнә консерваторда те критиккьрһнә, ле Тиграннәһн жь һә йәкә һатьрәсә, әш һ'әму чәтһнәһә ал'дькә, мәшәлә саз дькә, шәк'и әш програма ә'һьрда һнәсәрбә. Бь чәтһнәзә мәзһн һ'әтанн

сала 1848-а галәк гонде әрмәнийә у к'ордада мәкт'әба вәдкә у бь хвә жи зьмане к'орди дәрсе дьдә.⁴

Ле сала 1850-и әв дьчә қәза Днарбәк'ьре у Муше ль к'о бь һ'имли к'орд дьман, ль шәр әп'ешә хәбата р'онай-дарне дьбә, ле тә'ләбәхтр'а дәстбь шәр'е Урьсете у Тур-к'наейи сала 1853-56-а дьбә.

У һәма ван сала жи дәстбь усйана Езданшир дьбә, бь гьлики һ'але шәлети т'әв-һәл мәшәле һадьнә Тигран-йан бона әв мәрәмә хвә миасоркә, ле һәлбәт пашвахтне әв диса дәстбь шәхәле хвә дькә.

Сала 1860-и Мкртич Тигранйан бона зар'е әрмәнийә ко к'орди хәбәрдьдан у бона зар'е к'орда бь һ'әрфе әр-мәни ле бь зьмане к'орди к'т'ебәке һазьр дькә у һав дь-кә „Әлифпеч'из к'орманци у әрмәни“. Бь к'ижане дәрсе дьданә зар'а. Р'уки ве к'т'ебе әрмәни бу, ле р'уе майини к'орди бу.⁵ Ава Тигранйан жь ван фькрдәре әрмәнийә пеш бу, ко дәсте хвәйи бьратне дьрежи к'орда кьр. һави ванда хәбата р'онайдарнейә мәзыи бьр бь һ'әрфе әрмә-ни әлифба к'ордийә ә'вльи һазьркьр.

Тигранйан аг'ьрне лит. шәки т'әне галәк чәтыя, әве хәбәте пешдә бьбә у бона ве йәке жи әви һәләқә-тне хвә к'ома шәк'иле модәниһәтә әрмәнийә пешр'а хьрә йәк у сала 1860-и Константинопольсәдә һәвалтикә т'әшкил дькә у һав дькә „Вәт'әзәкьрына р'оһьәтне“, сәдре к'ижане бу М. Момч'иан, ко мәкәкә мәзыи бәса жи дьдә ве хәбәте р'едакторе газета әрмәнийә „Мег'у“-е һарут'пун Свач'иан.⁶

Әзве шәйә һ'имли Гасйан һарут'пун (каспр), Магак'иан, М. Галуст, П'ензат'иан Уметик (шәкәтне ә'йан), Т'ьнкрийан Вардан, һовуианс һовини, Бабазов һамбарзум, Миуһентсийан һовһашес (хвәйе чәпхане), Еусуфйан Тигран (судийә), Камасукийан Степ'ан, Мел-к'онийан Григор, Аветисйан Григор, Воскерич Симои, Еркарйан Мкртич у жь дәр — жь Мьсьре Карапетйан Пог'ос буи.⁷

Бь к'омәкдарһийа өзвә һәвалтиә Тигранийан сала 1866-а бона зар'е әрмәнийя у к'орда к'т'еба хвәйә майин „Ч'урае р'онаи“ пәшър дькә. Автор не к'т'ебеда хәбәрнәми к'орди-әрмәни, һ'әсабкьрыи т'ариха әрмәнийя у пәрсе майин ши кьрьбу.⁸ Әв'ьбь чәт'пәйе мәзыи ве к'т'ебе чап-дькә у дышнә гондед әрмәнийя у к'орда.

Әв хәбата һананә һөрмәтли мәщальнә баш данә сазкьрыне бона к'орд зар'е хвә бышнныпә мәк'т'әба у гәләк жь Тигранийан р'әзи буи. Гәләк вәк'илед мэдәийәт у ә'дәбийәта әрмәнийя пеш бь һөрмәтли дәрһәқа шохолкьрына Тигранийанда хәбәрдыан, ле чава мә гот һынакә жи әв һәкә фә'мләдькьрын, пьзән'ьбун, вәки бь ве йәкә ве пьзәмамтиһа шьм'әта әрмәнийя у к'орда дьһа мәһ'кәмбә у шохолкьрына Тигранийан критик дькьрын. Чава вәк'иләкә мэдәийәт у ә'дәбийәта әрмәнийя пеш Алпойащиян дьбежә: „Гәләкә вә'де хвәда шашп бәрда, мәщал һәдәпә сазкьрыне бона мэдәийәта мә у к'орда т'әвайи пешда һәр'ьн, бь к'ижанә шохолванийя мәйә т'әвайи ве дьһа мәһ'кәмбуһа, ле гәләкә жи әв һәкә р'ынд фә'мләдькьрыи, һәма жь вана һәк жи ақьлбәндәкәи мәшур Мкртич Тигранийан бу“.⁹

Пәше Алпойащиян дьнвисә, вәки пета Тигранийанә һ'иман әв бу, кә чава нава әрмәниед, кә к'орди хәбәрдыан, өсә жи нава к'ордада хәбата р'онайидарне фьрәкә, пьзәмамтиһа һан мәһ'кәмкә. Р'ожпәма әрмәнийя „Арәв“ жи шохолкьрына Тигранийан бьһынд қимәт дькә. Әв дьнвисә, вәки Тигранийан вьр 80—85 сәл бәре гәләк р'ынд те дәрхьстийә, кә ләзьмә хвәндыне нава быһәлпед К'ордстанейә әрмәни у к'ордада пешда бьбьн. Бь ве йәкә әв дьхвәзә т'әмамийя К'ордстанеда хәбата р'онайе фьрәкә. Шохолкьрына Тигранийанә р'онайидарне нә кә т'әма нава әрмәнийя у к'ордада ә'длайи сазкьр, ле өсә жи р'ожкәкә һав у нишан әв һәкә дькара ванр'а сәрбәстие бинә.“

Бәле, Тиграніян жь ван фькьрдаред пеш бу, ед кә
ж'ур у дур дошөрмиш дьбуи, р'ынд те дәрдыхстыи к'эмала
пызмамтійа ван һәрдо шьмә'та у бадьһәва шибу, кә
ви пешхәбәра к'т'әба хвәда ама пьвисийә: „Хвәзла
мын ви мәрви, вәки К'ордестане у Әрмәнистане бь ца-
рәкева аза, нава пешдачуйиша олм. р'онаеда бьбшиә“.¹²

Р'онайдаред полани Мкртич Тиграніян қөр'на 19-ада
гәләкбуи, ед кә дыһа к'ур незикк пьрса пызмамтійа әр-
мәнија у к'орда дьбуи, нава т'әвгьредана ә'дәбийәт у мә-
дәнийәта ванда қәватә пызмамтнейә зор дьдытн. Ле
һ'өкәмәта Турк'нае бь һәр тәһәри дьшә'даид бона әве
пызмамтне нава хунеда бьхәнвқиә. Зутьрәке һ'өкәмәт
дәрһәқа шөхөлкьрына Тиграніян пе һ'әсйә, вәк'илед хвә
шандә нәһ'ија Днарбәк'ьре у әв мөк'т'әбапа, ед кә Тиг-
раніян вәк'ьрбу дадан, изьи пәда кә зар'ед к'орда нас-
йә хвә бьдыә мәдәнийәт у ә'дәбийәта әрмәнија, бь змане
хвә һинбын.

Ле һьлбәт чава Тиграніян, өса жи гәләкед полани ви
жь ве һәке нәдътьрейан, бь һәр тәһәри дьхәбьтн хәбата
р'онайдарне нава к'ордада бьдыә бәлакьрыне. һәла са-
ла 1858-а вәк'иләки р'өһ'анійә әрмәнија Геворг арк'енскә
пос, е кә өса жи фькьрдарәки пеш бу ль Стәбуле
р'удьшт, әв нәмөкә хвәйә вәк'ьрида, кә шаидьбу
әрмәннед кә К'ордестана Турк'наеда дьман дьвискә
вәки чава әв, өса жи вәк'илед р'өһ'аннейә майиһи һ'әму
мәщәл дьдыә сазкьрыне бона һәрдо шьмә'тед шиһар-
әрмәни у к'орд һәвр'а бь ә'дыи бьжиһи у пызмамтійа ван
мәһ'кәмбә. Әв өса жи дьвискә, вәки ләзьмә хәбата р'о-
найдарне нава к'ордада бьбын у һ'әму мәщәла бьдыә
хәбәте кә пызмамтійа ван дыһа у дыһа мәһ'кәмбә.¹³

Гәрәке бе готьне, вәки өса жи сала 1857-а ль Стәмбу-
леда бь дәсти вәк'илед р'өһ'анійә әрмәнија бь һ'әрфед
әрмәни аветаран-вич'ил жь змане әрмәни т'әришмәйи

к'орди дькыи. Т'о шык г'онэ, шэки к'эмала ве т'эршме бона зьманзан у литературзанед армэни у к'орд гэлэки мазьно.

Ван йака мэщал данэ сазкырыне бона пашвэхтне нава к'ордада хэбата р'онайдарне бе фьрэкырыне. Фькырдаре шымэ'та армэниайэ пеш к'ур у дур дошөрмиш дьбун, жь вана гэлэка р'ынд заньбу, шэки бь мэх'кэмкырына хэлэ-фэтнед армэниа у к'ордайэ мэдэнийэте у э'дэбиийэте аванае, оса жи бькарыбьн қэвата ван һәрдо шымэ'тед щинарэ сильһ'дарне бькына йэк, йа ко ве бьбэ һ'име азадариа ван.

Сала 1880-и жь алие шэкилед мэдэниийэте армэниайэ пеш Армэнистана Р'оаваеда у К'ордстанеда чэнд һавалти һатыно т'эшкылкырыне, ед ко бь һ'имли гэрэке пьрса бэлакырына р'онайдарне нава к'ордада мьжулбуна, гонде к'ордада мэх'т'эб вэкырана. Ван сала қэза Днарбэ к'ьреда һавалтине армэниайэ „Мэх'т'эба р'оһьлате“ у на „Хизан“-е хэбатакэ п'эр'һ'ормэт нава к'ордада дьбырыи. Ван һәрдо һавалтиа програмед хвэда тер'а дити бун, ко гонде армэниа у к'ордада мэх'т'эба вэкыи, хвэндьн готи бь зьмане армэни у к'орди бьбырана. Ван һавалтиа шөхөлкырына хвэйа пешыи жь нэл'йа Муше, Бь'ансе, Әләшгыре дәстпекырыи, ль к'ө шаир'а ль һават мэх'т'эбед к'орда вэкыи, ван мэх'т'эбада һэр т'эне зар'ед армэниа у к'орда һии дьбун.¹⁴

Гэлэк армэнине хвэндийэ пеш дәрһақа ве йакеда дьфькырыи, ко чава бькыи, бь чь тәһэри жи һабэ готи к'омакэ бьдыно к'орда, нава ванда хвэндьне бэлакыи.

Шэкилэки мэдэниийэте шымэ'та армэниайи пеш Нора-тункиһан сала 1880-и 1-е септйабре Гарегин Срванстйанр'а поме дьшиһа у ль шьр дьньвисэ“. „...Хвэстына мьна мэзын һэйэ, ко һасйа хвэ бьдымэ қэбиле к'ордайэ һәйдэра, Мөқөрйа, Т'агора, Мезана, Мерзикйа у ед дьпе, ко ль Иране у қэза Ванеда дьминыи... Бь т'эг'миһа мьн бона армэниа гэлэки фэрза, ко эм мэщала бьбыныи хэлэфэ-тне хвэ к'ордар'а бькына йэк у бь һавалти шэр'а дьбе-

жым. кӧ һун гӧһ бьдына сэр ве йӧке у бы тӧт миша мы
 ве гӧлак п'акбӧ у р'ьндбӧ, вӧки С. һайрик (кат'от'икосе
 эрмӧшӧ К. Ч.) вӧ шарӧке бьшинӧ нава ван у бь қә-
 лама вӧ хӧбатӧк дӧрһақа һ'але к'ӧрдада пӧшьрбӧ".¹⁵ Г.
 Срванстйан жи алие хвӧда бӧгӧмне дьдӧ ве йӧке. Гар-
 гин Срванстйан жи гӧлак незики р'абун-р'уньштаньдн,
 илан фолклора к'ӧрда бу. эвн гӧлак ньмунед фолклора
 к'ӧрда бӧрӧвкьрнӧ у нава хӧбатед хвӧда данӧ хӧбате.
 фькьре хвӧйӧ қәншӧ қимӧтли дӧрһақа хӧбара щьмӧта
 к'ӧрдайӧ зарда готийӧ. Эв р'ьнд һаж шаг'ед поэма щь-
 мӧте „Хӧще у Снабанд“ һабуйӧ у қимӧтаки мӧзын дайӧ
 ве поэме. паше жи т'ӧрщмӧ кьрйӧ. Эв дьбежӧ: „... Чекь-
 рына р'оманейӧ бь ви тӧһари мӧрифӧта р'оһьлате у ила-
 ни йа щьмӧтейӧ. қьсӧ у к'ьлам һанге к'ижана анцах те-
 нӧ хӧнекьрне, илан, к'ьламе меранне у е шине бь ви
 тӧһари тешӧ готые, ле дӧнгбеж ван т'ӧва лӧвтинӧ, дӧнге
 хвӧ бь п'ӧрваз блынд у ньмз дькӧ, фькьр у хӧбара зӧлап
 дьбежӧ, ши-шиана зиз у бь сӧвт, ши-шиана мӧлул у һ'ӧ-
 кӧмдар. йа кӧ һӧр гӧһдарванӧки р'ӧһ'дар дькӧ, йане жи
 дьдӧ гьрийандьне“.¹⁶ Г. Срванстйан сэр ве нете бу, кӧ готи
 фолклора щьмӧта к'ӧрдайӧ щӧваһьр бӧрӧвкьн, пӧһельн
 эв йӧка ӧндабӧ. эв готи эрмӧшн у к'ӧрд бь хвӧ бькьн.

Жь р'онайдаред эрмӧшӧйӧ пеш М. Мамурйан, Н. Сва-
 йан, Гр. Чилинкерйан, А. Чопайан у ед майин жи т'ьме
 пьрса мӧһ'кӧмбуна пьзмамтйа эрмӧшӧ у к'ӧрда пешда
 дьк'ышандьн. вана дьхвӧст кӧ бь һӧр тӧһари нава
 к'ӧрдада хӧбата р'онайдари фьрӧкьн, ванр'а дӧрһақа
 сӧйасӧтйа Турк'наейӧ пик'да шьрӧвӧкьн, готи бьгьһижь-
 нӧ ве йӧке, вӧки ӧвана р'ьнд бьзаньбын, кӧ пьзмамед
 ван эрмӧшнӧ, дьжмьпед ван Турк'напӧ, вӧки һӧр т'ӧне
 ӧвана бь шӧр'к'арийа т'ӧвайнва дькарьн бьгьһижнӧ һӧр
 мьразӧки хвӧ.

Вӧк'илӧки ӧдӧбийӧта эрмӧшпед р'оаваейн пеш Мат'е-
 вос Мамурйан т'ьме жи шӧ'дандийӧ. вӧки пьзмамтйӧ
 һӧрдӧ щьмӧта мӧһ'кӧмбӧ. Нет у мӧрӧме шийӧ һ'имли эв
 бул, кӧ һӧр эрмӧшики хвӧнди готи алие хвӧда к'ӧмӧке

быдэ к'орда нава ванда һинбуи у хвэндые пешда бьбэ, вана бьгһинэ дэрэша мэдэнийэт у э'дэбийта эрмэнийа. Эви бса жи эв мэр'вана критик дькьрын, ед к'о дьх-вэстьн бь дэсти хэбата р'онайдарне к'орда асигмласне бькьн.¹⁷

Һэр идарэка эрмэнийа мэдэнийэт у э'дэбийэте, эгэр эв газет у т'эшкилатед сэйасэтие-р'онайдарнебуна, һэр эрмэнийк хвэнди, е п'эр'и-һындыки һаж щьмэ'та к'орда һабун у р'аст пьрса пьзмамт'иэ эрмэнийа у к'орда фэ'мдыкьрын у бь пешдачуйиша щьмэ'та к'ордава ша дьбуи, мэшал саз дькьрын, к'о к'орд бьгһиньжнэ дэстаниед дьһа мэзын. Мьқалэка газета эрмэнийа „Мшак“-да эм ван хэта дьхуны: „Бь шабун эм пе һ'эсийи, вэки һэвалт'иэ „к'өлфатед эрмэнийа мьлэт'һэ“ т'эвақа сэд қизед к'орда һ'эсаб һьлдайэ у т'эвақэй вэк'иле һэвалтие Эфеи ди Василийане Мэзын кьрийэ, вэки изьн бьдын, к'о эвана мэк'т'эба қизаиэ т'эзэйэ к'о бажаре К'ьг'иена вэбуйэ бена қэбулкьрыне у бь т'эг'мина ма шаб данэ вапа, к'о пзна ван һэйэ we мэк'т'эбеда һинбын... Эв қэвмандьна К'ьг'иэ бь тәһэрэки майиши жи фэрзэ. Эм готи чава пьһа, бса жи пашвэктие һолақәтиед хвэ к'ордар'а йәкьки. Хөдане эв хэт һывисниэ гәләки р'ынд фэрзбуна ве пьрсе фэ'мдыкэ. Эм гәләки шапэ, вэки эв пьрса иди бь шөхөлва миасәр дьбэ. Эм т'эме жи дьщә'диньн, к'о т'эви к'орда пьзмамт'иэ хвэ дьһа мәһ'кәмкьн, бь т'эг'мина ма мәщала пьзмамтнейэ ә'влыи эв балакьрына р'онайейэ нава к'орда, готи эвләдед ван мәр'а т'эвайи һиши хвэндые бьн. Эм дьхвэзын, вэки т'эви к'орда т'эме ә'дыли бьжиш, һәвдө фэ'мкьн, бь т'эг'мина ма мәщала пьзмамтне у ә'длайе готи ам һәма хут жь мэк'т'эба дәстпекьн. Эм сәр we не тәна, вэки фькьрмишбуна мэ у к'орда готи сәва не тәкебэ у к'аре бьдэ вәлет. Эв йәкана һэр т'эне бь дэсти мэк'т'эба — һинбуне дькара миасәрбэ. У ача эгэр хорт у қизе к'орда дьхвэзын мэк'т'эбе мада һинбын, хвэндые бьстиньн, готи эм һэр т'эне бь дьл әве йәке қэбулкьн, на ахьр эв мәщала пьзмамтнейэ фэрзэ бона эрмэнийа у к'ор-

да, иа кō иди қазасд майишда һайә у мән'кәм дьбә. һәр мьләтн'ызәк готи бефьтйа шаба, бона мпасәрбуиә ве фькра мә у мәшала сазкә. кō қизед к'орда мэк'т'әба бажаре К'ыг'иәда һинбын... Хортед к'орда гава т'әви хорте мә һинбын, әме нава шанда пьзмамтиә мән'кәмкын у паш, вәхтиә әванәе бьзаньбын, кō бьред шанә әрмәни һәнә у вәхте ль алне Ерзыкае у К'ыг'иәда хорт у қизед к'орда һәр'иә мэк'т'әба. һинбын у вәхтакә бьбынә де у бав, мәсәлә шанә қәшц нә кō т'әне ве һ'өкөми ль сәр өзвед мале шан бькә, ле өса жи дорбәред шан".¹⁸

Чава жь ве мьқала р'ожнәма "Мшак...е те хвәнекьрьне, вәки һәқзадә вәк'илед мәдәниһәта шьмәта әрмәниә р'аст фә'мкьрьнә пьзмамтиә шан һәрдө шьмәтед щинар у бь сьдде қәшц дәсте хвә дьрежи әвләде шьмәта к'орда кьрьнә.

Кат'ог'инкосе әрмәниәни һ'ызкьри кō әрмәниә жер'а дьготын Хримйан һайрик, т'әме жи дәрһәқа к'орда дошөрмиш дьбу, әви дьщә'данд, кō к'орд у әрмәни бь пьзмамти бьжин, әви р'ожед хәләейә гьран к'омәкәкә гәләки мәзын дайә к'орда. Ле нетә шийә һ'имли әв бу, кō фә'мдарийә к'орда бь дәсти хвәндьне бьднә бьльндкьрьне, кō әванә бьлаибын к'ейә дьжмьне шани т'омәри. Сала 1868-72-а гава әв Костандинаполиседа бу әви чәндькчәнд щара т'әвақәйи сөлт'ан Ә'зизе Т'урк'иәе кьр, вәки мәшәл бенә сазкьрьне бона һ'әле әрмәни, к'орд у т'ьрк'ед хәбатк'арә бәлангаз п'аккын. Бона ве пьрсе Хримйан һайрик газн дишәна мәзын дькын у Ә'ли п'аша пьрсе дьдә шнда, кō чәнд һ'әзар әскәрва марьв дькарә бала шан бәләнгаза бьдә. Хримйан һайрик шаба шн дьдә: „вәки бь шәр' т'ө тьшт наба, готи хун нәе р'етьне, дәвса хәрше. кō сәр әскәр у силы'а те кьрьне. п'әра бәрдын бона мэк'т'әба вәкын, әшпәед һинбуи-хвәндьне бьк'ьр'ьн бона к'орд һинбын...“¹⁹ Әв хәбарана һерса Ә'ли п'аша тшә у Хримйан һайрик жь дишәне дәрдьхә.

Ле әв йәка шн надә гьрсандьне, әви т'әме жи пьрсе пешда дьк'ышанд бона һәрдө шьмәтед щинар һәвр'а башбын, бьбынә пьзмамед ә'иисн, р'ожед ог'ьрмед гьран

к'омәке бьдьянә һәвдә, һинбун-хвәндьне нава к'ордада бьдьянә фьрәкьрьне.

Дь дәрәщә мәһкәмкьрьна һәләқәтиед әрмәнийә у к'ордәйә мэдәнийәт у әдәбийәтеда хәбәтәкә мәшур кьрпийә һ'имдаре әдәбийәтә әрмәнийә т'әзә, ньвиск'ар у р'онайдаре мәзын Хачатур Абовиян.

Хачатур Абовиян вә'де хвәда нә кә т'әне бона щьмә'та әрмәнийә хәбәтә р'онайдариейә мәзын бьрнийә, ле оса жи әмәке хвәйи мәзын кьрпийә нава әдәбийәт у мэдәнийәтә щьмә'та к'орда. Әв бь т'ариг, этнографна, фолклор, зьман у әдәбийәтә щьмә'та к'ордава мьжул буйә.

Абовиян зьмане к'орди заньбу, әв бь р'ожа дьчу гонде к'орда, т'әви шин у шайя ван дьбу, насйә хвә дьда р'абун у р'уньштаньна ле щьмә'та қәдимнә нава зьман, фолклор у т'арига щьмә'та к'ордада к'ур дьбу. Паши ван һәкә әв қьрар дькә дәрһәқә к'ордада мьқәләкә өлмне бьньвисә у әв һәкә шир'а ль һәв те. Әв бь сәривисара "К'орд., мьқәләкә гьранбьһайя һ'ьрсәрәщәмә өлмне дьивисә. Бь т'әг'мина мә әм дькарыи бежыи, кә әв хәбәтәкә өлмийә нәбинайә дәрһәқә т'ариг, р'абун-р'уньштаньн, зьман у фолклора щьмә'та к'ордада. Хачатур Абовиян р'а ль һәв те әвә мьқәле сала 1846-а № 46, 47, 49, 50 у 51-ейә газета "Кавкас,-да нәшьркә, йә кә зутьрәке нава өлмдаред Европаеда һ'әваск'арикә мәзыи пешда тинә. Олмдаре Алманнаейи әйян доктор Морис Вагнер қимәтәкәи мәзын дьдә ле хәбәтә Абовиянә өлми у оса жи әви сала 1848-а әв мьқәла һанә, кә Абовиян бәре ә'члын бь зьмане алманн ньвисибу к'ьтеба хвәда чап дькә.

Әв мьқәла һан ньһә бь зьмане әрмәни щьлда ә'франдьнед Х. Абовиянә һ'әйштада һатийә нәшьркьрьне.²⁰

Х. Абовиян һ'әсаб дьбу мәрьвәки вә'де хвәйи пенн у интәрнационалист, әви т'ьме щә'дандийә бона достийә

шьмә'те Пышкавказе мәһ'комбо. Әв т'ө шара шыкарьбу бехәм к'еләка шымә'та өсар'а дәрбазбуһа. к'иҗан. к'о бы қор'на пызмам у шинаре шымә'та әрмәһһиә буйа, р'оҗе оғрме гыран әрмәһһар'а буйа к'омәкдар, әв шымә'та, чаһа әв дыбеҗә, "шьмә'та к'орда мерхасә... Гарәке бе готьне, мәки Урьсетеда Абовиһан мәһһе пешьн бу, к'о бы йазьа шымә'та к'ордава мьжул бу, һақзада, өса жи әв Урьсетеда к'ордзәһе пешьн бу." Дь һаһа хәбәтед хвәда Х. Абовиһан шыки мәзын дьдә пызмамтһиә шымә'та әрмәһһиә у к'орда. һә к'о т'әһе ве хәбата хвәда. ле ве пьрса фәз әв романа хвәһә "Бьрһиә Әрмәһһистане"-да дьдә к'ьвше. Мерхасе р'омане Агаси бы һ'өб у һ'ьзкьрь-нәкә мәзын һезики һаң к'орда дьбу, ед к'о һаһа к'ома ви-дабуһ, ле һаң к'орда жи сонд харьбу, к'о т'әһи әрмәһһиә һ'әтәһи к'отасне мқабьһи зәфтһиәд Туркһиәһе у шаһе Пра-не шәр'кьһ.²²

Абовиһан хәбәра хвәһә критикне дәрһәдә һаң өлмда-рада дьбеҗә, ед к'о шаш т'арһиә шымә'та к'орда, һәһе жи дәрһәдә к'орда шыровәдкьһи. Абовиһан һәһә хвә дьдә хәбата Чамһиәһә "Т'арһиә әрмәһһиә", у һә Иң'иң'һәтә "Шьровәкьрьһә Әрмәһһистана кәһи у т'әзә".

У һаһ. боһа һе һәкә критик дькә, мәки әһаһа бы шык һезики этногенеза шымә'та к'орда дьһи у әһе һәкә р'әст шыровәһакьһи, хәбәра хвәһә к'отаснеһә т'әм һәбеҗьһи.²³

Чаһа мә гот Абовиһан бы фольклора шымә'та к'ордава мьжул буйа, әһи гәләк к'ьләмед к'орда бәрәкьрьһә у бешәркьрьһә, п'арәкә һаң һәшьрбуһә, ле п'арәкә һаң һәһә ль архива музейә әдәһиһәте-һескустваеһә Р'СС Әрмәһһистанеһә дәһләтедаһи. Абовиһан һәһте һәһә хвә дьдә фольклора шымә'та к'орда дьбеҗә: „Шара әһаһи әз жь һаһа (к'орда К. Ч.) һиһбум, мәки мәрьв һәһте зә-луһе жи готи хвә к'өбар бьҗьрә".²⁴ Әв хәтәһа дьдәһә к'ьвше, к'о Абовиһан қимәтәки чьдә мәзын дьдә зарготьһә шымә'та к'орда, к'о т'әһәһиә р'өһ'е һе шымә'те һаһа һе зарготьһә шәһәһрдәһә. Чаһа мә гот, мәки р'оһәһидаре мә-зын Х. Абовиһан т'ьме цәдәһдәһиә к'о пызмамтһиә шымә'тед

армәниа у к'орда мәһ'кәмбә, бона мәһ'кәмбуна ве пьз-
мамтне әһи жи пьрс пешда дьк'шанд, кә лязмә хәбәтә
р'онайдарне нава шьмә'та к'ордада пешда бьбын, чьмки
чава әв дьбежә..... кә әвана (к'орд К. Ч.) т'ә шьмә'такә
щипарр'а һақа незик ишын, һақа т'әвайи шөхәд пакын,
чава әрмәнипар'а, к'ижана һ'әсаб дькын бьред хвә...²⁵

Һәқзадә, өсәлә т'ьме жи к'орда әрмәни һ'әсабкьрына
пьзмамед хвә у чава Абовиан дьбежә, вәки
к'орда нәдһиштын. кә т'ьрк' у фарьзәк дәсте
хвә дьрежи - һәбуна әрмәниа бькын, ле к'орд
т'ә шара нзыне нада хвә дәсте хвә дьрежи һәбуна
бьред хвәйә әрмәни бькә. „К'е жь әрмәниа тыштәки т'ә-
ланка ве жь гонде хвә дәрхын. Бона ве йәке жи, саба
вана (к'орда К. Ч.) һәр тышт зйәрәтнйә чь кә дьгһижә
шьмә'та әрмәниа. Әванәе дына зу һәбуна хвә бьднә әр-
мәниа, нә кә жь вана һьлдын у бона һәбуна ван ве ә'мь-
ре хвә бьдын“.²⁶

Дәрһәқә Х. Абовианда әм дькарын гәләки хәбәрдын у
бывысын, вәки р'әстн жи әһи пешәвьткки мәһ'-
кәмкьрына пьзмамтнйа шьмә'тед әрмәниа у к'орда
буйә, ле әв избәти жи бәсын. кә әм бьднә к'әвше кьрына
Абовианә мәзын дь ве дәрәшеда.

Пашн Абовиан к'ордзанәки мәшурн әрһәдә һ'әсаб дьбә
професор С. А. Ег'назарове әрмәни. Әв гәләки незикн шь-
мә'та к'ордабуйә. р'ьнд зьмане к'орди заньбулә. бь мәһа
у сала нава к'ордада гәр'йәйә, насйа хвә дайә т'әриқ,
р'абун-р'уныштандын, фолклора ве, паше дәст бь нывисә-
ра хвәйә өлмнйә гьранбьһа “Очерка этнографийә к'орт
дәрһәқә к'ордед қәза Ереване.. кьрынә.“²⁷

Гәрәке бе готьне шара пешын бь ве сәрнывисаре мьқә-
ләд Ег'назаров. р'әжнәма әрмәниайә “Арзаганк'..-да сәтә
1884-а бь зьмане әрмәни пәшър дьбын у бь бәгәмикә мә-
зына жь аһне хвәндәванәда те қәбулкьрыне.“²⁸

Нава ве хәбәтеда һәр к'ордзанәк дькарә ван пьрсед
һ'әваск'ар хвәр'ә бьбинә, ед кә лязмын жи тең. Әв хәба-
та бь қәләма өлмнйә нәбиһанва һәтнйә нывисаре. йә

кө бәрбәр'ибуна вәк'иләки мэдәниһәтә шьмә'та әрмән-
ниһий сьдққәнш. р'ә'м, бәрбь шьмә'та к'орда дьдә к'ә-
ше.

Дәршә к'ордзәниһә хәбатәкә мәзын к'ырийә фькьрда-
рәки әрмәнниһий пеш А. Сафрастийан. Әһи Р'оһьлата Не-
зикда хәбата дипломатие к'ырийә, һаж гәләк қәһман-
нед т'арихейә фәрзә, кө гьредәийибунә шьмә'та к'ордар'а
һәбулә. һавә һан гәр'ийәйә. һасийә хвә дайә т'арих р'а-
бун-р'уньштаньдн, зьмәле һе шьмә'та қәдими. Аршак
'Сафрастийан жь һан вәк'илә мэдәниһәтә шьмә'та әрмән-
ниһийә пеш бу, е кө бь һәр тәһәри дьшә'дәнд кө пьз-
мамт'ийә шьмә'та әрмәнниһә у к'орда мән'кәмбә, һәләқәтне
һанә мэдәниһәте у ә'дәбийәте дьһә у дьһә фьрәбә.

Мьқалед шийә кө р'ожнәма „Арев“-да һәшәр бунә, хут
шә'дәт'ийә һе йәкәнә. Һан мьқалада әһ бь һәр тәһәри
дьшә'динә, вәки шьмә'та әрмәнниһә р'ынд һаж қәһман-
нед дәрбазбуий һәбә, вәки һ'әкәмәта Турк'иһә һавә т'ә-
һамәниһә т'ариха хвәдә шә'дәндийә дьжмьһәтне һавә әр-
мәнниһә у к'ордада пешдә бинә, пьзмамт'ийә һанә һ'әләлә,
сьдққәнш бьт'әр'ьбинә. Әһ әсә жи һан вәк'иләд мэдәни-
һәтә әрмәнниһә критик дькә, ед кө к'әмәлә һе пьзмамт'ие
р'ынд ф'әһһәкрьнә, ед кө вәхте хвәдә т'ә мәшәл сәһһәкь-
рьнә бона пьзмамт'ийә һан һәрдә шьмә'та мән'кәмбә.²⁹

Әһ әсә жи архива матенәдараһә сәр һавә М. Маһтос-
да р'әсти чәнд шәхәлә һәтн, е кө бь дәстнвьһисара Ар-
шак Сафрастийан һәтнә һьһисаре, әһәһә дәрһәдә һ'ә-
һәндьнед шьмә'та к'орда һь Турк'иһә, р'абун-р'уньш-
таньднә һедәһи.³⁰ Сафрастийан гәләк сәлә пьрсед к'орд-
зәһнеһә мьжүл буйә, һасийә хвә дайә һан хәбәте әһһи,
ед кө дәрһәдә т'ариха шьмә'та к'ордайә қәдимдәһи у
чәһә мә гот, хвәхвә жи гәләки р'ынд һаж һе т'арихе
һәбу. У аһә, һәһи гәләк сәлә һәһжь мьқалед шийә
к'ордзәһһе, бь қәләма һи хәбатәкә әһһейә гьраньһи бь
сәрнвьһиса „К'орд у К'ордьстан“ те һьһисаре. Ле чәһә жь
һәһһер'андьнед мә һәтә хәһкьрьне, А. Сафрастийан чә-

wa сэр ве хэбата хвэ, оса жи сэр хэбатеда хвэйа майши гэлэки чэрчрийнэ бона бы т'эмаши бе нэшьркьрыне. Р'аста бы зьмане шиглиси чэнд п'аред ве Лондонеда р'ошайи дьбиньи, ле эв йэка өлмдаре машур пада р'азикьрыне. Эви дьхвэст, шэки эв, хэбата бэре э'шэи бы зьмане эрмэни дэрк'эта, чьмки бы ве йэке эви дьхвэст эмэке хвэ текьра нава мэх'кэмкьрына пьзмамтийа ван һардо шьмэ'та.

Ава, эв чь дьнвисэ ве пэма хвэда, йа ко эви 24-е сентйабре сала 1925-а сэдре т'эфага ньвиск'аред Эрмэнистане Нерсесе Акийяп'ра шандьбу: „Баве мэи һ'эзкьри — Нерсес һ'өба дьле хвэ э'лам дькьм бона хэбата ко һуи Эрмэнистанеда дьбыи, эз гөманьм, шэки эв хэбата шэйе бона фолклора шьмэ'та эрмэнийа ве к'ардарба. Эз дьхвэзьм тыштэки т'эвафэ шэ бькьм у дьхвэзьм, шэки һуи бы сьдге фэиш шаба мьн бьдьи:

А. Мьн т'арига эздийа бы т'эмаши һьлдайэ һазьркьрийэ, нава к'ижанедапэ, оса жи к'этеба ванэ р'өһ'ашнейэ “К'этеба Шэлва„ у “Масһ'эфа р'эш„ бы зьмане к'өрдн у бы т'эршма эрмэни, бы ван һ'эму коментарнава дэрһафэ к'ижанеда р'оаваеда һатийэ ньвисаре... Дэстньвисара ве т'ариге иди һазьрэ.

Б. Мьн т'арига к'өрда жи һазьркьрийэ, дэстнекьри жи Асорестане, Бирузиднае һ'этани шэ'де т'эзэ. Мьн насйа хвэ дайэ “Шэрэф-нэмеа„ Шэрэфедине Бьт'лисн... Эз бы хвэ гэлэки һаж к'өрда һэмэ, быи дэсте мьнда гэлэк биранни у э'ламэти дэрһафэ к'өрдада һэнэ. Хэбатэко мьн дэрһафэ т'арига к'өрда бы зьмане шиглиси ве зутьрэке нэшьрба. Т'арига эздийа у к'өрда гэлэки лазьми мэнэ, бы к'ижане эме һ'өб у һ'эзкьрына хвэ бэрбь шьмэ'те бьдйнэ к'эвше.

Эз т'эвафэ дькьм мьнр'а бьнвисьн, чька к'е дькарэ вана нэшьркэ. Эз дьхвэзьм, шэки нэшьрэта Эрмэнистанейэ дэвлэте ван дэстньвисаре мьн қабулка у нэшьркэ. Диса т'эвафэ дькьм фькра хвэ мьнр'а бежьи у дэрһафэ ван йэка, оса жи э'лаши профэсор А. Хачатрийан, Ма-

дандиан у авторе майиң быкып...³¹

Ле чава мэр'а э'йанэ, вэки жы ван хэбате д ми би мо-
нографна башқа бы зьмане эрмэни нашыр нобунэ.³²

Чава эм дыбиңын Аршак Сафрастийан бы дьл у шэ'д
незики пьрсед к'ордзанне буйэ, шэ'дандийэ, вэки эв
хэбата шийэ мэзын қольхи э'добийэт у мэдэншэста шьмэ'
та эрмэниа у к'орда быкэ. Нэқадэ өсана, про нэр к'орд-
занэк дь нава хэбате мида дькаре гэлэк р'ун'елед шэ-
малдар быбшо, ед кө бы нэқи дьдыэ к'ывше, пьзмамт'на
ван нэрдэ шьмэ'та у йа сэрэ эвэ. вэки эв хэбате д шийэ
өлмнейэ гьранбына алие хвэда мэщал д'иэ сазкьрыне
бона пешдачуйиша к'ордзанне.

Вэхте леньер'андына, фонде матенадарана сэр наве М.
Маштосда, эм өса жи р'асти архива фькьрдарэки эрмэ-
ниайи пеш Аршак Алпойашийан хатын, ль к'ө гэлэк мь-
қалед шийэ дэрнэқа к'орда. Н'але вани соснал-экономи-
кне, нэлэқатнед эрмэниа у к'орда, р'абун-р'уныштына
ван нэне. П'арэка ван мьқала р'ожнэмэ у коваред эрмэ-
ниада чап бунэ, ле п'арэка ван бы дэстниисара А. Ал-
пойашийан архиведа теиэ хвэйкьрыне. Жь ван мьқалед
н'эваск'арын — „Қабилед к'орда“, „Нэлэқатне қабилед
эрмэниа у к'орда“, „Эрмэни у к'орд“, „Р'абун-р'уныш-
тандына к'орда“, „К'ордед Дерсьме“ у гэлэк мьқалед
майи, ед кө бона нэр к'ордзанэки н'эваск'арын.³³

Аршак Алпойашийан нэр мьқалэкэ хвэда шэ'дандийэ,
кө нэлэқатнед шьмэ'тед эрмэниа у к'орда мэх'кэмбы,
ми өса жи п'ае ван мэрийа дьда, ед кө вэхте хвэда
шэ'дандыне хвэндьне нава к'ордада бэлакын, плаһи, эв
гэлаки п'ае Мькртич Тиграниан дьда, е кө т'ө қэвата хвэ
нэшевшандийэ бона нава к'ордада хвэндьне дэрбазка.

Архива А. Алпойашийанда эм өса жи р'асти мьқалэкэ
н'эваск'ар хатын, йа кө чава те ханекьрыне газета эр-
мэниайэ „Драбер“-еда чап буйэ. лешэ э'йанэ сала чанда
у к'ижан н'эжмареда. Авторе ве мьқале Манкунийэ,

мьқалә һатһә навкьрьне „Хәбатәкә нәнәшърбуийи дәрһәқә әширәт, йәне жи қәбилед әрмәнһийә у к'ордада“. Жә ве мьқалә те ханекьрьне, вәкһи Манкуни гәләк сала бә әширәт у қәбилед к'ордава мьжулбуийә, ле бә һьнә мәһни т'арка ве йәке дайә. Әв ве мьқаләда дьбежә, вәкһи сала 1925-а Америкаеда әв р'әсти әрмәнһики хвәндһийи пеш — Г. Мкртчһян һатһә, е кә гәләк сала баһлозхана һигһисә ль Диарбәк'ьре хәбтһийә у паше дьбежә: „Мә дәрһәқә һәләқәтһед әширәт у қәбилед әрмәнһийә у к'ордада хәбәрда, һи чәһи Мкртчһян готә мьһ, кә әв гәләк сала нава к'ордада гәр'ийә, дәрһәқә әширәт у қәбилед к'ордада әһ'ещә қьһийәт т'опкьрьнә у хәбатәкә 260 бәлгә һьвһисһийә, вәкһи хвәстһна Мкртчһян һәр әв бу, кә әв хәбата һийә 30-сали һәшърбә у бадһһәва нәчә...“³⁴

К'өтәсһийә ве мьқаләда Манкуни аһа дьвһисә: „Бе фьтһийә гәва хәбата Г. Мкртчһянә „Әширәтәд әрмәнһийә у к'орда“, чәп бә ве һшьқәкә т'әзә бәвәжә ль сәр т'әриқә шьмә'та к'орда у ве бьбә мә'һна вьрһада леньһер'андһна һьрсед т'әзә. Әвә мәщәлә сәзкә бона мәһ'кәмкьрьна пьзамәтһийә һәрдо шьмә'тед шһнарә қәдим — әрмәнһийә у к'орда, пьзамәтһикә, өсә чәһа кә про нава Әрмәнһстана Советһеда һәйә, ль кә 40 һ'әзәри зедәтър к'орд дьмһһийә“.³⁵

Дәрәщә пешдабьрьна к'ордзәһнеда чәһа мә һди гот хәбатәкә п'ьр'мәзһи бьрьнә өсә жи акадеһикос Н. А. Орбели у Лео, хәбат у мьқалә вәнә дәрһәқә к'орда у К'ордстанеда зува һди к'әтһийә нава хәзнә к'ордзәһнейә зер'һнда. Акадеһикос Орбели нә кә т'әне к'ордзәһки мәшүр бу, ле өсә жи херхәзе шьмә'та к'орда бу, бә сәрәквәһһийә һи бу кә Ленинградеда һ'име кабинета к'ордзәһне һатә данһне, бә сәрәквәһһийә һи бу, кә гәләк хорт у қизед к'орд про буна к'ордзәһнед мәшүр. Әвһи һ'әму мәщәл дьданә сәзкьрьне бона һәләқәтһед шьмә'та әрмәнһийә у к'ордайә мәдәһийәте у ә'дәһийәте бә фьрәти пешда һәр'һи.

Пызмамтнйа шьмэ́та эрмэ́ннйа у к'орда, о́са жи гэлэки р'ынд дь нава э́франдынед ньвиск'аред эрмэ́ннйада һа-
тнйэ хванекьрыне. Ньвиск'аре эрмэ́ннйаи мэзын Перч'
Пр'ошйан э́франдыне хвэ́да гэлэки ль сэр пьрсе пьз-
мамтнйа шьмэ́та дьсэ́кына, э́в о́са жи ль сэр һэлэ-
рэтнед шьмэ́та эрмэ́ннйа у к'орда, пьзмамтнйа ванэ
дылсах дьсэ́кына.

Перч' Пр'ошйан нава э́франдыне хвэ́да пьз-
мамтнйа шьмэ́та эрмэ́ннйа, к'орда у адрбещанайэ хэ-
батк'ар дайэ к'эвше, ед ко буна қуле к'омэ к'эдхора,
ван мэрыва, ед ко пола зурйа хуна ван дьмьжыи, ча-
ва э́в дьбежэ ... к'орд пэ́в у бэрха хвэ́ ванр'а дьбэ,
т'ьрк га у пэ́нере хвэ́, хэбатчыне дэште оншо у гэныме
хвэ́ ванр'а дьбэ...³⁶ Пьзмамтнйа шьмэ́та, илаһи, дь
нава р'омана шнйэ "Һунон...да гэлэки р'ынд һатнйэ ха-
некьрыне. Мерхасе р'омане Һунон эрмэ́ннйа о́са жи
к'орда у адрбещана т'оп дькэ у мьрабыли пэ́вэкэһавтне
соснаһи шэр' дькэ. Дь ве р'оманеда, о́са жи һатнйэ ни-
шандайчыне к'ривтнйа эрмэ́ннйа у к'орда чавы ко хэ-
даньвисе р'омане дьбежэ „Бь к'ривтне эрмэ́ни у к'орд
гэлэки һөрмэ́та һэвдо дьгыри“. Э́в к'ривтнйа һан гэлэ-
ки р'ынд ль шэм Һуное эрмэ́ни у Һ'эсое к'орди һэвалэ
һи дьһатэ ханекьрыне. Һ'эсо малэкэ эрмэ́ннйа, жь дәсти
золма Р'оме хьлаз дькэ у мала хвэ́да хвэ́йдыкэ.³⁷

II. Пр'ошйан сэр ве иете бу, шэки пьзмамтнйа шь-
мэ́та эрмэ́ннйа у к'орда жь қор'на те, э́в нава шэр'
к'арнйа ванэ т'эвайында қал буйэ, готн э́в пьзмамтн
дыһа бе мөһ'кэмкьрыне.

Ньвиск'аре эрмэ́ннйа Р'аффи жи э́франдыне хвэ́да
гэлэки дэрһақа к'ордада хэбэр дьдэ у дьдэ к'эвше пьз-
мамтнйа ван. Э́в қимэтэки мэзын дьдэ фольклора шьмэ́-
та к'ордайэ шэваньр, йа ко гэлэки кэ́вны у нава ве-
да т'эмамнйа т'арықа ве шьмэ́та мерхас те ханекьрыне.

Р'аффи нава р'омана хвэ́йэ "Щэлаледин ..у "Кай-

сер.-да (Приск) һ'өк'ом'әт'ә Т'урк'нае критик
 дькә у дьдә к'ъвше, вәки әв бь сәйасәт'ийә хвәйә к'в'
 ретвә к'өрда дәрдыхә м'қабьли әрмәнийә, әв нә к'ө
 не к'өрда дәрдыхә м'қабьли әрмәнийә, лә оса жи к'өрда
 м'қабьли к'өрда.³⁸ Лә һ'әлбәт, чава әв дьбежә, вәки
 к'өрда гәләк һ'ыдык хәбәра һ'өк'ом'әт'ә Т'урк'нае дькьры.
 Вапа гәләк шара т'әви әрмәнийә силһ' һ'әлдани у
 м'қабьли һ'өк'ом'әт'ә Т'урк'нае шәр' дькьры. Әв йәкә р'ынд
 һ'әт'иә ханекьрыне р'омана шийә „Шәләледини“-да. Р'аффи
 лә р'омана хвәдә дьдә к'ъвше, вәки жь к'өрда гәләк һ'ә
 қа пезиккә әрмәнийәбуи, к'ө бубуна өзвә маләкә. Р'аффи
 амыи у мерхасийә к'өрда бьнд қимәт кьрийә. Бь сәри:
 Омәр аг'а Р'аффи р'омана хвәйә „Шәләледини“-да дәйә
 к'ъвше амыи у пьзмамт'ийә к'өрда бәрбь шьмә'та әрмә
 нийә. Омәр аг'а т'әви һ'ыцумкьрына Шәләледини һ'әбу,
 әв зут'рәкә педьһ'әсә, вәки Шәләледини һ'ыцуми сәр
 Аг'бакекә, пер'а-пер'а дьчә дера Бардуг'имос у ә'ламан
 к'әшише дера Ег'назар дькә, вәки чәндәки дьне к'ома
 Шәләледини бьк'әвә Аг'баке, готи әрмәниед Аг'баке һ'әж
 хвә һ'әбыи, әви соз да к'әшиш, вәки әвә жи к'омәкә
 бьдә шәи. Хенжь вә йәкә әв һ'әбуна дера дьбә вәдыше
 рә, вәхте қазийә хьлаз дьбә лиса т'әслимин шәи дькә.

Р'аффи оса жи р'ынд һ'әж фолклора шьмә'та к'өрда
 һ'әбу у әв бьнд қимәткьрийә, илаһи, к'әлам у сазбәп
 дийә шьмә'та к'өрда лә сәр ви һ'өк'ом'әки мазьн һ'ыштыкә.
 Әв дьбежә: „Ә'франдына шьмә'та к'өрдайә нәһ'ыписар
 сәр заре шанайә, әв ә'йини жь ә'мьре шьмә'те пешда һ'ә
 йә, шәва вәдә хәйсәт у р'өһе шьмә'те те ханекьрыне. Низа
 зарготьна шәнда к'әламед шьванне у ед мерәниә шьне
 сәрәкә дьгьри, ед пешыи ә'мьре шьмә'тәкә к'очәрр'а һ'ә
 тыкә гьредане, лә с д'ода шә'дәт'ийә р'өһе шейи шәр'
 ванненә. К'әламед шьванне м'әлул у зәлульн, әв гәләк
 һ'әзк бь дәнг у сәдә бьлура шьванр'а тейә готьне. Лә
 к'әламед мерәниә дьгьри, к'әл у г'өр'ын, қир'андьна шә
 нә мәрдаши дәнге дәфер'а йәкбуиш, бь һ'әвр'а дькьнә
 гьрмин.

- Т'о қажмандыақа а'йаң нава ә'мьре к'ордада р'еч'и х'ва онда пакә, дәнгбеж'и шьмә'те бь к'ыламед х'вава, йане пәсьне мерхас'и пәки дьдә, йане жи қарфа дь тырсонәка дькә. Е кә х'ва жь дьжмын вәшерә, йане жи майдана шер' бьр'әвә, р'ожтыра дьне қыз у жи сәр е оса к'ылама дәрдыхы, нав-пуч'ька ледькы у әв к'ылам пер'а-пер'а ль сәр заре һәр ч'ук у мөзны бәла дьбә".⁴⁰

Паше ньвиск'аре әрмәншайи нав у донг дывпсә: „Вәх-тәкә шәве иди дәрбаз бубу, ле һата жь гәләк копа р'оншайи хане дькыр. Шива ма аниш: әв жь х'вәрына гәләкки садә һатьбу һазькьрыне, нава ме х'вәрынеда шәндәкәки бәрхәкә қаланди бу. Пәйи шивер'а бәг х'вәст, ма бьдә мьжулкьрыне, гази дәнгбежәккькьр. Әв йәки һури т'опал бу, гәләки мишайи ашықед-мә, ед кә бөқәсурбуи. Дәнгбежа саз дьхьст.

Һәта ме р'оже мьи к'ыламәкә оса пәбьһистьбу, шәки һақа р'абун-р'уништандыи, хәйсәте мьләтине бьдә к'өвшә, чава к'ылама к'ордайә. Гава кә к'ыламе к'орда дьбһей, к'орд х'вәх'вә те бәр ч'ө'вә тә, р'ьмә дестда, ль сәр пышта мә'нәкииә нав у нишан, миша байе бьруске нава ч'и'а-да дьпәкә...

К'ыламе ашықә к'орда, нә к'ыламанә т'әвәк'әлине, әви тәмам сәрһатик дьгот, йа кә дәнгбеже шьмә'те сәр қажмандына буйи ль һав анишә. Әв шьерәкә мерхасиә бу, нава меда гәләки шәр'е қәт'ле һатьбу к'өвшкьрыне... Расти бежым хәбәрәд дәнгбеж сәр мьи жи гәләки һ'ө-көмкьрыи, әванна дьле мерьв т'өв р'адькьрыи у дьшәмь-тапдыи...⁴¹

Ньвиск'аре әрмәншайи мәшүр Врт'анес П'ап'азийаи жи р'ынд һаж фольклора шьмә'та к'орда һәбуиә, чава ләч-һер'андыне әфрандыне шийә дәрһақа к'ордада дь дьнә к'өвшә, әви зьмане к'орда р'ынд заньбуйә, чьмки әви һнә к'ыламед шьмә'та к'орда, чава мәсәлә к'ылама дәрһақа шәр'е Дерсьме, йа кә әви нав кьрийә „К'ылама дьзге баба“ т'әршмәйи зьмане әрмәни кьрийә.⁴² Әви оса жи поэма шьмә'та к'орда „Лур-дә-лур“, сала 1894-а че-

кърпийа у бь зьмане армәни чакърпийа.⁴³ Чава литератур-
зан Ег'ише Петросийац дьбежа. вәки бь идеа сәрәшәма
хвәва бь һостатийа нывисарева у бь к'ввшкърьна хәйсәте
р'астива, әв поэма П'ап'азийана вәкьри шәwahьрәкә ә'дә-
бийәтейә...⁴⁴ Һәқзәдә өсана, әв поэма һана һә кө т'әне
жь алне хвәндәванед армәнийада, ле өса жи жь алне
хвәндәванед к'өрдада гәләки р'ынд һатийә қәбулкърьне.
Поэма "Лур-дә-лур., бь зьмане к'өрдн һатийә т'әршмә-
кърьне у һәшър буйә. театра Әләгәзейә к'өрдайтә дәвлә-
теда һатийә нишандайинне.⁴⁵

Бона мәһ'кәмкърьна мәдәнийәт у ә'дәбийәтә к'өрда т'ө
шык т'өнә, вәки р'оләкә мәзын листийә зьман у р'абун-
р'уһьштандына һәрдө шыма'та. Чава армәнийа, өса жи
к'өрда гәләки р'ынд зьмане һәвдө заньбун у хәбәрдыдан.
Вәхте армәнийа к'өрдн хәбәрдыда. мәрыв дәгмә те дәр-
хьста кө әв армәнийә. Әвани р'ынд һаж шайн у шнна
һәв һәбун, лә к'ө жи дьхөльқин к'ылам у сазбәндийа ван.
Армәние Сасуне, Дерсьме, Мок'се у Шатахе башарбыки
дә'ватә хвәда к'ыламе к'өрдн дьготын, бьн дәф у зөр'-
не дьлистын. қәйде к'өрдн дьстыран. Ә'ийана
вәки һьна дәһгбеже к'өрдайтә ә'йац армәнибун.
чава мәсәлә Елгое жь Дерсьме. Арменаке жь
Ване, Гола Хамуре, йа ' кө дәрғистийа ашыде
к'өрдайн ә'йац Ә'вдале Зәйһьке буйә.

Дәрәшә бәрәвкърьн у вәчекърьна фолклора шыма'та
к'өрдада гәләки мәзынә кърьна фолклористе армәнийа
ә'йан С. һайкуни, е кө гәләки р'ынд һаж р'абун-р'у-
һьштандына шыма'та к'өрда һәбуйә. Архива шнда,
йа кө музея ә'дәбийәт у искустваейә Р'СС Армәнистанеда-
на, гәләк дәстнывисаред шийә бь тек'сте к'брда һәна,
өса жи хәбатед шийә башқә-башқәда әм р'асти гәләк

пымунед фолклора шьмэ'та к'орда тен. Ле һылбэт нава
вапда эйанын эв тек'стана, ед ко "Бэрэвока Эмишнейэ
этнографнае.. һажмара пеншада нэшьрбуна.⁴⁶ Эви
чава поэм, оса жи мэт'олок зуготынок, ч'ир'оке к'орди
бы зьмане армэни т'эршмэк'рына у ве бэрэвокеда ши-
варк'рына. Бы дэсти ви һатына т'эршмэк'рыне. „Қандил-
сиап'уш у һ'эсо бэг“, „Щэнбэли“, „Һ'эсэн аг'а“, „Мирза
аг'а у Т'ели Э'йше“, „Лэйле у Мэшиун“, „Кэр' у К'ольк“,
„Мэм у Зи“, „Сева һ'эщо“ у ед майши. Чава эв дьбежа:
„Мын 28 сэрһатнед к'орда бэрэвк'рына у ль ве бэрэвоке-
да шик'рына.“⁴⁷ Жь архива С. һайкуни эм педьһ'эсын,
ко бопа һазьрк'рына ве бэрэвоке- дьна р'аст сэр бэрэвк'р-
рын, т'эршмэк'рына к'ыламед шьмэ'та к'орда фолкло-
ристе мэшуру зэмэтэки п'ыр'гыран бьрһиэ. Һэла 20-е
феврале сала 1904-а р'едакторе "Бэрэвока Эмишнейэ эт-
нографнае.., Григор Халатһан жь Москвае С. һайкунир'а
наме дышһиэ у дьвисэ: „Вэки зутьрэке бы к'омэкда-
риһа вэйэ мэзын тек'стед к'ыламед шьмэ'та к'ордае бы
бэрэвока башқәе дэрен“.

Чава те к'ывше һайкуни т'эме нэмэ шандһиэ Москвае
чыка эв бэрэвока чь һ'алидана у диса жь алие Халат-
һан, ве щаре 25-е апреле, наме дьстина, ко эве зутьрэ-
ке нэшьрба у 450 мäsäläйи ве жер'а бышһиэ.⁴⁸

Т'эви һазьрк'рына ви шохөле һормэтли буйэ, оса жи
Комитасе мэзын. Пешхэбара ве бэрэвокеда һатһиэ пьви-
саре: „Ве к'т'ебеда бы т'амами 28 р'оман, һане сэрһати
һатына чапк'рыне. Жь к'ижана 13 бы к'ыламед к'ордһиэ,
жь вана һынэк дьрежын, (ле жь ван 13 сэрһатһиэ пенш
бы тек'стед к'ордыва һатына чапк'рыне). Тек'стед армэ-
ни фолклористе мэшуру С. һайкуни т'эршмэ к'рына. Р'е-
даксһиэ „Бэрэвока Эмишнейэ этнографне“ бопа шьровэ-
к'рына һына к'ыламед к'орди, бы дэсти һ. Комитас сэр
һ'имед сазбандһиэ Европие, бы нотаньвис, к'отасһиэ хэ-
батед мьқам чапк'рына.“⁴⁹

Чача те к'эвше һайкуни нава к'орда у эрмәниед к'орди заньбун галәки гәр'ийайә, нымунед фолклора шьмәта к'орда бәрәвкьрийә. Бь зараве Әләшгьре бь һ'әрфе эрмәни, ле бь зьмане к'орди һайкуни галәк к'ылам, ч'ир'ок, бәйт' у мэт'әлоке, шьмәта к'орда нывисниә.⁵⁰ Бь һ'әрфе эрмәни ле бь зьмане к'орди поэма шьмәта к'ордайә мерхасне „Дьмьдьм“ нывисниә, ле поэма „Синэм“ е ниви бь зьмане к'орди, ниви жи бь зьмане эрмәни нывисниә. „Мәме Ала“ йа к'о 42 бәлгә, бь һ'әрфе эрмәни ле бь зьмане к'орди нывисниә⁵¹ Бәле, шохолкьрьяна һайкуни дәрәша бәрәвкьрьяна фолклора шьмәта к'орда галәки мәзнә.

Бь фолклора шьмәта к'ордава, оса жи этнограф Ер. Лалайан мьжулбуйә. Салед 1915—1916-а бь сәрәкванийа дун к'омә этнограф у шайире к'о жь Эрмәнистанча Р'авзе һатьбун галәк нымунед фолклора шьмәта к'орда бь һ'әрфе эрмәни ле бь зьмане к'орди нывисни. Ава мәсәлә жь ваны: „Мәм у Зин“, „Чьлкәзи“, „Снабәнд у Хәшгәзәр“, „Фәрхо у Сет'у“, „Сева һ'әшо“, „Сәрһатниә Ахт'ямаре у шьровәкьрьяна шәһьләки эрмәниә“, „Тидьл“, „Һ'өнөрә мир-мәләкани“, „Ләве һ'ькарш“, „Ч'ир'ока Бозе К'әмали“ у ед майни.⁵²

Професор Сенек'ерим Тер—һакобийан жь ван фькьрдәред эрмәниәи пеш бу, е к'о һәр тәһәри дьшәданд к'о пьзмамтиә эрмәниәи у к'орда мәһ'кәмбә. Әви зарготьна шьмәта к'орда галәки бьлд қимәт дькьр, нава мела р'оһ'е шьмәта к'ордайә мерхасә дьлсаг' дьдит. Сенек'ерим Тер-һакобийан, оса жи нава к'ордәд Ване, Мок'се, Шатахе гәр'ийә, насийа хвә дайә р'абун-р'уньштына шьмәта к'орда, әв һьмбәри йа эрмәниед ван қәза кьрийә у чача әв дьбежә: „Ван һәрдо шьмәте щинар гәләк тьшт жь һәвдо һьлдана, чьмки вана бь қөр'на һәвр'а щинартш кьрьянә⁵³ Архива Сенек'ерим Тер-һакобийан һна матенадарана сәр наве М. Маштосда те хвәйкьрь-

не, эв бь цийитед хвэйа-гьранбынава гэлэки һ'эваск'ара. Ля мьр бь һ'эрфе эрмэши, ле бь зьмане к'орди ньмунед зарготына шыма'та к'орда һэнэ, жь вана һьнэк жь алие професор С. Тер-һакобийан бь змане эрмэши һатына т'эршмэкьрыне, һьнэк жи һэмэ хут эрмэши һатына ньвисаре. Гэлэк һ'эваск'арын эв к'ыламед говонда, ед ко эви бэрэвэкьрына, пер'а жи шыровэкьрына вана, шур'е листька вана дайэ.

Дь нава ван һ'эмуйдаа шики бэрбыч'эв дьгырэ к'ылама „Кэр' у К'ольк“. Иа ко нав тетракэка 32 бэлге бь һ'эрфе эрмэши ле бь зьмане к'орди ньвисийэ, пер'а жи бь зьмане эрмэши т'эршма we дайэ.⁵⁴

Сенек'ерим Тер-һакобийан до тетраке мэзын п'ешк'ешин р'абун-р'уныштандьна шыма'та к'орда кьрийэ, к'ижанада, эв бь т'эмаши сьфэте дэ'вата к'орда, һ'эбандьна ван, зйарэта, дэакьрын у гэлэк ньрсед майши дьдэ к'эвше. Нава ван һ'эрдэ тетраке дэстньвисарда, эм оса жи р'астин варианта к'ордийэ „Давит'е Сасун“ — бь сэрвиса „Давит' Мьһер“, һатын эв Назар Мартиросийан. Сенек'ерим Тер Һакобийанр'а шандйэ. Иа ко бь һэди дьдэ к'эвше, вэки шыма'та к'орда у эрмэшина бь дор'на һаж р'абун-р'уныштандын, фолклора һэв һэбуна.⁵⁵

Һэлэқатна мэдэниһэта шыма'та эрмэшина у к'орда гэлэки р'ынд, оса жи дь нава сазбэндиеда һатйэ ханекьрыне. Гэлэк сазбэндизане эрмэшиайэ нав у дэиһ бь сазбэндийа шыма'та к'ордава мьжул бунэ, ньмунед шейэ һэрэ р'ынд бэрэвэкьрына у эв бьнд қимэткьрына.

Сазбэндизане эрмэшиан машур Комитас гэлэки незики мэдэниһэта шыма'та к'орда буйэ, эви бь һ'об, у һ'эзкьрынакэ мэзына насийа хвэ дайэ к'ылам у сазбэндийа шыма'та к'орда, бь we нете эв чуйэ гонде к'орда, бь р'ожа майэ шэм ван, насийа хвэ дайэ фолклора шейэ шэ-ваһьр. Һэла гава эви хвэндыхана Эшмиазинеда бу,

насийа хвә да Усьб бәге, е кō ши чахи хвәндьнкана
Эшмпазинида һиндъбу. Әвапа гәләки һезики һәвдōбуи,
Комитас һәма ши чахи жь Усьб бәге гәләк һьмунед
сазбәндийа кōрда һьлда.

Комитас сала 1899-а Берлиннеда дәрһоҗа сазбәндийа
шьмәта кōрда хәбатәк һьвиси у әв жи һәма бу тема
диплома ши.⁵⁶ Жь Комитас 13 к'ыламед дәнгһьвисар у
һинә һьмунед фолклора шьмәта кōрда гьһиштына ма.
Чама и'ешәкзанәки сазбәндийа кōрда, шōхōлване Р'СС
Әрмәнистанейи искустваейи әмәкдар Самсон Гаспарийане
р'әмәти һьвисийә: „Архива Комитасда папка 50-да
иһи к'ыламед кōрда һәно, ед кō бы әрмәни һатына шьви-
саре...⁵⁷ Комитас сазбәндзәне пешьи бу, кō бы пота саз-
бәндийа кōрда һьвиси у һә кō т'әне дьивиси, ле гәләк
шара хвәхвә бы һ'ōб у һ'ызкьрьнәкә мәзына дьқәдан.
Шагьрте ши Варшам Парсаданйан дьивисә: „Сәраеда
т'әмам кар' бун. К'әла гьшка т'ьжи бубу. Ч'ә'ве һнәкә
шьт бубун. Ле гава қәданьн хьләз бу, гьшка т'әвайи
гази дькьр, т'әвәҗа дькьр, мәки бьмәк'ьлинә. Ве шаре
Комитас бьлура кōрдайә дьреж һьлда у „Газийа пез“
жь „Лур-дә-луре“ лехьст. Әв мьҗамаки чәтыи бу, бь ама-
зед дәнгада дәвләмәнд, к'иҗан Комитас шарәке бь қә-
даньна В. П'ап'азйан бьһистьбу у ши бь ши дәнг һьви-
си бу“.⁵⁸

Һәр дәнгһьвисандьнәк, һәр қәданьнәкә сазбәндийа
шьмәта кōрда жь алине Комитас бь хвә дьдына к'әше,
мәки әви гәләки р'ынд у к'ур р'ōһ'е сазбәндийа шьмә-
та кōрда фәмкьрийә.

Т'ō шьк т'бнә, мәки бәрәвкьрьна һьмунед сазбәндийа
шьмәта кōрда у бешәркьрьна шан жь алине Комитас
р'ека т'әзә бона пешдачуйина сазбәндийа кōрдайә дь-
лованә, мьҗамширьн ява Европаеда вәкьр. Дәрәшә
бәрәвкьрьна к'ыламед шьмәта кōрдада у бешәркьрьна

шанда, оса жи шагърте Комитас композитор Спиридон Мелик'иан хабаткэ лайиқ кърйя.⁵⁹ Дәрһақа сазбәндийя к'ордада бь һөрмәти хәбәрдыда композиторе әрмәннайи мәшур Каро Зак'арийан, әв дьбежә К'орд сазбәндийяна мазьны, әшана т'әя жи заһын бьстьрен у бь қадандьнева жь һәв шода дьбыг".⁶⁰

Ле сазбәндзәне әрмәннайи мәшур Кара Мурза жи тәләк ньмунед сазбәндийя шьмә'та к'орда бәрәвкьрьнә у бещәркьрьнә. К'ыламед к'ордайя кә әми бәрәвкьрьбун жь әлие к'ома шнда һатынә стране.⁶¹

Чава әм дьбыны сазбәндзәне әрмәншя шә'де хвәда әмәке хвә кьрьнә нава пешдабьрьна сазбәндийя шьмә'та к'орда, һа кә һ'әсаб дьбә һ'име сазбәндийя к'ордайя бещәркьри.

Нава һәләқәтнед мәдәнийәт у әдәбийәта шьмә'та әрмәншя у к'ордада, оса жи р'оләкә гәләкш мазьн листьнә р'ожнәмә у коваред әрмәншя кә қөр'на 19-а у 20-да р'онайи дитьнә. Әшана һькарьбуи бехәм к'еләка шан қәшманьнед фәрз'а дәрбазбуна, кә нава ә'мьре к'ордада дьқәшьмини. Хәпжь шә һәкә дь р'уи'еле хвәда әшана, оса жи ль сәр пьрсед пьзмамтийя шьмә'та әрмәншя у к'орда, р'абун-р'унштаньди, т'әриқ, фолклор, сазбәндийя шьмә'та к'орда дьсәкьшини. Дь р'уи'еле шанда әм р'әсти гәләк ньмуне фолклора к'ордайя һәрә р'ьнд тенкә жь әлли ньвиск'ар у фькьрдаре әрмәншя пеш һатынә бәрәвкьрьне у бещәркьрьне.

Дәрһақа к'ордада р'ожнәмә у коваред әрмәншя һәрә ә'шлыи „Аздарар“-е, һа кә сала 1794-а р'онайи дитийә, „Тарегрут'ийи“-е, кә сала 1799-да р'онайи дитийә, „Һишәтакараи“-е сала 1807-а у гәләкә майиши һьвисинә. Ле әм дьхвазьн кәрт сәр чәнд р'ожнәмә у коваре әрмәншя бьсәкьшыи, ед кә бь қәнци, дәрһақа р'абун-р'унштаньди, фолклор, зьман, т'әриқа шьмә'та к'орда, пьзмамтийя

щымэ'та эрмэнийа у к'ордайэ цэншда нывисинэ. Р'ожнэ ма эрмэнийэ „Нор-Дар“, йа ко һ'эсаб дьбу р'ожнэмэко сәйасәтне у э'дәбийэте у жь сала 1884-а һ'этанн. сала 1908-а ль бажаре Т'билиснеда нәшър дьбу, бы һ'имли нет данибу пешийа хвэ һ'алвәхте дьнйае, т'арнq, э'дәбийэт, мэдәнийэт, фолклора щымэ'та эрмэнийа быгьһинэ хвэндәвана. Ве р'ожнэме, пса жи нет данибу пешийа хвэ насийа хвэндәванед эрмэнийа бьдэ т'арнq, фолклор, р'абун-рунштаньна щымэ'та к'ордә цинар. Гәләк һәжмаре ве р'ожнэмеда әм р'астн ван пьрсед жорготнда тең, р'астә дь шьровәкьрына һынэ пьрсада әв мьқалана һәқа жи нәр'астын, ле гәрәке бе готьне, вәкн йа һәрә сәрәкә әвә, ко һымунед фолклора к'ордайэ цәвәһьр, дәрһәқа ә'дәт, р'абун-рунштаньна щымэ'та к'ордада бы дәстн р'ожнэма „Нор-Дар“-е бы нывисар һатынэ хвәйкьрыне.

Һәмә сала ә'влын гәва р'ожнэма „Нор-Дар“-е нәшър дьбә р'едаксна қьрар дькә ко һымунед фолклора щымэ'та к'орда т'опкә у нәшъркә, һәжмара газетейэ 42, 52, 53-дә әм р'астн ве йәке тең, ль к'ә автор қимәтәкн мәзыл дьдә хәбәра щымэ'та к'ордайэ бы зар.⁶² Мьқаләкә р'ожнэмеда, йа ко һатйэ навкьрыне „Э'дәбийэта к'ордайэ бы зар“ фолклора щымэ'та к'орда бьлд һатйэ қимәткьрыне. Ве мьқаләда аҗа һатйэ нывисаре: „Хәбәра щымэ'та к'ордайэ бы зар гәләкн дәвләмәнд у п'ьр'һ'әваск'арә“.⁶³ Паше авторе мьқале дьвисә, ко к'ыламед щымэ'та к'орда сәр дө п'ара п'арәвәдьбын, е мерхасне у ед т'әбийэте, нава к'ыламед мерхаснеда п'әе э'гитед щымэ'та к'орда, кьрыңи ванә мерхасне те' дайһне, теңә сосрәткьрыне әв мәр'ывана, ед ко шер'да тьрсонәкьн, сәре хвә хвәйдькьн. К'ыламе т'әбийэтеда п'әе ч'йа у банйа, мерг у дәштед һ'әзар у йәк р'әнгн, ч'әм у каниед К'ордстане теңә дайһне. К'әтасийа мьқаләда автор дьбежә: „К'ыламед т'әбийэте бы ләвзе хвәна бы дәнгәкн зәләл у т'әмьз теңә готьне, дьлшәват у һ'әкөмдарьн, дәнгбеже ко шнрьн дьствре, дькарә һесьра жь ч'әве мәр'ьв бннә“.⁶⁴

Р'ожнамә бса жи гәләк пьмунед зарготьна шыма'та к'орда нәшър кьрпийә, жь вана йа нәрә'н'әваск'ар әв поэма „Ләйле у Мәшнунә“.⁶⁵

Р'ожнамәда бса жи гәләк мьқалә дәрһақа р'абун-р'уньштаньна шыма'та к'ордада, н'әбаидьна к'ордед эдидә һатьнә нәшъркьрьне. Мқале бь ви тәһәри сала 1885-а һәжмара 62-да, йа сала 1887-а һәжмара 184-да у гәләк һәжмаре майинда нәшър бунә. Жь вана н'әваск'арә мьқала А. Налбаидийанә бь сәривисә „Р'евнитийа мьн“, ль к'ә автор се һәжмаре р'ожнамәда бь һургьли дәрһақа ә'дәт, н'әбаидьн у р'абун-р'уньштаньна к'ордед— эдидийә қәза Ширакеда шыровәдыкә.⁶⁶

Р'ожнамә „Нор-Дар“-е бса жи хәбәра хвәйиә критиккьрьне дьготә н'әк'омәта Т'урк'нае боиа бь зоре асимиласнакьрьна к'ордед-эзди, к'ә чава н'әк'омәте бь зордәсти мән'мәди дәрбази нава эдидийә дькьр.⁶⁷ Р'ожнамә бса жи гәндарнкә мәзби датинә сәр пьрсед пьзмамтийә әрмәнийә у к'орда.

Р'ожнамәкә әрмәнийә „Мег'у һаһастани“-е к'ә дисә Т'ьбиллиснеда жь сала 1858-а р'онаийн дьдит бь һәр тәһәри ә'мьре шыма'та к'орда пропаганда дькьр, ль сәр т'ариқ, фолклор у р'абун-р'уньштаньна ме дьсәкьни, пьзмамтийә шыма'та әрмәнийә у к'орда дьда к'әвше. Мьқаләкә р'ожнамәийә, к'ә бь сәривисә „Әрмәни у к'орд“ сала 1880-и р'онаийн дитийә әм дьбиньн, к'ә автор бь чь тәһәри р'ожнамәда н'әк'омәта Т'урк'нае критик дькә боиа ме йәкә, мәкк гьва к'орд у әрмәни дьжмьне һавьн у бь һәқи избат дькә, мәкк әв йәкә нәр'астә, мәкк к'орд у әрмәни бь қөр'на пьзмамед һәвдә бунә.⁶⁹ Ле мьқаләкә майинда бь һургьли т'ариқә этногенеза-пешдаһатьна шыма'та к'орда һатйә дайинше. Р'астә, ль шьр гәләк пьр-

сед нәр'аст һәнә, ле пьрс эвә, кә р'ожнәме шә'дандийә
анәгори қәвәтә хвә әве йәке шьровәкә.⁷⁰

Дәрһәқә пьзмамтийә шьмә'та әрмәнийә у к'ордада. Өсә
жи сала 1881-е р'ожнәме гәләк мьқалә пәшьркьрьнә.
Жь вана йә һәрә һ'әвәск'ар бь ве сәривисарейә: „Дисә
чәнд гьли дәрһәқә ә'мьре әрмәниед Т'урк'нае у к'ордед
Әрмәнистане у пешдаһатьна шәндә...“⁷¹

Дәрһәқә ә'мьре шьмә'та к'ордада Өсә жи р'ожнәма әр-
мәнийә „Мишак“-е гәләк дьивиси. Мьқалед кә р'у'п'елед
р'ожнәмеда пәшьр дьбуи һ'имли дәрһәқә һ'әжәндьна
к'орда р'абун-р'уныштанды, һәләқәтиед әрмәнийә у
к'орда бун. Һәлә сала 1872-а гава р'ожнәме т'әзә р'о-
найи дьдит дәрһәқә р'абун-р'уныштына к'ордед қәзә Ер-
ванеда, е Т'урк'нае у Иранеда гәләк мьқала пәшьр дь-
кә. Жь вана һ'әвәск'арә мьқала бь сәривисара „Р'е-
мити ль бәрбь Иране“. Ве мьқаледа һ'әлә шьмә'та әр-
мәнийә у к'орда, һәләқәтиед шәһә социал-экономикне,
р'абун-р'уныштандына шәһә һәтйә к'ьвәшкьрьне.⁷² Гәләк
һ'әвәск'арә мьқаләкә мәйиһә дәрһәқә этнографийә
к'ордед қәзә Ереване, ль ве мьқаледа дисә бь өл-
ми дәрһәқә һәләқәтиед әрмәнийә у к'ордада, һә-
һәһә р'абун—р'уныштына шәндә р'әнд һәтйә к'ьвәш-
кьрьне.⁷³ Йәһә жи әм һәлдьн мьқаләкә авә, йә кә һәтйә
навкьрьне „К'орд бь чьва мьжул дьбьн у һәләқәтиед шәһә
әрмәнийар'а“.⁷⁴ Чәһә мьқале жорготидә, Өсә жи бь ве
мьқале р'ожнәме шә'дандийә һәсийә хвәһдәванед хвә
бьдә т'әриқә шьмә'та к'орда у һә пьзмамтиә кә бь қөр'-
на һәлә әрмәнийә у к'ордада хөһьқийә.

Пьзмамтийә шьмә'та әрмәнийә у к'орда, һәләқәтиед
шәһә ль Т'урк'нае, пьзмамтийә шәһә һәһә дь һә һәләтә-
да, гәләкә р'әнд мьқала „Әрәһиһә Т'урк'нае у шәһәрәд
шәһә“-да һәтйә, хвәһәкьрьне, р'ожнәме һ'әвт һәжмәре
хвә п'ешк'ешә һә пьрсә кьрийә.⁷⁵ Бь ве мьқале автор
дьшә'динә хвәһдәванар'ә шьровәкә, һәкә әрмәни у к'орд
бь қөр'на пьзмамед һәвдә буһә, һәкә һәро дьжмьне шәһә

т'омәри әв һ'өкәмәта Т'урк'наейә, һа кө сәйәсәтһһә п'а-
рәвәкәрһне у зәвткәрһне дьбә, һәрдо щһнар у пьзмамед
һәвдһә бь қб'на дьхвәзә дәрхә мьқабьһи һәвдо.

Чава мә гот, шәкһ дәрһәқа т'арһқа щьмә'та қордада,
өса жи т'арһқане әрмәнһайһи мәшур Лео һвһсһйә. Әш
гәләк шара бажаре Т'билһсһнеда дәрһәқа қордада бона
әрмәнһйә лекһна у даклад хвәндһнә. Чава р'ожнәмед
әрмәнһйә маһһи, өса жи р'ожнәма „Мшак“-е бе хәм к'е-
ләка һе пьрсер'а дәрбаз нәбуһә, гәләк дакладед т'арһқане
мәшур, кө дәрһәқа қордаданһи һьлдайә у һәшьркьр-
йә, һане жи һәма хут бь спартһна р'ожнәме Лео дәрһәқа
қордада мьқалә щьһсһһә.⁷⁶

Сала 1902-а ль қәза Игдьре, гонде Зоредә бона қорда
мәк'т'әбәк вәдьбә, әп һәка қрәмандһнәкә мәзһн бу һа-
ва ә'мьре щьмә'та қордада, әвә шәбуһәкә п'ьр'мәзһн
һава бьһәһнед қордада пешда аһһбу, әв шәбуһа, өса жи
һава әрмәнһйәда бәлә дьбә у газета „Мшак“-е пер'а-пе-
р'а дәрһәқа һе һәкеда дьһһһсә у вәбуһа мәк'т'әбе бьм-
барәк у һһроз дькә.⁷⁷ Гәләк мьқалед һ'өвәс-
к'ар дәрһәқа қордада әм өса жи коһара әрмәнһйә,
„Тарәз“-да дьхуһһи, һә кө жь сала 1890-һи һ'әтһһи сала
1919-а бажаре Т'билһсһнеда р'онһйһи дьдһт. Әш мьқаләһә
һ'һмһи дәрһәқа фолклор, сазбәндһи, р'абун-р'уһштандһи
у ә'дәте щьмә'та қордаданһи.

Ә'һәһә кө сазбәндзәһе әрмәнһйһи ә'һәһи Нһког'әһһөс
Тһгранһйәһ бь сазбәндһйә щьмә'тед Р'өһһләта Незһкһва мь-
жул буйә, әһһ өса жи һәһә хвә даһйә сазбәндһйә щьмә'та
қорда, һһнә һьмүһнед һе бәрәкьрһнә у бешәркьрһнә, а
дәрһәқа һе һәкеда дьдә'к'ьвһе мьқала кө һәтһйә һәкьрһ-
һе „Н. Тһгранһйәһ у сазбәндһйә әрмәнһйә“ кө „Тарәз“-да
һәшьрбуһә.⁷⁸

Дәрһәқа сазбәндһйә щьмә'та қордада мьқаләкә п'ьр-

қимәт лә р'ожнама әрмәниһә „П'орз“-да һатийә чапкырыне. Ве мьқаледә сазбәндийә шымәта к'орда бьльнд һатийә қимәткырыне, вәки әв гәләки назьк у һ'әваск'арә. вәки әв жь р'өһ'е ве шымәта мерхасә, дьлсаг'ә меван һ'ыз те.⁷⁹ Дәрһақа фолклора шымәта к'орда, хәбәра шейә бь зарә һәбиһәй, к'ылам у сазбәндийә веда, мәсәләкә. һ'әваск'ар әм бәса жи дь р'уп'елед коварә „Крт'акан...“та, йә кә Стәмбуле жь сала 1888-а дәрдык'әт дьбиһы. Гәләки һ'әваск'арә мьқаләкә ве коваре, йә кә һатийә навькырыне „К'ыламед к'ордайә мьләтне“. Ве мьқаледә автор бь һәқи у р'әст дәрһақа к'ыламед к'ордайә мерхасие, дьлованле у е шинедә шыровәдыкә, мәсәлә тинә у бьльнд қимәт дькә.⁸⁰

Йане жи әм коварә әрмәниһә „Бйуракн“-е һьлдык, йә кә дисә Стәмбуледа жь сала 1882-а һәшьр дьбу. Әвә коваре гөһдарикә мәзын дадаһи сәр һәр қәвмандыһәкә ә'мьре к'орда, бона мәһ'кәмкырына пьзмамтйә әрмәниһә у к'орда гәлә пьрснә фәрз пешда дьк'ышанд. Жь фолклора шымәта к'орда һәшьр дькьр, һлаһи әв к'ыламанә, ед кә дәрһақа пьзмамтйә һәрдо шымәтед шиһардабун.⁸¹

Гәләк һьвиск'аред әрмәниһә сәрһати, очерк дәрһақа ә'мьре к'ордада һьвисһә, кә вәхте хвәда коварә „Тараз“-да чапбунә у һ'әваск'арһи нава хвәндәванәда пешда аһиһә, чаһа мәсәлә „Қиза к'орд“, „Дәвреш“, „Гөлә“ у ед майһи.⁸²

Коварә „Тараз“-е дәрһақа р'абун-р'уньштаһидьн, ә'дәте к'ордада жи мьқалед һ'әваск'ар һәшьр кырынә. Насиһә хвәндәванед әрмәһи дайә пьзмамед хвәйә шиһар, жи һана һ'әваск'арә мьқала „Хун“, „Бйранина р'ешитне“, „Жь ә'мьре Игдьре“, „Эзди“, у ед майһи.⁸³

Коваре хенжь ван йәкә, бәса жи гөһдарикә мәзын даһә лә сәр һан сәрһати, поэм у очерка, ед кә хут дәрһақа ә'мьре шымәта к'ордадабун. Лә к'ә авторед һан бь һәқи у һигаред к'ашва насийә хвәндәванед әрмәниһә дьдһә мерхаси, һ'әләли пьзмамти, вәт'әһ'әзйә шымәта к'орда. Жь һан хәбатед бәдәһне лайқә әм чәнд һ'әба бир

бишны, ед ко р'асти жи бы сарәщәма хвәва, бы һостатийа нывисарева хәмле дьднә р'ун'след коваре. Бы қаләмә Мкртч Мисакйан сала 1898-а поэма „Қизә к'өрд“ һатийә нывисаре. Автор поэма хвә бы хәбарә М. Лермонтова дәстледькә:

У һақзадә өсанә чава Мисакйан дьдә к'өвше, вәкһи қизә к'өрд бәдәвә дьнеда, вәкһи әв хольқийә һәр т'әне бона бәдәвбунә. ле әвә бәбәхтә, һағыһижә мьразе хвә, һ'өзкьрне ве Әли, бы дәсти Мьстое бьре Әли те к'өштьне, әв жи хвә дьк'өжә у һағыһижә мьразе хвә. Поэм бы һостатийа мәзыва һатийә нывисаре, һава ве поэмеда автор. өса жи к'өламе щьмәта к'өрдийә әвиһтне у шһше дьдә хәбәте. һостатийа автор ве һәкеданә, вәкһи әви бы қылафәте Зоре у Әли гәләкн р'ьнд р'өһ'е щьмәта к'өрдийә т'әмьз у мерхас дайә к'өвше.⁸⁴

Өса жи гәләкн р'ьнд ә'мьре щьмәта к'өрдә, мерхаси у вәт'әһ'өзийа ван, һ'өләли у дьсағ'ийа ван, һава сәрһатийа Н. Газарйанә “Гөләда һатийә к'өвше һа кө гәләкн р'ьнд у бьһ'әваск'ар те хвәндьне.⁸⁵

Ә'мьре щьмәта к'өрдә, р'абун-р'уньштандьна ве, дәб у әдәте ве, фолклора веһә щәваһ'ьр, өса жи дь р'ун'елед коvara әрмәһийә „Лума“-еда те хвәнекьрне. Әв коvara жь сала 1896-а һ'әтәһи сала 1911-а ль бажаре Т'билиснеда р'онаһи дитийә. Бажар бькн һәр һ'әжмарәкә ве ковареда әм р'асти ә'мьре к'өрдә тең, һләһи пьзмамтйа щьмәта әрмәһийа у к'өрдә р'ьнд һатийә пропагандакьрне. Мьқаләкә коварейә кө һатийә һәкьрне „Дьһийа Мүшеда“ әм р'асти гәләк ньрсед һ'әваск'ар тең, ед кө дьднә к'өвше кө бы чь тәһәри әв пьзмамтйә Әрмәһистана р'оавәеда р'өж бы р'өж мөһ'кәм дьбә.⁸⁶ Қоваре өса жи щикн мәзын дьда әдәбиһәт у фолклора щьмәта к'өрдә, мәсәлед һ'әваск'ар жь г'арифа әдәбиһәта щьмәта к'өрдә данһи бьһнд қимәт дькьр хәбарә щьмәта к'өрдийә бы зар-к'өлам. бәһт', ч'һрөкәд ве кө хут һава щьмәтеда хольқийә у кашһә зәләлә бәсаробьһи. Ван мьқалада өса жи һ'өкөме фолкло-

ра шьмә'та к'орда ль сәр фолклора шьмә'та әрмәни-
йә һатийә к'әвшкьрыне, вәки әрмәниед Әрмәнистанә
Р'оовае гәләки р'ынд к'ылам, бәйт', ч'ир'окед шьмә'та
к'орда заньн.⁸⁷

Мьқаләкә һ'әваск'ар әм һәжмара йәке у дөдайә сали
1904-да дьхуны, йә кә һатийә навкьрыне „Шьмә'та к'ор-
да“. Әв мьқала һана һ'имли дәрһәқә этлогенеза шьмә'та
к'ордаданә: илаһи дәрһәқә к'ордед — эздида, р'абун-
р'уныштанды. әрф у ә'дәте ванданә.⁸⁸

Пешәвьтиқи мәдәнийәтә әрмәниәйи пеш А. Чопанян
е кә р'едакторе коvara „Анаһит“—е бу, йә кә бажаре П'ар-
ризета жь сала 1898-а р'онийи дьднт, р'өн'даркьрәки пьз-
мамтиә шьмә'та әрмәниә у к'орда бу. Аршак Чопанян
дь р'ун'елед коvara хвәда шәр'к'арикә бәрк' дькьр, бонә
вәк'илед мәдәнийәт у ә'дәбийәтә шьмә'та әрмәниә, ил-
ва ә'дәбийәт, мәдәнийәт у илаһи дь нава пьрсед т'арига
һәр шьмә'тәке к'урбын, р'әст пезиқи пьрса бын, һәжмара
коварейә ә'вльнда әв дьвнисә: „Нетә мәйә кә әм хвә-
наскьрына һәр йәке пешда быбын, быдыңә к'әвше, вәки
һ'әму кемаснед мә жь фә'мдарийә мә пешда тен.“⁸⁹ Бә
сәри А. Чопанян коваре, оса жи дь р'ун'елед хвәда
гәләк у гәләк шара дәрһәқә т'ариг, мәдәнийәт у ә'дәби-
йәт, р'абун у р'уныштандына шьмә'та к'ордада, илаһи
дәрһәқә пьзмамтиә шьмә'та әрмәниә у к'ордада мьқалә
пәшър дькьр, дьда к'әвше, вәки һәр т'әне бь пьзмамти-
йә һәр дө шьмә'та әв дькарын пьрсед хвә мпә.
сәркьн. Әв пьрсе пешда дьк'ышнә, кә готи
нава к'ордадә хвәндыне пешда быбын, фә'мдарийә
ванә мьләтне быдыңә бляндкьрыне. Әв пьрсапа гәләки
р'ынд дь нава мьқала вийә „Нет“—да һатийә к'әвше.⁹⁰ Әв
не мьқала хвәда дьньвнисә: „Вәки һанә к'омед к'орда
кә Әрмәнистанеда нә'сийә дькьн, дәст бь т'әлане дькьн,
әв нә шьмә'та к'ордайә. Шашә, вәки һынә мәрн бь сәри
шам, һ'әму к'орда пас дькьн у һ'әсаб дькьн дьжмьне

эрмэнийя. П'ыр'анийя к'орда эрмэнийар'я пызмамти кырь-
нэ, хвэ эрмэнийя гьртънэ".⁹¹ Э'панэ wэки Аршак
Чопанийан, оса жи ван т'аригзан у олмдаред Р'оавае кри-
тик дькэ, ед кэ пызмамтия шьмэ'та эрмэнийя у к'орда
шикар дькыи, р'аст пезики қәумандьнед т'аригне на-
бын. Аwa мәсәлә жь wана йәк жи олмдарәки герман
Владимар Пелеко, е кэ сала 1899-а 25-е мәна марте р'е-
мития хвэ Эрмэнистана Р'оавәеда дәрбаз кырьбу у чәнд
мәһ дь wыр мабу. бы сәривиса „Жь Wане һ'әташи Трапи-
зоне“ р'ожнәма „Франкфурт Сайтунг“ -ейә сала 1900-ийә
һ'әжмара 5, 8-да мьқаләкә нәр'аст пьвисп бу. Эwи
һ'әму қәумандьнед нәп'акә кэ Эрмэнистана Р'оавәеда
дьқәwмиш, давитә сәр к'орда у фидәйед эрмэнийя, wәки
мәһна қыр'кырына эрмэнийя кырьнед wанә нәп'акыи wә-
летәд.

Эв мьқала һана Аршак Чопанийан т'әрицмә дькэ у
һәжмара коварейә сьснийә сала 1900-да чәпдькә.
Паши we йәкә һәма хут we һ'әжмареда пер'а-пер'а - бы
сәривиса „Һәма пәкыри Пелек“ -р'а мьқаләкә чәпдькә у
бәрк' ши критик дькә, wәки әw һәж қәумандьна т'әпи,
wәки пьрса қыр'кырына эрмэнийяда нә кэ к'орд гонәк'а-
рыи. ле һәма хут һ'әкәмәта Турк'нае, на кэ сәйәсәтийә
Ә'бдул һ'әмид пешда дьбә. Эw дьдә к'әвше, wәки к'орд
у эрмәниед хәбатк'ар т'әме жи һәвр'а пызмам буна. Эw
дывисә: „Мәһна қәумандьнед, кэ дьбыи, нә кэ гәрәкә на-
ва эрмэнийя у к'ордада быбишии. ле һәма хут нава сәйәсә-
тийә һ'әкәмәта Турк'наеда быбиньн“.⁹² Паше әw
we мьқаләда гәләк избатнед пызмамтия шьмэ'та эрмәни-
йя у к'орда тинә. бы һәр тәһәри дыщ'әдинә быдә к'әвше,
кэ һәр хвәндәванәк готи р'аст фә'мкә, wәки әw һәр дө
шьмә'танә т'әме жи пызмамед һәвдәбуна.

Аршак Чопанийан, оса жи шабуна хвәйә бы дьл ә'лам
дькә, wәки Qahirеда р'ожнәма к'ордийә „К'ордстан“
чәпдьбә. Дәрһәқа we йәкәдә әw бы сәривиса „Р'ожнә-
ма К'ордстан“ -е мьқаләкә чәпдькә, бы һәқи дьдә к'әвше
пызмамтийя шьмә'та к'орда, we мьқаләда чәwa мәсәлә.

жәма мьқаләдарәки к'орд тинә йа кә р'ожнәма „К'ор-
дыстанә"-да чап буйә, лә к'ә әв мьқаләдарә к'орд дь-
пльнисә, вәкки нәта-мәйә вьр һада әм дьһа пьзмамтһиә
щьмә'та әрмәһһиә у к'орда мәһ'кәмкыи, т'эвайи мьқабьли
дзьмыиәд хвәйи т'омәри шәр'кыи, готи әм т'ә щарә
п'адше Т'урк'нае баһар һәкыи.⁹⁹ Гәрәкә бе готыне бь дәс-
ти коһара „Аһаһит"-е һан сала хәбатәкә п'ьр'мәзын һатә
кьрьне бона дьһа мәһ'кәмбуна пьзмамтһиә щьмә'та әр-
мәһһиә у к'орда. Чапонһан жь һан вәк'илә мәдәһһиә-
та әрмәһһиәи пеш бу, кә р'аст незкыи ве һьрса фәрз дьбу
у хут бь һьрса хвә дәрәщә мәһ'кәмбуна пьзмамтһиә һәр-
дә щьмә'тада хәбатәкә п'ьр'мәзын бьр.

Паши сала 1908-а, вәхте һ'өкәмәта т'ьркед щарһыл,
һьрса пьзмамтһиә әрмәһһиә у к'орда, һәләқәтиәд хванә
мәдәһһиәте у ә'дәһһиәте те қәй бежи дьһа фьрә дьбә.
Бона һе йәкә нә кә һ'өкәмәте мәщал дьданә сазкьрьне,
лә гьли һе йәкәда бу, кә иди бәрә-бәрә интеллигенһа
к'ордайә мьләтне пешда дьһат.

Һана һәләқәтиәд хвә к'омед әрмәһһиәи ши чаһһиә
прогресивр'а кьрьбуна йәк, һ'әму мәщал дьданә сазкь-
рьне бона мәһ'кәмбуна пьзмамтһиә һәрдә щьмә'та.

Бона мәһ'кәмкьрьһа пьзмамтһиә щьмә'та әрмәһһиә
у к'орда, т'эвгредана һанә ә'дәһһиәте у мәдәһһиәте хәм-
хөрһкә мәзын бьрһиә пешәвьһтикыи щьмә'та к'орда мирә
шеһа—Мир Исмаил әв Лалышеда (Ирақе) р'удыһьшт.
Лә һәһһер'и һе йәкә, вәкки әв лә Ирақе бу, лә һ'әму
к'ордәд-әздир'а һатьбу гьреданә, дьчу һава һан, хәбатә-
кә п'ьр' мәзын дьбьр бона әһана жь аһиә һ'өкәмәта Т'ур-
к'нае һәһә халандыне, т'ьме һәләқәтиәд хвә
әрмәһһар'а бькыиә йәк. Мир Исмаил һет данһбу пеш-
һиә хвә, кә щьмә'та хвә жь тә'риә дәрхә, хвәндыне һава
һанда дәрбазкә, бьдә к'ывше сәйасәтиә һ'өкәмәта Т'ур-
к'наеһә хьрав. Әһи бәхте к'ордәд — әздһиә, кә
Урьсетәда дьман щьмә'та урьс у әрмәһһар'а гьредьдә,
чаһа әһи дьгот, вәкки бь дәсти һан, щьмә'та мә дькара

жь тэ'рне дэре, бьбэ хвэиди.⁹⁴

Эви т'эме дышэ'данд эв пызмамт'иа, кэ орт'а шьмэ'тэ армэнийа у к'орда нэйэ дына у дына мэх'кэмбэ. Ле эв лэка т'э шара хвэши н'окомэта Т'урк'нае пэдынат у нэма эв бу мэ'ни, кэ эв жь алие н'окомэта т'урк'ед цаһьл нато гьрт'ые.⁹⁵

Мир Исмаил, чава мэ гот шики п'эр'мэзын дыда пьрсед р'онайдарие, йа кэ н'имли бь к'омэкдайина интеллигенсия армэнийа дыкарьбу мнасэрбуйа. ле бэф'т'иа готи интеллигенсия к'ордайэ т'эзэлешданати хвэ-хвэ нава шьмэ'теда эв хэбат бьбэра, бь зьмане де мэк'т'эб вэкьрына.

Эв т'эме дыф'кьри у мэрэме шийи пешьи эв бу, кэ шарэке нэр'э Урьсете нава к'ордед эздида бьгэрэ, незиква пасийа хвэ бьдэ шьмэ'те мащала сазкэ бопа мэх'кэмкьрына пызмамт'ийа шьмэ'та армэнийа у к'орда у чава р'ожнома армэнийа „Тараз“ дыбежэ. вэки Мир Исмаил р'он'даркьре пызмамт'ийа армэнийа у к'орда буйа.⁹⁶

У ача-сала 1908-а эв те Т'урк'нае, паше дычэ Мусьле у Днарбэ'кьре. Днарбэ'кьреда эв газит н'эму бьнал'т'иа дыкэ, вэки дэсте хвэ пэдынэ дэред армэнийа, вав бь-н'эбишын. Эв ль вэр дэсти интеллигенсия армэнийа мащала саз дыкэ, кэ нава к'ордада хэбата р'онайдарие фьрэкьн, бь нэр тэ'нэри бьдынэ к'эвше к'эмала пызмамт'ийа нэрдо шьмэ'та.⁹⁷

Ле зутьрэке дэр'ноца не йэкеда органед н'окомэта Т'урк'наейэ ши пэдын'эсэн, газит вэки'лед интеллигенсия у р'он'ания армэнийа дыкьн, зоре дыдынэ вав у вана мэц'бур дыкьн, кэ вьр'нада нава к'ордада т'э хэбате пэбын.⁹⁸

Ле шохолкьрына Мир Исмаил дэ'йа пача эв нэлэц'эт'лед хвэ сэрэке р'он'анийа армэнийа ль Днарбэ'кьре Завенр'а дыкэ йэк, мащала дыда сазкьрыне бопа бь дэсти ши нава к'ордада хэбата р'онайдарие бе фьрэкьрыне. Паше не йэке бь дэсти вэки'лед р'он'анийа армэнийа эв хэбата те мнасэркьрыне.⁹⁹

Пай ве р'ешитїа хвэ, эв те Урьсете, котасна сала
1908-а эв те Эцмпазине дьчэ шэм арк'епископосе ар-
мэнийя Геворг Суренїан. Чава Суренїан, оса жи шк'ил-
лед р'оһ'анийя армэнийяйя майнн бь қадьргьртьнакэ ма-
зыва виі қабул дькын.¹⁰⁰

Мир Исмаил пэньһер'и шаһыл бу, ле ақыл у
фр'аждар бу, эви хенжь зьмане корди, оса жи го-
лэки р'ынд т'ьрк'и у эрэби зак'ьбу, шикн мэзын дь,
да пьрсед р'онайдари. Дэрһақа ве нета шуда вэхте вэ-
к'илед р'оһ'анийя армэнийя педьһэсын эве йэке гэлэки
р'ынд қабул дькын.¹⁰¹ Мир Исмаил т'ьме жи гоман бу,
вэки эв йэка ве миасэрбэ, эв нета виі гэлэки р'ынд
жь ве пэме те ханекьрыне. йа ко эви бари чуйина хвэйя
Стэмбуле, Эцмпазинеда Геворг Суренїанр'а нывиси бу.
Ава эв чь дьнвисэ ве пэмедэ: „Мэзыне шыэ'те,
дэвсгьртне кат'ог'нокс, Геворг Суренїан. Мын дьхвэст,
вэки һэр эздикн ко те шэм тэ, тэ эв қабулкьра чава
эвһэде хвэ у фьрқи данэнийя, эве һан армэнийя, ле эве
һан эзди. Мын дьхвэст т'эмик быда эздийя, вэки т'ьме
қольхи дера армэнийя бькын, чава мала ма, чава мали
хвэде. Эз жь хвэде т'эвақа дькым, ко эв ошаха т'ьме
мэһ'кам бьминэ, чава бона армэнийя, оса жи бона эздийя.

Эз гоманым, вэки д'оа' тэе сэр армэнийя у сэр мабэ
Хвэде бькэ, вэки то қольха хвэде т'ьме сэрфьийазби.
Эз бона ве һормэта вэ гэлэки р'азимэ. Бьра хвэде бь-
кэ, вэки Измирлийан (эв лаши Хримийан һайрик т'эзэ
чава кат'ог'нокосе армэнийя һатьбу бьжартыне, ле һала
п'оһ'атьбу Эцмпазине К. Ч.) бе, мэ'рифата хвэ бэлайи
сэр армэнийя у эздийя бькэ.

Вэхта эв бе, то жь наве мын т'эвақакэ бона эв,
мак'т'эбэке Спшэкеда, йэке жи Тэндурэкеда бона эзди
вэкал. Т'эвақа дькым эве нэма мын р'ынд хвэйки һ'ата-
ни Измирлийан һайрик те у эгэр бона виі шбх'оли лазмайи
һэбэ һун чьчак дьхвэзын дькарын газн Усьб бэге бькын.
Мын дьхвэст бона шох'оле мак'т'эба т'эви Усьб. бэге

жъ гонде Әлиқамаре, бса жи газн Хачатур аг'а Мелнк' Врт'анесйан бькьра...¹⁰²

Әв нәма Мир Исмаил жъ алне вәк'илед р'он'аннйа әр-мәннйада р'инд те қәбулкьрыне у пашвәхтне мащал те нә сазкьрыне бона ван һәрдо гондед к'ордада мәкт'әба вәкьн.

Пашн ве йәке Мире шеха маһа йанварейә сала 1909-а дьчә бажаре Тбилисне у Бат'ьме бона насйа хвә бьдә эдне кә ль вьр дьман. Ле һьлбәт, нета шийә һ'әм-ли әв бу кә дәмьгьртне п'адше ль Кавказе бьблинә, же т'әвақәкә бона әв к'омәке бьдә, кә нава эдиада хәбата р'онайдарне бе кьрыне. һьлбәт әв йәка ль Т'билисне бь к'омәкдарнйа епископосе Гөрнцьстане у Имерет'ейн әр-мәннйа Гарегин Сат'унйанс ль һав те у һәма т'әви шн дьчнә шәм дәмьгьртне п'адше ль Кавказе, Варансов Дашков. Әв р'астһатнә һана к'омәкәкә мөзын дьдә бона әв пашвәхтне шөхөлкьрына хвә пешда бьбә.

Мир Исмаил пашвәхтне һ'әму мащала дьдә сазкьрыне бона щьмә'та шн хвәндьне дәстбинә, пешда һәр'ә. әв йәка диса әви щьмә'та әрмәннар'а гьредьда, вәкн әв йәка бь мән'кәмбуна шьзмамтйа ван һәрдо шинарар'а дькарә миасәрбә.

Мә архива матенадарана Ереванеда чәнд шьмунед нә-мед шийә майнн жи дит, ед кә шарәкә майнн шә'дәтнйа, ван пьрсед жорготн дьдьн.

Вәхте Мир Исмаил дьчә Бат'ьме жъ алне к'әшнше әрмәннйан ль Бат'ьме Месроп Мелйан гәләки р'инд те қәбулкьрыне, орт'а ванда хәбардан дьчә бона вьр һа-да һ'әму мащала бьднә сазкьрыне, кә хвәндьне нава эдиада бьднә балакьрыне. Мир Исмаил бәр т'ө тыштй ядьсәкьшн, нет у мәрәма шн һәр т'әне әв бу, кә щь-мә'та шн жи нәе зерандьне, жь пашдамайнше дәрә, әв йәкана һәр т'әне бь дәсти р'онайдарне дькарә миасәр-бә, һа кә чава әв дьбежә, готи бь к'омәкдарнйа вәк'и-лед интеллигенца әрмәннйа бьһата миасәркьрыне у чава Месроп Мелйан шә'дәтне дьдә, вәкн әви һ'әму мащал

дъданә сазкърне бона мән'кәмкърна пызмамтйа шы-
мә'та армәнийа у к'орда.¹⁰³

Ава Месроп Мелйан чь дьньвисә we нәма хвәда. Иа
кө әви 21-е феврале сала 1909-а шандьбу Стәмбуле ка-
т'ог'икосе һ'әму армәнийа Измирлийанр'а: "К'ат'ог'икосе
мәзын Т. Т. Мат'евос Измирлийан:

Иро сәрәке һ'әму эднә Мир шех Исмайил жь Бат'ьме
дәрте у дьхвәзә бе щәм wә. Әва шив сали зедәтырә, кө әв
жь Мусьле һатийә Кавказе бона т'әсәлийа шымә'та
хвәйә бәла-бәлайнкә. Гөнд-гөнд, war-war нава шымә'та
хвә гәр'ийә, т'әми данә ван, жь вана қол һьлдайә, кө
Мире хвә паськьн. Грәккй р'ьнд жь алие р'өһ'анийа
армәнийә Әшмәзине һатийә қәбулкърне, Т'ьбилисне-
да жи әв р'ьнд қәбулкърнә, wәк'иле п'адшейн ль Кавказе
у к'әлфәта ши бь қәдыргьртьнәкә мәзына әв қә-
булкърнә. Дөһ ньшкева һатә Бат'ьме һәма we р'өже
эваре мы әв бьчай т'әглифкър, ль wьр wәк'илед мьләте
мә һазьрбуи. Иро диса һат у т'әвақкър, кө әз ван хәга
wәр'а бышикьм.

Мир шех Исмайил 18-салийә, әв гәләк дьхвәзә, wәки
мьләте ши һини хвәндьнебә, р'онапек'әвә. Бона we йәке
әв чуйә Әшмәзине, у гөмана хвә дайә сәр we. Әви дәв,
са хвә ль wьр Усьбе Т'емур е кө хвәндьыхана Әшмәзине
хьлазкърийә к'өвшкърийә, ле бона һәр дө-се гонда wә-
к'иле хвә к'өвшкърийә...

Wәхте р'өжед қыр'кърна армәнийә р'әш апе мир
(Мир Әмиран Әли п'адша К. Ч.). к'омәкәкә мәзын дайә
бьред мә. Әви дәвләтийә, шайиша т'ө тышти пак'ьши-
на, һәр т'әне дьхвәзә кө һуи сәрәкванше шымә'та ши
бькьн".¹⁰⁴

Әм Матенадаранеда, оса жи р'әсти чәнд нәмед Мир
шех Исмайил һатын ед кө дьдән к'өвше пызмамтйа
шымә'та армәнийа у к'ордайә һәқи. Әв бь ван нәма
жь Мусьле т'әмие дьдә һ'әму к'ордед — эднә, wәки әвә
пызмамтне полани р'онайа ч'әвед хвә хвәйкьн. Р'әстә
шор'е һ'әмдънийәейн йәке навбьр'не дьдә т'әвгредана ши

эздиед Кавказер'а, ле паши ве йәке чава жь шан пә-
мед, кә мә дитып те к'эвше, воки әв т'эме т'әвәк'урйа
щымә'та хвәда буйю, т'әминә фәишә фькьрк'урә мәрвһ'из-
ие дайә ве. Р'астә әви шаһыл бу ле дьнедти бу,
бь фәрасәте хвәва к'ур у дур дошөрмиш дьбу. Бь шан
нәма әви дьда к'эвше, сәйасәтийа Т'урк'наеиә мь-
ләтчитнейә зерандьне, кә әве мьцабыли щымә'та әрмәни-
йа у к'орда дайә хәбәте. Нәмеда гәләк һ'әваск'арә
әв пара, йа кә дәрһақа ве йәкеданә, кә чава вәх-
те шәр'е һ'әмдыһаеиәт йәке бь дәсти ви чьда әр-
мәни жь быи шуре Т'урк'нае хьлазбунә, әви пьрс бь-
льнд кьрийә у жь дәвләте мэзын т'әвадәкьрийә,
кә нәһелыи щымә'та бе суц жь алие Т'урк'нае бе қьр'е, ле
һ'әйф, вәки кәсәки дәнге ви пәдьбьһишт.

Әм про дьхвәзын нәмед Мир шех Исмаиһл бь һийә
көрткьрынава бьднә к'эвше, чьмкиг к'әмата ван нәмайә
сәйасәтиә, өлмнейә мэзын һәйә, йа кә шарәкә майһн жи
пьзмамтйа щымә'та әрмәнийа у к'ордайә нәқалпә т'әмьзә
һәқи дьднә к'эвше. Әв нәмед һанана бь зьмане әрмәни
һатьнә һьвисаре, чава тек'эвше вәхте әв һатийә Пьш-
кавказе к'атьб у т'әршмәчиә ви әрмәни буйә. К'өтасийа
һәр нәмәке мора ви лехьстийә, ор'а к'иҗана шькле мә-
ләкиташьсә, ле доре бь һ'әрфе ә'раби бь зьмане к'орди
у ә'раби һатийә һьвисаре „Сәраке һ'әму эздиә Мир шех
Исмаиһл.. Әв һанана гәләки р'ьнд һатьнә хвәйкьрыне,
у һьһа Матенадарана Ереванейә сәр һавә М. Маһтос-
дань. Әв һанана сала 1916, 1917, 1918 у 1919-а һать-
нә һьвисаре. Ава әв чь дьһьвисә нәмәкә хвәда: „Гьрагь-
ред мьләте мьн у әвладә мьпр'а. Сәраке эздиед Кавказе
Һ'әсән аг'а у Усьб бәге, чава мире шеха дөә' шех Адн
у Мәдәки Таус вә дькьм. Әва 4-5 сала кә т'ө бә'с мьн
жь вә нәстандийә у т'эме т'әфәк'урйа әвлад у мьләте
хвәдамә. К'е кә һава ви шәр'ида һатийә коштыне жь
һавә шех Адн дьбежьм р'ә'мә ль шанба, ле к'е кә сәг'
майә ә'мьрки дьреж у бәхтәварне шанр'а дьхвәзым.
Бьред мьн у әвладәд мьн бьра ширәта мьн ль вәбә,

вәки қә дәрәкә жи һ'өкәмәтә Т'урк'нае бәр тыштәки һ'ә-
саб нәкыи, т'о шара нәһелыи к'о эванна бык'авыиә нава
вә. Чава вәр'а э'йанә һәлә бәрәда вәхте һ'өсәйи бәге.
мьләте мәйи эзди 50 һ'әзар малбу, вәхте Ә'ли бәге 70
һ'әзар малбу, вәхте һ'әсан Әмир бәге 80 һ'әзар малбу,
вәхте бәве Мир һ'өсәйи бәге — Мир Птаг' бәге 90 һ'әзар
малбу, вәхте бәве Птаг' бәге— Чол Әмир п'аша 130 һ'ә-
зар малбу, ле вәхте бәве Чол П'адша—Сөлейман
Әмир бәге 200 һ'әзар малбу. 200 сал бәре к'ор'е п'адше
Р'евандузе у п'адше т'ьрк'а Давуд Әмир п'адша жы
ве р'ожә дәстпекьрии мьләте мә батмишкьрыи. Эгәр
шарәкә, д'о шара эрмәни қыр'кьрыи, ле панздәһ шара
зедәтър әм қыр'кьрыиә. Бь дәсти зоре динә мәһ'имәдиә
авитыиә сәр мә. әм авитыиә быи шура, к'оштыиә, һ'әгани
мьләте мә гиһандыиә ве р'ожә. һәма бола ве йәкә жи
әз т'әмиә дьдмә вә, вәки т'о шара һ'өкәмәтә Т'урк'нае
бәр тыштәки һ'әсабнәкыи, ве һ'өкәмәте, йә к'о бь қ'ор'на
һун зерандыиә у бәла-балакьрииә. һун п'ак бьзанбыи,
вәки жы 230 һ'әзар мали, йә к'о дькьр 1.150.000 мәрвья,
иро бь дәсти Т'урк'нае майә 14 һ'әзар мал бь 80 һ'әзар
мәрвьяиә әв жи т'әв бьр'бьр'инә, бьра әв йәкә бьбә г'о-
һар-г'оһе вәдабә бола һун һәйфа хвә жы ваи дәрхыи.
Ле вьр һада г'омана мә һәйә, вәки бь р'ә'ма хвәде у
к'ристос, быи һ'өкәмәте хачп'арезиә эзди г'әрәкә бьжә.
һөрмәт у сипәте дәстбиинә. пешда һәр'ә. Ньһә әз дьхвә-
зъм дәрһақә қәвмандыи у ә'мьре Синшарәда вәр'а шьро-
вәкьм.

Сала 1915-а һ'өкәмәтә Т'урк'нае нава савәда һ'әму
өрмәни хвәйкьрыи, қыр'кьрыи, ле гәләк жи жы шце ваи
льһ'ьтандыи, ажотыиә алиә Рейсул Айнә у алиә Тер Әл
Зоре 4.000 эрмәни у хачп'арезед, к'о жы быи шьре
т'ьрк'а р'әвибун у ль ч'нае Синшаре эвьрибун, р'әқәма
к'иңжана аг'ьриә гьһиштә 6.000 мәрвьи. эздиийә әв һ'әму бә-
лайи ль сәр малә хвәкьрыи, әв бь х'орәк у к'ышавә
р'азикьрыи, мәшал данә сазкьрыиә, вәки жы ваи қәт
йәк жи нәк'әвә дәсте т'ьрка. ле әз к'әтьбума нава эздиийә

т'эми дьда ван, ко эрмэнииа хвэйкьн, мьқати ванабын, чьмки дьниа ава намина. Аг'а у шехед Сипшаре Н'аме Шэр'о, Фрайе Рейс Давуд, сэрэке эшира Хейронна шех Хьдэр Ибын шех Э'т'о, сэрэке эшира Н'окаена Хэлиф Ибын шех Насьр, Мсхи Ибын Пелло, Э'бдулэһ Насим, Н'о-сэйн Пин Пич'ес Иин Маг'на, хэмхорикэ мэзын бона эр-мэнииа бьрын, хвэйкьрын бона эв 6.000 эрмэни пашвэх-тиэ бьжин.

Н'окомэта Турк'нае у Германияе бь автомашинэ у файтеoned хвэва Н'ышум дькьрын, чь бэр ван к'эта нур-хвэш дькьрын. 15-е феврале сала 1917-а вэк'илед Н'о-көмэта Турк'нае у Германиясэиэ хайни, шевр данин у эв Н'эсабкьрын дьжмьнед хвэйи Нэрэ мэзын, чьмки эм эр-мэнииа хвэйидькьн у автомашинед ван нурхвэшидькьн, эвана дөшөрмиш дьбын ч'арэке бькьн бона ма қьр'кьн. Нада эскэре Англияе нэһатийэ. Пэй шевра се р'ожса, дө фьр'ындед герман ль сэр ч'йае Сипшаре Натьна хвэпекь-рыне авана бэлгок авитьна сэр гондед ма, ль сэр к'и-жана нввисибун, "Ма т'ьрк'а у германа мьлэте вэ— эд-дйа Н'эсабкьрийэ чава мьлэте хвэ, ма нун хвэйкьрына, жь вэ Н'этани ньна т'о хэрш у хэраш нэхастийэ, ле нун дьжмьне ма эрмэнииа нава хвэда хвэйидькьн, нун автома-шинед ма т'алад дькьн, мьқабьли ма дэртеи эгэр вэ гомана хвэ данийэ сэр Натьна ингланс у нун бь р'эзадьли эве йэке дькьн пак бьзанбын, вэки нун р'уч'ке ван набишын, нуне бена қьр'е у жь р'убаре дьне бена Ньлдане".

Ма шаба ван бь нввисар, дэсти э'рөбэки шада шьва-та т'ьрк'а у алманар'а, ма нввисбу: „нун т'ьрк' у герман хвэ Н'эсаб' дькьн қуле хвэде, ле ньна нун бэр хвэде гонэкар'ие дькьн, хвэде сэр вэ һерс к'этийэ у изна вэ т'онэйэ ко нун р'убаре дьнеда бьжин, нун дькарын ма жи қьр'кьн.

Бь гьлики э'ламэтнед вэйэ тэнийэ льсэр к'аг'аза эм т'өшар қабулнакьн. Дэфтара қапуна мада натийэ нвви-саре, вэки гэрэ нун ван сала бена алт'кьрын, эм вэ

йәкеда гōманьн, хwәде гәрәке дәсте wә жь сәр сәре мә
бьдә һьлдане“.

Ле 25-е феврале дō алаед әскәрәд т'ьрк'ә жь Кавказе
пашда вәк'ышйан.... Ванр'а 12 т'опед ч'ийә германә
пейш дәрпе у шәш т'оп һәбун, жь Синшаре р'йа се сә-
һ'әт у нива дур щәм Айн-Гозале данни.

Ль wьр wана диса һәмә нывиси, - т'әви шәш әскәре
хwә мәр'а шандьн, ль к'ō хwәстьнед хwә нывисибун. Әм
жи гьрәгьре Синшаре ль нава бажер', жь к'ō дән р'ож
пешда быәллиед т'ьрк' дәрк'әтьбуи, бәрәвбуиә щьваге.
Нәма кō т'ьрк'а мәр'а шандьбу әв чар ньқьткана теда нв-
виси бу: “А. дьжмынед мөйә әрмәни у хачп'арезә, кō шәш
һ'әзар мәрвьн нава се р'ожада гәрәке т'әслими мәкьн.
Б. Чьқа ч'әке кō щәм wә һәнә, wәкә һ'әшт һ'әзар ч'әки,
готи бьднә мә.Г. Wә чьқа автомашинә у транспорта ма-
шин һурхwәшкьрпийә у чьқа щьмә'та т'ьрк'а т'алапкьрпийә
гәрәке дәwсе миллионәк зер' бьдн. Д. Бьра жь wә 22 аг'әе
қәдьргьр бен мар'а һәвр'ахәбәр дана дәрбазкьн”.

Wәхтә wан шәш әскәра әв нәмә ании, мала һ'әме Шә-
мода мәр'а қәwә һазьр дькьрн, wәки әм вәхwьн- мә
бәр wан әскәра нәмә қәлашт авиәта нава агьр, бона қә-
wa мә зу бьк'әлә. Чәнд ләwкед мөйә эдди к'ьнщә әскәра
же щьқьтандьн, һәспед wана же стандьн у хwәстын бь-
кōжьн. ле мә нәништ у һәма бса жи бәр'да готә wан һә-
р'ьн сьлаве бьднә қōмандаред хwә у wанр'а бежьн чь
дәсте wә те бькьн, һ'әтани р'убәре дьне эдди һәбә әм т'ō
щара хәбәра wә накьн. Әм әскәрана пашда вәгәр'йан,
чунә бәрбь әскәр, готьне мә хwәр'а бьрн.

Wана дәст бь һ'ьщумкьрьне кьр, дō р'ожед дьне шун-
да 28-е мәһе быи зордайина т'опә мә — эддйә һьпәки чә-
тьпайи к'ьшәнд, ле бь мерхәси мә шәр'кьр... Щара дōда
әскәре Т'урк'нае һ'ьщуми ль сәр мә кьр, дора Синша-
ре гьрт. 24 сәһ'әта эддйә шәр'кьр, паше бажар' у гонд
һьштыи чунә бәрбь ч'йа. Әскәре Т'урк'нае к'әтә гонда, әв
шәхьтандьн, к'ав к'ункьрн, әскәр дора ч'йа гьрт, ле мә
жи һәрдо алйа wанр'а шәр'дькьр. һәма wи чәхи щьмә'те

Գրարկը, ահա էз т'эви професор Хачатуряне армэни
Һар'эмэ шэм Գомандаре эскәре инглис к'омакә бьхвэ-
зым у эм бь к'ышше дэвреша р'ек'этын... Дө мәһе дьне
шунда эскәре инглис г'һиштә ера мә. Ле 30-е сентйабре
сала 1918-а Мусьл һьлда, бь ви тәһарн һаха мә жь
т'урк'а хьлаз бу. Ле 6.000 армэниһа жи р'өһ'эт би-
һа хвә к'ышанд, һава шәр'е мәһи 35 р'өжидә 75 эди
у 10 армэни һатынә коштыне. ле жь эскәре Т'урк'иае
285 мәрвь һатынә коштыне, гәләк жи һатынә бьриндаркь-
рыне, ед кә к'ашкьрын хвәр'а бьрын. Знаһа мә әв бу, ә-
ки 56 гонде мә һатынә шәв'тандьне у әкә баһе 100
Һәзар зерн һурмуре мә дьшн...

Иа хьраб әв бу, әки һава һенш сәлед шер'да жь
ә'ширәта Чьлк'һа, һа кә ль Мирк'өте у Мьсепине дьман
85 мер һатынә коштыне, аг'е һан Тосто Пьһи жи һатә
коштыне. Жь Щьзһра-Бота у һава Серте се гонде э-
дһа жь ә'ширәта Пәсана, ед кә 200 малбун бь 600
нәфәриһа мьґабьһи т'урк'а шәр'кьрын. һәһиштьн кә армә-
һи бьк'өвнә дәсте һан у хвәхвә жи һатынә Գьр'е, кәл-
һир, зар'ө һатынә коштыне, һәр т'әһе 32 мәрвь хьлазбу.

Вәһте Османа, мә шэм хвә армэни хвәйкьрын у т'әс-
лһи шьмә'та һан кьрын, гәлә мә жи һ'әта к'өтәһне һә-
лә мә армэни хвәйкьрын, мә зһан да хвә, ле армэни
т'әслһи т'урк'а һәкьр. Гәрәкә бежьм эдһе кә бь һ'өкө-
ме Сәһ'ид бәге бу һ шех Адһе, һа кә жь Мусьле р'һа
9 сәһ'әтанә 2.000 армэни у хачн'арезед мәһиһ, һә жи гә-
ләк эскәре кә жь бәр һ'өкөмәта Т'урк'иае р'өвибуһ,
һава хвәда хвәйкьрын у һәһиштьн, кә әһана чәһьнае
бьк'ышһн.

Һаж ве һәма мьн һәһә у һан Գәһмәндьна һәбат дь-
кә епископәсе армэниһа Г. Т. Завен, е кә һи чәһи ль Му-
сьле бу,

10-е декабре сала 1918-а".¹⁰⁵

Бь һәһи жь ве һәме те к'өвше, әки һа кә т'әһе мир
шех Исмаһил, ле т'әмаһиһа эдһа шьмә'та армэниһа-
р'а һатыбуна гьредәһе, ле һәләбәт мир Исмаһил р'өһ'дар-

кыре пызмамтийа ван һәрдө шыма'та буйа, е ко аза-
бун. пешдачуйнна шыма'та хва нава ве пызмамтнеда
дитийа.

Әм дыкарып һәме мур Исмаилла майин жи бишын, ле
ап йака жи чава масэла пызмамтийа һәрдө шыма'тайа
гаш басә.

Дь шөхөле мән'кәмкырына пызмамтийа шыма'тед ар-
мәннийа у к'ордада, оса жи хәбатәкә п'ыр'мэзын кырийа
пешәвътники әдәбийәт у мәдәннийәта шыма'та к'ордаийа
пеш Ә'бдөлр'ызак. һ'об у һ'ызкырына Ә'бдөлр'ызак гәләк
п'ыр'буйа бәрбы Урьсете, әми т'еме дыщә'данд бәхте
шыма'та хва Урьсетер'а гьредә. Әми тер'а дьдит, мәки
гәрәке шыма'та әрмәннийа у к'орда чава һәләқәтнед хва
ийә әдәбийәте у мәдәннийәте, оса жи сильһ'кырыне быкына
йәк у бы к'омәкдарийа Урьсете быгыһижына мәрәме хва.

Салед 1912-1914-а Ә'бдөлр'ызак хәбатәкә п'ыр'мэзын ды-
кә бона һәләқәтне шыма'та урьса. әрмәннийа у к'орда
мән'кәмбә. Мәһа февралейә сала 1912-а Ә'бдөлр'ызак
щыватәке т'әшкил дькә, ль к'ө сәрәквалед усийәне к'ор-
даийа бәрбыч'әп һазырбун. Ве щыватәда әв пьрсе пешда
дык'ышныа, ко лазьма бы һәр тәһәри һәләқәтнед хва ар-
мәннар'а, асорнар'а у мьлтәте майинә быцәстр'а быкына
йәк. оса быкын, мәки әвана жи т'әви усийәне бы. Әв
пьрсдаинна Ә'бдөлр'ызак жь алице һазырада бы бәгәмникә
мэзына те қәбулкырыне.¹⁰⁸

Пашы ве йәке Ә'бдөлр'ызак һәләқәтнед хва гәләк
к'илед мәдәннийәта әрмәннайә пешр'а дькә йәк, бы һәр
тәһәри дыщә'дина, мәки һәрдө шыма'тед быра қәватә
хва быкына йәк у бы к'омәкдарийа Урьсете һәр иетәкә
хва мнасәркы. Әв һәқи һ'әсаб дьбу пешәвътники мәдән-
нийәта шыма'та к'ордаийа пеш. Әми тер'а дьдит, мәки һәр
т'әпе бы к'омәкдарийа мәк'илед әдәбийәт у мәдәннийәта
шыма'та урьса у әрмәннайә пеш, шыма'та к'орда дыкарып
әдәбийәт у мәдәннийәта хва пешда быба. Әми һәләқә-

тнед хвэ чава байлозхана урьсайэ ль Т'урк'нае, бса жи
Иранер'а кърбу йэк, ед кō т'ьме жи к'омэк дьдана ми,
бьльнд қимэткърьн шōхōлкърьна Э'бдōлр'ызак дэршэ
мэх'кэмкърьна һәләқәтнед к'орда Урьсетер'а. Ава дэр-
һәқа ве йәке дәвсгьртне байлозе Урьсетейн ль Байа-
зиде К. Акимов чь дьньвисэ байлозе Урьсетейн, кō
Костандинаполнседа р'удьньшт: „Эз тер'а дьбиньм, кō
готи әм әсә мәрвьнә өсар'а бена гьредане, чава кō
шех Таһ'а у Э'бдōлр'ызакы... Әвәна дьжмьне һ'өкōмәта
Т'урк'наенә, дьшәдншьн к'орда бьк'ьшншьн алне Урьсе-
те...“¹⁰⁷

Дәстлебуна сала 1913-а байаре Иранейн Хоуда бь
сәдъртийә Э'бдōлр'ызак бь һәве “Гуһандын.. һәвал-
тикә к'орда те т'әшкәлкърьне, йә кō хәбатәкә мәзын дь-
бьр бона һәва к'ордада хәбата р'онәйдарне бе фьрәкь-
рьне. Әве һәвалтне нет даньбу пешнйә хвэ, кō р'ожнәме,
мәк'т'әб, чапхана к'орди вәкә.

Э'бдōлр'ызак т'әвәқәйи дәвсгьртне байлозе Урьсетейн
ль Хойе, Чирков дькә, вәки к'омәке бьдә ве һәвалтне у
бь дәсте ми нәмәке дьшнә һ'өкōмәта Урьсетер'а, кō к'о-
маке бьдә к'орде Т'урк'нае у Иране бона пешдәчуйннә
мәдәннйәт у ә'дәбнйәтә ве. Әв т'әвәқә дькә, вәки Н. А.
Орбели бьшншьнә К'ордстане бона әв һәма щидә гра-
матика у хәбәрнәма к'орди һәзыркә. Әв өсә жи т'әвәқә
дькә, вәки Орбели классикед урьса т'әршмәйи к'орди-
кә у ә'франдьнед ньвиск'аред к'ордайә ә'йәи т'әршмәйи
зьмане урьскә.¹⁰⁸

Э'бдōлр'ызак өсә жи р'әсти Мар' патнйә, дәрһәқа һә-
ләқәтне мәдәннйәтә урьса у к'ордада гәләк ньрьснә фәрз
пешдә к'ьшанднйә. Әви ньрс пешдә дьк'ьшанд, вәки
Петербург бьбә мәрк'әзә к'ордзанне, сәр һ'нме һ'әрфед
урьскә әлифба к'орди бе һәзыркърне.¹⁰⁹

Һ'әйф бь мә'на һынә қәвмәндьнә әви нькарьбу һ'әта-
ни к'отасне шōхōлкърьна хвэ пешдә бьбьра. Ле әв
хәбата кō әви кьр'нава т'әриқә шьмә'та к'ордада бәл-
гьнә гәш вәкьрн.

Бэфытйа т'эвгредана мэдэнийэт у э'дэбийэта щьмэ'та армэнийя у к'орда мэщал данэ сазкьрыне бона пьзматийа ван һардө щьмэ'та дына мэл'кэмбэ. Ле фькрдаре мэдэнийэта армэнийя пеш һ'өкөме хвэйи қәнщ ль сэр мэдэнийэт у э'дэбийэта к'орда һыштын, хвәһ'ьсиа ван дына бьльидкьрыи Чава дэвсгьртне байлозе Урьсетейи ль Турк'нае С. Олферов, е ко галэки незикк щьмэ'та армэнийя у к'орда бу у һаж һәр шөхөлкьрынекә ван һэбу. дышвисә: „Әм п'ара к'ордайә ко гьредаийи бу вәк'илед мэдэнийэта армэнийя дәрһәқа пашвәхтийа хвәда дына р'аст у к'ур дьфькьри.. Вана те дәрдыхьст, вәки һ'өкөмэта Турк'нае т'ө щара дәрһәқа ванда дөшөрмиш һабу у һэбуя, т'эме щә'дандийә дө тирәтне һава һардө щьмэ'тада пешда бинә„...»

Һақзадә бса бу, һ'өб у һ'ызкьрына вәк'илед мэдэнийэт у э'дэбийэта щьмэ'та армэнийя бәрбь к'орда у бәрбь мэдэнийэт у э'дэбийэта ве п'ыр'буя, һа ко һ'өкөме хвэйи қәнщ ль сэр пешдачуйина ве һыштийә, р'е у мэщалнә т'эзә бона ве сазкьрына.

ПЪЗМАМТИИА ЩЪМЭТА ЭРМЭНИИА У К'ОРДАЙЭ ЛЕНИНИЕ

Р'еволіусна Октіабре бь сэрэквилия Партна лениние-йэ коммунистие һ'өкөмөта буржуазнае һ'ыншьр'анд у Урьсетеда диктатура пролетариате сазкыр, нава т'арига һ'эмдыйаеда бэлгэки гэш вэкр, бона мэрьвайе шэмдалэка т'ээзэ аил, һа кэ we бь қөр'на шэмала хвэйэ гэш т'өмамһа дыйаеда бэлака.

Р'еволіусна Октіабре һеланэка т'ээзэ да һ'эжа р'еволіуснонэ Европа Р'оавае, эве щьмэ'те Р'оньлатейэ быдэстэ зеранди жы хэва к'ьбир һ'ышйэркыр, р'йа азадариэ у сэрбэстие нишани шап кыр.

Бь Р'еволіусна Октіабре Партна коммунистие гази һ'эму мьлат у щьмэ'те быдэсте Урьсете кыр, кэ р'абьн у шэр'кып бона т'эстиқбуна қайде советие. У бадьлһэва нина кэ бь милиона щьмэ'т у мьлате кэ Урьсетеда дымап бэхте хвэ бь шарэкева Р'еволіусна Октіабрейэ социалистнейэ мэзыр'а гьрсдан, һа кэ нава т'арига щьмэ'теда сэрқөр'на батмишбуна капитализме у алт'ындарийа социализме вэкр.

Эрмэнистана кэ бе гомал қолчэки Урьсетеда мабу. бь шарэкева п'уч дьбу, һ'але we илань вэхте һ'өкөмөта дашнака дьһа хьраб бу: у we бь шарэкева батмишбуна, эгэр шэмдана Октіабра азадарль сэр Эрмэнистаниэ нэч'русийа. Партна коммунистие у һ'өкөмөта советие дәсте хвэйи херхвэз гинандына щьмэ'та эрмэнийа. эв бу хвэйи изи у р'ьсқэга хвэйэ бь қөр'на. Сала 1920-и 29-е мөһа нойабре ль сэр

Әрмәнистане бәйрақа алгәвәзә азадариңе мълмәли, Әрмәнистанеда қәйде советиңе һатә т'әстиқкәрне. Гьредаһи вә һәкәр'а пешиване партиа болшевиқка, һ'имдаре һ'өкәмәта советиңе В. И. Ленин 2-е мәһа декабре бь дьл т'әстиқбуна қәйде советиңе Әрмәнистанеда бьмбарәк кьр. В. И. Ленин телеграма. кә сәдре комитеа Әрмәнистанейә әскәриңе—р'еволүсионне һәв. С. Касйанр'а шандьбу дь һәвһәһи: "Бь сәри вә Әрмәнистана Советиңейә хәбатк'ар, кә жь зерандына империализме хьлазбу, сьлав дькьм..."

Р'еволүсиа Октябрейә Сосналистиңейә мәзыл у Әрмәнистанеда т'әстиқбуна қәйде советиңе һава һава т'арықла шьмә'та әрмәниҗада, бәса жи һа шьмә'та к'ордада сәр-қөр'һәкә т'әзә һәкәр, дьһа мәһ'кәмбу пьзмамтиҗа вә һәрдо шьмә'та, һа кә сәр һ'име принципед интернационализма марк'с-ленинне һатйә һ'имдаһинне. В. И. Ленин бәрбь пролетариата Урьсете пьрсе пешда дьк'ыһиңә у борше һаһи ә'вльн вә һәк һ'әсаб дькә, вәкһи р'әст һезиқи мьләте һәурьсбыл, т'әвгредана хвәйә пьзмамтиңе һ'әму шьмә'тар'а һәккьн.²

Пәһи Р'еволүсиа Октябре вәсйәте Ленинне мәзыл миасәрбул. Бь шарәкева һәбаһарбул у дькьмнатиҗа мьләта орт'а һәвдо һатә һьлдәне, һава шьмә'тед советиңеда дөсти у пьзмамтиҗа қәһиңи һатә сазкәрне.

Партиа комунистне у һ'өкәмәта советиңе һава вәдәки кьнда һ'әму мәшәл данә сазкәрне бона мьләт у шьмә'те Урьсетейә зеранди. бь малһәбуни пешда һәр'иң, мәдәһиҗата хвәйә бь форм мьләти. бь сәрәшәм сосналистиңи пешда бьбыл. Принципе пьрсданиңе лениннейә мьләтиңе у бь практики миасәрбуна һаһи, мәшәл данә сазкәрне бона мәһ'кәмбуна пьзмамтиҗа шьмә'те п'ьр'мьләте советиңе. Пьзмамтиҗа шьмә'те советиңе сәр вә һәкә һатйә һ'имдаһинне, вәкһи әв т'ө фьрқиңе данайһа орт'а т'ө мьләта у т'ө шьмә'та, һә ахьр һета һаһи һәкә — қөһьһи чекьрына соснализме у комунизме бькьн. Бь сәһа пьзмамтиҗа ленинне у интернационализма пролетариңе бу. кә шьмә'та к'ордаһа Әрмәнистане азда һа со-

снэллне у сэйасэтнне бь шарэкева дэст анн, ль сэр р'йа пешдачуйнна малһэбуне у мэдэнийэте сэкьни.

Партиа комунистиейэ Эрмэнистане бь сайа сэйасэти-
йа лениннейэ мьлэти нава шэд'эки кьнда һ'эму мэшал
данэ сазкьрыне бона пешдачуйнна ван һ'эму шьмэ'та у
мьлэте бы'ук, кō Эрмэнистана Советнеда дьман. Эв
йэка гэлэки фэр'ьһ' нава декларасна Партиа комунист-
тиейэ (болшевикийэ) Эрмэнистанеда те ханекьрыне, ль
к'ō те готьне: „Бэйрақа сорэ Эрмэнистана Советнейэ
аза ве жь зьндане, белгмантне у залулине эвлэде шейэ
хэбатк'ар дэрхэ. Бь савта интернационалиейэ ал'ьнда-
ра пешьн ве қэрэт'уед мьқабылһэвбуне қабилтне м'лэ-
ти бь шарэкева бе һьлдане у ве дэвса вана э'мре про-
йинда бьратна шьмэ'та шне хвэ бьгырэ“.³

Сале һ'өкөмэта советнейэ э'вльнда Эрмэнистанеда т'э-
ви эрмэнийа оса жи адрбещан, урьс, к'орд.
асорн у шэк'иле мьлэте майини дьман. бь һ'эсабе сала
1926-а р'эқэма вана эвэ: эрмэни—743.571, адрбещан —
76.870, урьс — 19.548, к'орд — 15.962. асорн — 2.215 мэрыв
у ед майини.

Һ'өкөмэта Эрмэнистана Советне нава шэд'эки кьнда
һ'эму мэшал данэ сазкьрыне бона шьмэ'та к'орда жь
бэлэнгазне дэре, ль сэр р'йа пешдачуйнна малһэбуинне
у мэдэнийэте бьсэкьна. Бэре э'вльн мэшалнэ фэрз һатьнэ
сазкьрыне бона эвапа хвэлибещаркьрынева мьжулбы-
чьмки ши чахи 14.675 мэрыв бь һ'эйванэтхвэйкьрынева
мьжул дьбуун. Органе ши хвэли кулака дьстандын у т'эс-
лими к'орде бехвэли дькьрын, нава шэд'эки кьнда п'ьр'а-
нийа к'орде Эрмэнистана Советне буно хвэйе хвэлине. Па-
ши т'эстиқбуна қэйде советне Эрмэнистанеда сале пе-
шьн 15 гонде к'орда бь 6109 десийатини хвэлинева һатьно
р'азикьрыне.⁶ Р'ож бь рож р'эқэма гонде к'ор-
да р'еспублика т'эзэ сазбуинда зедэдьбы. Сала
1924-а қэза Алек'саандрополэда 13 гонде к'орда һэбун,
қэза Ереванеда 6, қэза Нор Байазетеда 5. Бьнэллине к'орд
нава шэд'эки кьнда һини баг'бещаркьрыне у дэштбещар-

кърне бун у жь бьред хвэйя армани қат пашда пәдман.
Сала 1924-а 21-е августе Комитеа мәркәзиея шохол-
паннейя Р'СС Эрманистане қрар қәбулкьр к'омә к'орде
бехвәли жь П'ирмәләҗа (шаһә нәһ'ийя Т'алине гонде
Ареге) быг'һезьн у гонде Т'алина жерьнда шкьн. бона
ван п'әра бәрдан, кә эвана быкарьбын хвәр'а авайя
чекьн, быбынә хвәйе һ'ал у мал.⁶

Нава ви вә'дәйида бәса жи бынәлли к'орда қәза
Эцимазине, Алек'сандрополе у Ереване гәләк хвәли
стандын. К'орде Эрманистана Советне бы һ'әб у һ'әк
кьрнәкә мәзынә бы хвәлибешәркьрнева мьжул дьбун
у гәләк щара жи хвәхвә жь органе ши т'әваҗә дькь-
рын, кә хвәллине быднә вана. Сала 1924-а 21 мале к'орде
к'очара нәһ'ийя Красноселске, қәза Дилищане, т'әваҗә
п'ара хвәлибешәркьрнейя қәзае дькьн, вәки вана бы-
г'һезьнә нәһ'ийя Басаргечаре лә к'ә гәләк хвәлийя ав
һәйя. Нава ә'рза хвәда вана ньвисбу, вәки авә 40
сали зедәт'рә, кә гонде нәһ'ийя Красноселскейя бацқә
бақашқәда дьминьн у бы һ'әйванәтхвәйкьрнева мьжу-
лын, щәм мәләкана шьвантне дькьн, нә хвәлийя вана
бешәркьрыне һәйя, нә жи мал һ'әле ван. Ван чәнд щә-
ра ә'лами һ'әкәмәта сарне кьрийя, вәки хвәллине быдә-
нә ван, лә т'әме жи хвәст'на ван шк'ар кьрнә, ә'лами
һ'әкәмәта дашинака кьрнә диса инк'ар кьрийя. Ле ния
гави қәйде советне Эрманистанада т'әстиқ буйя, әв қрар
дькьн, кә бы шарәкева бы хвәлибешәркьрнева мьжул
бын.⁷

Әв ә'рза һана органе ши дышыннә Комисариата шә-
мәт'нейя хвәлибешәркьрына Р'СС Эрманистане, һә кә
нава вә'дәки кыда т'әваҗә ван р'әзи дькә у вана дь
г'һезьнә гонде Гойусе нәһ'ийя Басаргечаре у дәстбә
хвәлибешәркьрыне дькьн.

Һ'әтани к'әтасийя сала 1924-а п'әр'анийя к'орде Эр-
манистана Советне сайя хәмхөрийя Партия коммунисте-
ийя Эрманистане бы хвәлинева тенә р'әзикьрыне. Дәрһаҗә
не йәкеда р'әнд һәтйя к'әвише қрара қөр'әт'ә хвәлибе-

шоркьред Р'СС Эрмэнистанейә йәкеда, һа кә сала 1924-а маһа декабре дәрбазбу. Уе қарареда залал һатийә қ'в-ше әв хәбата һөрмәтлийә мазыи һа кә нава к'ордада һатийә кырыне.⁸

Һөкөмәта Эрмэнистанейә т'әзә т'әстиябуйи. Партия коммунистнейә Эрмэнистане һ'әму мәшәл дьданә сазкырыне бона к'орд ә'мре хвәии социалистне бы сәрфиязи пешда бьбыи, мәдәнийәта һана мьләтне гәлдәдә у хәмхөрһийә ви тәһәри бәрбь хвә дьк'ьшандыи әв к'орда ед кә шпе башқәда дьман. бы һ'әзәра к'орд дьһатыи дьбуно хвәйе һ'ал-мал. Аһа, мәсәлә сала 1928-а 13-е маһа апреле к'омә мале к'орда, ед кә пашш шор'е һ'әмдһийәеи һәке һатьбуна Пышкәвказе у ә'мре к'очәрнева мьжүлбуйи, әрзе дьдыә Шейра комисариата шьмә'тейә Р'еспублика Советнейә Социалистнейә Пышкәвказе, һәкк иэне бьдыә һан кә һәр'иә Эрмэнистана Советне гөнде Гозәлдәре у К'арвансәреда, қәзә Ленинакане, шиһарбыи.⁹ Дһса һе сәле к'омә к'орд әрзе дьдыә Комитеа шөһөлкырынейә Пышкәвказейә мәрк'әзне, кә иэне бьдыә һан һәр'иә Эрмэнистана Советне. Оһана әрза хвәда дьһысыи: „Әм т'әһәдә дькыи иэне бьдыә мә кә әм һәр'иә Эрмэнистана Советне у гөнде Әһарлуеда шәм әрмәнийә шиһарбыи, әме һәвр'ә мола бьра бьжкк у бы хвәлибешәркырынева мьжүлбуйи“.¹⁰

К'ордед кә дьһатыи Эрмэнистане һава һәдәкк кында шиһар дьбуи, хвәли дьстандыи, гәрәке бе гөтһе пьзәмәд һанә әрмәни бы һәр тәһәри к'омәк дьданә һан. әһана һолани иэве маләке дәст дьданә дәсте һәв, дьхәбьткк.

Комитеа мәрк'әзнейә шөһөлваннейә Р'СС Эрмэнистане һаһа һәкк иле интеллигенсия шьмә'та әрмәнийә, бәжкк ед к'орда мобидзасна кыр кә һава һәдәкк кында мәшәла бьдыә сазкырыне бона к'орде к'очәр дәсте хвә жь ә'мре к'очәрне бьк'ьшыиыи, һава һанда хәбата култур-мәссәне дьбьрыи. Сала 1928-а Комитеа мәрк'әзнейә шөһөлваннейә Р'СС Эрмэнистане шейра хвәйә 7-е шйуне-

да даклада А. Ерзнкйан у Ә'рәб Шамилов быһист, чька
вана we дәрәшеда чекьрийә.¹¹ Оса жи хәбатакә мазын
дһатә кьрне бона к'орде, кә хвәли дьстандын бь кул-
тури пешда һәр'ын. Ньдъткәкә қрара 22-е февралейә са-
ла 1934-айә Комптеа мәрк'әзнейә шәхөлваннейә Р'СС
Әрмәнистанеда ва һатбу нывисаре: „Тәслими Коми-
сарната сағ'ләмихвәйкьрне быкьн, кә нава шә'дәки
кында қәвлед сағ'ләмихвәйкьрне-санитарне ль ван
щия бьднә п'аккьрне ль к'ө к'орда хвәли стандийә у
щишарбуна, ль шандара персонала дохтрнева бьднә
бехофкьрне. Тәслими Комисарната р'онкайә шьмә'ше
быкьн, кә пәхвәндитне ль ван щия бьднә һьлдане ль
к'ө к'орд шьшарбуна, мәк'тәба вәкьн, хәбата р'онайе-
сәйәсәтиә нава шанда бьднә фьрәкьрне у ед майин...¹²

У ава бәрә-бәрә к'орд әв хвәлиева дһатнә р'азикь-
рне у гәрәке бе готнә, кә һ'әтани сала 1934-а к'орде
Әрмәнистана Советне бь шарәкева хвәлиева һатнә р'а-
зикьрне.

Һ'өкөмәта Әрмәнистана Советнейә тәзә һәма жь
р'ожа пешын һ'әму мәшал данә сазкьрне бона пеш.
дачуйина култура мьләтне, хәбатакә бь массаи дь-
һатә кьрне бона һьланина пашмайине ә'дәте кәвин
зийандар. Бь we нете гәләк шәк'иле интеллигенциа
әрмәнија у к'орда чунә гонда у дәстбь әвә хә-
бата һөрмәтли кьрн. Бона бьзанбә чька һ'әле шь-
мә'та к'ордаин малһәбуниә у културиә чаванә КМ
ПК Әрмәнистане сала 1921—е мәһа сентйабре ин-
структора хвәйә к'орд Нуре Полатовае шандә пәһ'ийә
Апаране. Әвә һ'әле 14 гондед к'ордайә малһәбуниә у
културиә бь һурғли леньһер'и, дө хьршит вәкьрын у
бь т'ема „Р'ола сәрәкваникьрнә Советә“, „Һ'өкөмәтә
Советне чь азайи ани к'ордар'а“ у бь т'емае майин лек-
сиа хвәндьн. Әв оса жи мәһа декабре дьчә пәһ'ийә
Апаране нава к'өлфәте к'ордда хәбата т'әшкылдарне
дьбә.¹³

Сала 1921-е быләт'ара ч'йәе Әләгәзе қөр'лт'а к'орде

хәбатк'ар дәрбазбу, йа кә мәшәл данә сазк'арне бәна
нави к'ордада хәбата сәйәсәтне-мәссәне ф'ярәкы.¹⁴

Ле сала 1922-а 23-е ийуне п'ара қәза Алек'сандрополе-
йә һ'әвтәйә һ'әщихәллиледа қөр'лт'ә хәбатк'аре к'ордайә
дәда вәбу, т'әви к'иҗане дьбун инспектора КМ ПК Эр-
мәнистане Нуре Полатова, к'әтәбе п'ара қәза һ'әвта
Арташес һовһанниспан, өзве Комитеа мәрк'әзнейә ком-
шөхөлк'арнейә Р'СС Эрмәнистане Каранете Шапо. Жь
һ'әму гөнде к'орда 40 делегат қөр'лт'әда һазьрбун. Қөр'лт'-
т'е чәнд пьрсе фәрз быһнет. Чава мәсәлә „Т'әстпқбуна
қәйде Советне Эрмәнистанедә“, „Һ'әле мәлеги һөндөр“,
„Шөр'к'ари мқабьли кулака“, „Қәйде Советне у мьләте
бьч'ук“ у пьрсед майини. Қөр'лт'е қрар қәбулк'ар, кә бь
һәр тәһәри бәна мәһкәмбуна қәйде советне, мқабьли ку-
лака хәбате бьбыл.¹⁵

5-е ийуәе сала 1924-а ль ийәе Әләгәзе бу қөр'лт'ә
к'ордәд һәпартнаван, ль к'ә һазьрбун 65 делегат, һатә
быһистьне дақлада иструкторе Комитеа мәрк'әзнейә
ПК Эрмәнистане Әрәб Шамиллов „В. И. Ленин у мьлә-
тел бьч'ук“, йа сәрҗере п'ара комшөхөлк'ара қәза Эш-
миазине С. Саргспан „Борще тәшкиләтә партиәе ль
гөнда у хәбата култур-р'онкайе һәва к'ордада“, дақлада
сәрҗере п'ара хвәлибешөрк'арнейә комшөхөлк'ара қәза
Эшмиазине Т. Мирак'йан „Пьрса хвәлине“.¹⁶

Әле қөр'лт'е һәләпәк да хәбата култур-р'онкайе гөн-
де к'ордада, һәши һе шөр'к'арикә дһә бәрк' мқабьли
кулака у әдәте кәви дьһатә к'арне Конференса к'орде
һәпартнаван бәа жи ль қәза Степ'анаваһе гөнде Вараи-
совкаеда дәрбаз бу. Т'әви һе конференсе бун иструкторе
КМ ПК Эрмәнистане Әрәб Шамиллов у Белочеров. Кон-
ференсе быһнет дақлад дәрһәқа „Һ'өкәмәта Советне у
пролетариат“, „Т'әшкилк'арна Батраккома“, „П'арапә-
к'арна хвәлине“ у пьрсе майини.¹⁷

Ле сала 1925-а мәһә һәпәре п'ара қәза Лениһакәһе-
йә һ'әвтада (Һ'әщихәллиле) бу қөр'лт'ә к'орде Пыһкав-

казе. Қор'лт'еда 76 делегат һазърбун, жь чапа йәк к'ол-фәт бу. Қор'лт'е әв пәрсе һана бһһһст.

1. Н'өкөмәта Советне.

2. Хәбата култур-массане нава к'ордада.

3. Кооперасна у к'ър'инфротана һөндөр'.

4. Шәр'к'ари мьқабьли р'абун-р'уньштандьнед кәвн у пәрсед майһн.

Қор'лт'ә қрара һ'әмшаб қәбул дькә у өса жи телеграмә сьлавкьрыне сәдре Комитеа мәрк'әзнейә Т'Р'СС-һә шө-хөлкьрыне М. И. Калининр'а дьһһһә, телеграмеда ге готьне: „Мә бь шарәкева қрар кьр'һә мқабьли әдәте мә-һн кәвн шәр'кьн, хвәлнер'а бенә гьредане... дәвса сәр-к'аре қәбиләйә бәре әме шевред гөндайә мән'кәм чекьн. ед кө һәқзада we бона к'әснба, гөндне орт'ә у маһ'кәм-буна һ'өкөмәта советне бьхәбьтып“.¹⁸ Сала 1926-а мәһа февралә п'ара қәза Ленинкапейә шәшада (һәһ'һһә Т'а-лине) дьбә конферанса к'ордед Пьшкәвқазе, т'әвн к'и-жане дьбун 22 делегат, жь к'ижана һ'әвт к'өлфәт бун. Чава қор'лт'ед майһн, өса жи әве қор'лт'е гәләк пәрсе фәрз ән'әнәкьрын. һа кө к'арәкә мәзын да шьмә'та к'орда.¹⁹

Хенжь ван қор'лт'ә, конферанса у швата, жь алие Партия комунистнейә Әрмәнистане гәләк мәщале майһн дьһатьнә сазкьрыне, кө шьмә'та к'орда бь мадһәбуһн у култури пешда һәр'ә. һәр сал Ереванеда бона кад-ред к'ордә т'әзә пешдаһати курсе һәкмәһн. домәһне, семәһне дьһатьнә т'әшкилкьрыне, гөһдада мәк'т'әб-к'т'ебханә, һьқьтке дохтрне дьһатнә вәкьрыне, шәр'к'ари-кә бәрк' мқабьли нәхвәндитне дьчу. Әв п'ара шьмә'та к'ордайә, кө Әрмәнистана Советнеда дьма нава вәдә-ки кьнда сәр р'һа дахөльқандьна мьләтне сәкьһн. һа кө нава т'ариқа шьмә'та к'ордада сәрқөр'нәкә т'әзә вәкьр. Әв мәщалана шарәкә майһн жи пьзмамтиһа шь-мә'та әрмәһня у к'ордайә лениһне дьдьнә к'өвше, пьз-мамтикә өса, кө т'ө қөр'на, т'ө дәвра нәбуһә .

Дь нава әмре шьмә'та к'орде Әрмәнистана Советне

сазкырына малхәбуне коллектив қәммандьнакә мәзын бу. Әвә иҗкә бы шарәкәва тәкмали да һылдане. Гөндие к'орд лә сәр р'йа чекырына социалистие сәкыи, әв бу хвәйе к'әда хвәйә һ'амал, бы шарәкәва бәнгзә гөндие к'орда һатә гөһастыиә В. И. Ленин әм һинкырына, вәки қәвле малхәбуна гөндийә һурда, гөндие хәбатк'ар һыкарыи жь к'әсибтие у бьндәстие дәрән. Бона әвана жь ии һ'али дәрән мәшала һәра фәрз бона дәрбазбуна социализме һәр тәиә бы р'йа рәшдачуйиә кооперативнева дькыра мһасәрбә.²⁰ Әв мәсйәте Лениниә мәзын р'ож бы р'ож ә'мрда дьһатыиә мһасәркырыне. Шәр-к'арикә бәрк' мьқабьли һашмайишед капитализме дьчу, хвәлийә бәг у аг'а жь һан дьһатыиә стәндыне, әв т'әслими малхәбунед кооператив дькырыи.

Нава к'ордада бәрә-бәрә дәрбазбуна кооперативе бы һ'имли жь сала 1928-а жь гөндие Шәршәрисе. К'әрәи-сәре, Мирәк'е, Сангәр'е у гөндие п'ара қәза Ленинаканейә һ'әвтайә майиш дәстнебу.²¹ Һылбәт, гәләк чәтьнайи һешийә органе шии, т'әшкиләте партиае у комсомола сәкыи-буи, лә һана бы һәр тәһәрии мқабьли аг'а у бәга шәр дькырыне һанә к'әрет р'ур'әш дькырыи. Нава к'орде Әрмәнистана Советнеда шара ә'влыи малхәбуна коллектив гөндие Шәршәриседа, п'ара қәза Ленинаканейә һ'әвта һатә т'әшкилкырыне. ии шөхөлида хәбатәкә т'әшкилдарнейә мәзын кыр коммунисте хвәһәһешанди дәрсдәре ии гөнди Арам Мурадийан. Бы мәсәла гөндие Шәршәрисе бәрә-бәрә гөндие к'ордайә майиш ии к'әтыиә нава малхәбуне коллективне. Иди сала 1931-е се гөндие к'ордада малхәбуне коллектив һатәбуиә т'әшкилкырыне, лә сала 1932-а һ'әвт гөндада бы 101 малава һатә т'әшкилкырыне.²² Лә сала 1934-а иди 17 гөндие к'ордада малхәбунед коллектив һатәиә т'әшкилкырыне.²³ Бы сәрәкванийә Партиа коммунистиейә Әрмәнистане һава бьһәлиә к'ордада бы сәр-фьийәзи пьрса т'әшкилкырына малхәбуне коллектив мһасәрбу. Һ'өкөмата Әрмәнистана Советие бы һәр али к'о-

мәк дьда малһәбуңе т'әзә т'әшкилбуиңи, п'әрә ванр'а дьһатә бәрдаңе.

Мәһа ийуәлейә сала 1928-а һ'өкөмәтә Эрмәнистане 200 һ'әзар манат малһәбуиңед р'еспубликаейә коллективр'а бәрда.²⁴ Жь ве йәкә өса жи к'арәкә мәзың гөңде к'өрда дьстәңдыңи, һәр тәһе жь мәһа йанварейә сала 1930-и һ'өтәһи мәһа майейә сала 1931-е быһәлпед к'өрдә цәһиһиә Анцаране 19.267 манат жь һ'өкөмәтә к'омәкдары стәңдыңи.²⁵ Ле сала 1934-а вана жь һ'өкөмәтә 52 ч'еләк, 314 ми 22.000 манат п'әрә стәңдыңи.²⁶

К'омәккәкә мәзың да малһәбуңед коллектив т'әшкилкьры на станса машинатрактора, йа кә чава гөңде эрмәниһиә өса жи ед к'өрда бы техника малһәбуңа гөңдитисва дьда р'азикьрыне.

Ачыһиә малһәбуңе коллектив, хашбуңа һ'әле гөңдә хәбтак'ар пашмайһиә дьжмыне сыһфе дьһа һәр дькьр, ван һ'әму мәщәл дьдәһә сазкьрыне боһа пешдачуһиһә малһәбуңе коллектив бьт'әр'биһиңи, дәст бь кьрыне к'әретә қьлер дькьрыңи, һәбуңа малһәбуңе коллектив дьшәһьтәңдыңи, т'әшкилдәре ван малһәбуңаһә бәрбыч'әв, коммунисте амың дькөштыңи. Сала 1931-е гөңде Сәңгәр'еда п'ара қьзә Ленинкаһейә һ'әвта, боһа т'әшкилкьрыһа малһәбуңа коллектив, коммунист у комсомоле гөңд бь сарәкәһанийә коммунисте хвәһәһешәңди Бьроә Ә'ли хәбатәкә мәзың дьбыңи әһаһа бь һәр тәһәри мқабьһи кулака, әк'сипартиавана шәр' дькьһи. Бьроә Ә'ли зутьрәкә к'әвиһ дькьһи чава сәдре совета гөңде Сәңгәр'е, ле к'ө әһ һ'өтәһи сала 1934-а дьхәһьтә. Нава ван салада әһ хвә дьдә к'әвиһе чава коммунистәккә хвәһәһешәңдиһиңи эғыңи, бәрк' мьқабьһи пашмайһиә кулака шәр' дькә. Ә'һана мәккә дьжмыне сыһфе һькарбуиңи бөхәм к'еләкә ван йәкар'а дәрбазьһиңи, бь һәр тәһәри дьщә'дәңдыңи зйәһе бьғыһиһиһә һәһәһә һи. Аһа 11-е октябредә сала 1934-а вәхте Бьроә Ә'ли жь мәрк'әзә һәһиһе вәдгәр'иһа гөңд, кулак бь һәмәрди һи дькөжьһи.²⁷

Чава гөңде Сәңгәр'еда, өса жи гөңде К'арвансәрейиңи ве

нәһәһәда актива гөнд мқабьли пашмайшһед капиталистне бь сәрәкванһа комунисте хвәһәһевшанди Карапете Щано шәр'к'ари дьбьрыи. Карапете Щано сала 1921-е дьк'әвә нава щерге Партия комунистне, ле сала 1922-а әв чава озве Комитеа шөхөлкьрьнейә Мәрк'әзнейә Әрмәнистане те бжартыне. Сала 1924-1930-и әв нәһ'һийә һ'әщпхәллиледа чава сәрвере комһгеа һәвдөк омәкдарне у чава һһструкторе комшөхөлкьра совета нәһ'һийә һ'әщпхәллиле дьхәбьтә. Бь сәрәкванһа Карапете Щано сала 1926-а гөнде К'арвансәреда т'әшкһләта комсмола те сазкьрыне (һа кө т'әшкһләта комсомолайә ә'вһыи бу гөнде к'ордада К. Ч.), әв шәр'к'арикә бәрк' мқабьли дьжмыне сьһфне дьбә, вана р'ур'әш-дькә. Сайа хәбата хвәһә һәһевшанди Карапете Щано чава жь алине быәәлине к'өрд. оса жи ед әрмәниа һатьбу һ'әзкьрыне, әв жь алине ванда чава озве Комитеа шөхөлванһейә Пьшкәвказейә мәрк'әзне һатә бжартыне. Сала 1930-и 1-е майе әв гөнде К'арвансәреда бь даклады "Сәһасәтһийә партиае дь шөхөле чекьрыи мал-һәбуне колектив гөндада у һьланиа кулака чава дьжмыне сьһфне" пешда те. Әв һәка дьһа дьжмыне сьһфе һәр дькә, әван қрар дькьһ һәма ве р'өже вһ бькөжыи у тава әв жь щвате дәрте. эваре р'ева вһ дьгрыи у дьбьнә қьжьлед Ахурһане дькөжыи.²⁸

Кулак оса жи сала 1931-е һһструкторе компәһ'һийә ПК Әрмәнистанейә Т'алине Аһ'мәд Сулейманов дькөжыи.

Нава вә'дәки кында мәщал һатьнә сазкьрыне бона һьланиа пашмайшһед кулака. Комитеа мәрк'әзнейә Партия Комунистнейә Әрмәнистане гәләк комунисте шер'банди шандә гөнде р'еспубликае бона гөндада хәбата сәһасәтне— массае бьбьн, қәватата актива гөнд мобһлизасна бькьһ, бона әвана бь һәр тәһәри мқабьли пашмайшһе хулака шәр'кьһ. П'аркә вац жи чу гөнде к'өрдә, ава һ'өкөмәта Әрмәнистане у Партия комунистне һ'әму мәщал дьданә сазкьрыне, кө к'өрдә Әрмәнистана Советне т'әви

бъред хвэйя армани дна р'янд бьжин, бьбьнэ хвэйе изл у р'срета хвэ.

Бь шаракена сьфате гонде к'орда латэ гонастне, дэса авайе бьнэрдэ тэри гонде к'ордада авайе бь кавьре туде блынд бун, техника т'эзэ к'этэ гонд, кад্রে мьлатне пешда латын. Алт'ындарийа щур'е маллэбуна коллектив эмре шьмэ'та к'ордада эйиси р'еволйусна бу, лэ ко шан бь к'омэждарийа бьре хвэйя урсь у армани дэстанн.²⁹ Колхозване к'орд бьред хвэйи арманир'а дьк'ордэ лаша социалистне, сал бь сал даранниа насълэта маллэбуна гондитне зедэкр.³⁰ Иро дэшта Араратэда т'онэ гондэки армэцина лэ к'о к'орд т'онэбын у нава хэбата хвэда бэрбьч'э'в пэк'эвын.³¹

Ормэнистана Советнеда к'орд нэ к'о т'эне бунэ хэбатне маллэбуна гондитнейя пеш, лэ бь сайа хэмхөрийа партияе у л'өкөмэте нава даранниа сэнэйя у техникада к'урбун, бунэ пешване даранне. Иро эвана т'ө қавата хвэ нэневшинын бона пешданине қөр'лт'а Партия коммунистнейя Т'фақа Советнейя 25-а бь сэрфьнийазн бьқаднын.

Ина гэлэк завод у фабрикае р'еспубликаеда қыз у хортэд к'орд дьхэбьтын, жь һогьред хвэйя армани техника даранне һиндыбын у дьбьнэ пешванед даранне. Эгор лэ бэр дэзгэбэ, һане лэ сэр машине у экскаваторейя шана бь дьлэки барьстан дэст дайэ дэсте эвлэде шьмэ'та армэнийа, т'ө қавата хвэ нэневшинын бона бь сэрфьнийазн пешданине хвэ бьқаднын. Эвана нава мала интернационало бьрада дьхэбьтын у дьгьнижьнэ дэстанне нэблнайи.

Бесфьтия нава ве мала интернационалда пькарьбу бь лэз мэдэнийот у э'дэбнийэта шьмэ'та к'орда пешда пьчуйа. Сайа хэмхөрийа Партия коммунистне у л'өкөмэте советне, сайа сэйасэтийа ленистнейя мьлатнейя р'аст р'ож бь р'ож э'дэбнийот у мэднийэта ве п'ара шьмэ'та к'орда лэ к'о Эрмэнистана Советнеда дьминэ гөлвэда у пешда чу. Декрета л'өкөмэте советнейя пешьу дэрһақа

э'дэбийэт у мэдэнийтэда. Оса жи р'енэ фьрэ боиа шьмэ'та к'орда вэкрыи.

Т'о шьк т'оно, вэки боиа бы т'эмаии чекьрыиа социализме Т'Р'СС-да Оса жи лавьмбу пьрсе р'еволуцисиа мэдэнийтэ бьхатана миасэркьрыие, эв р'еволуцисиа готи нава й'эму мьлэт у шьмэ'тада, ль нэр долч'эки вэлате мада бьхата миасэркьрыие. Бэре э'вльи готи нэхвэндити нава шьмэ'теда бьхата йьланиие. В. И. Лении тьме пьрс пешда к'ышандио, ко й'этани нава шьмэ'теда нэхвэндити нае йьлдэне у дэрэща мэдэнийтэ бьлд нэбэ, пьрсе чекьрыиа социализме бы ачьки пэенэ миасэркьрыие.

Пашн т'эстицбуиа қайде советие Эрмэнистанеда вэйсэте Лениие мэзыи нава вэ'дэки кьнда миасэрбуи. Р'астэ гэлэк чэтынайи йэбуи, чьмки Эрмэнистанеда бэри қайде советие 90 сэлэфе бьнэлийа нэхвэндити бу.³² Ле эв чэтынайи дьхатынэ алт'кьрыие, хэбатэка мэзыи ве дэрэшеда дьхатэ кьрыие.

Сала 1921-е 21-с септйабре комисарната Эрмэнистанейо шьмэ'тне дэрнэца йьланииа нэхвэндитиеда декрет қэбуувьр, готи жь 15 салийа й'этани 50-салийа йьжи хвэндьне буиа. Ви чахи пьвисара к'ордед Эрмэнистана Советие т'онэбу, цлаин, эве йэке чэтынайикэ мэзыи нава хэбата боиа йьланииа нэхвэндитие пешда данн. Сала 1925-а нава мьлэтэд быч'укэ ко Эрмэнистанеда дьман иди 44 пьқьткэд йьланииа нэхвэндитие хатынэ т'эшкилкьрыие.³³ Ве р'эқэмеда Оса жи гэлэк ошэхе йьланииа нэхвэндитие гонде к'ордада хатынэ т'эшкилкьрыие. Комитеа мэрк'эзнейо ПК Эрмэнистане гэлэк вэкилед интеллигенциа шьмэ'та эрмэнишэ ко к'орди запыбуи шапдыо нава шьмэ'та к'орда, ед ко мэк'тэб вэкрыи у хэбатэка култур-массанейо п'ьр бьрыи нава ванда. У һэқи гэрэке бе готыис, вэки пашн т'эстицбуиа қайде советие Эрмэнистанеда т'эви пешдачуиша мэдэнийэт у э'дэбийэта шьмэ'та эрмэниша Оса жи йа ве п'ара шьмэ'та к'ордайэ быч'ук пешда дьчу. Р'астэ пьзмамтийа

шьмәта әрмәни у к'орда жь қор'на те, ле гәрәке бе го-
тыне, шәки әше пызмамтне р'оже мәда сәрәщәмәкә т'әзә
стәндийә у т'о шара әш һақа қәмни у бы сәрәщәм нибу-
йә чава кә қәйде советнеда. Шөхөлване әдәбийәт у
мәдәнийәта әрмәнийә т'о қәмәта хвә һәдһевшандын бо-
на к'омәке быднә шьмәта к'орда, мәдәнийәта шейә
т'әзә гөлвәдайн.

Сала 1921-е мәһа сентйабре нәһ'ийә Аштаракеда кур-
се һазьркьрна дәрсдәре к'орда тенә т'әшкилкьрыне.³⁴
Сәрәкванн ль шә курсе Лазо (Һакоб Г'азарйан) дыкьр.
Р'астә, п'ьр'анийә дәрсдәра әрмәнибун, чьмки кадре
к'орда т'өнәбун, ле хвәндын бы зьмане к'орди пешда дь-
чу. Сала 1921-е мәһа ноябре хьлазкьрыне шә курсе
Арам Мурадйан, Ншан у Т'агуни Р'штунйан, Сог'омон
Саргсийан, Сократ Мкртчйан, Галуст Гушйан, Арсен
Марахийан у гәләкәд майнн дьчнә гонде к'орда мәк'т'ә-
ба вәдькьн. Мәк'т'әбе к'ордайн пешын ль гонде Шәршә-
рисе, Қөндәхсәзе, Чобанмазе, Шамушвана мәзын нәһ'и-
йә Апаране вәбун.

Лазьмбу бона зар'ед к'орда әлифба быһата һазьркь-
рыне. Дисә дәрһәқа ве йәке шәк'илед интеллигенциә шь-
мәта әрмәнийә һатнә к'омәкдарийә бьре хвәйә к'орд.
Лазо (Һакоб Г'азарйан) сала 1921-е мәһа ийүле әлиф-
ба к'орди һазьркьр у бьрә щәм сәршера п'ара р'онкайя
шьмәтейә нәһ'ийә Эшмәзиине Серик Давт'йане, кә
к'омәке быде бона әлифба бы һ'әрфе әрмәни һазьркь-
ри нәшьркьрын. Чава Серик Давт'йан дьбежә: „Гәләк чә-
тнәйи һәбун бона нәшьркьрына әлифба к'орди, әз шә-
бум вәхте Лазо дәстнвнсара әлифбае шишанн мькьр.
Бона бын дәсте мәда һ'им һәбуя лазьмбу әм бычуна гонде
к'орда у зозане Әләгәзе, бона мә һ'әсаб һьлда чька
чьқа зар'е к'орда жь мәк'т'әбе дәр манә. Әм р'оке т'ә-
ви Лазо у дө хәбатчиед мә чунә зозана, р'әсти к'орда
һатын, мә йәкә-йәкә һ'әсаб һьлда чька чьқа зар'е к'орда
жь мәк'т'әбе дәр манә. паше әм вәгәр'ийәнә нәһ'исе, әз
чумә Комисариата шьмәт'илейә Р'СС Әрмәнистанейә р'он,

кане, мунь бы һурғыли дәрһәҗа лазымбуна әлифба к'орди шьровәкьр, р'астә бона нәшьркьрына к'т'еба к'аг'әз жи т'ә нәбу, ле бона әлифба к'орди һ'әк'әмәта Әрмәнистане т'ә мәщәл нәдәно һевшандьне у аша әлифба нәһ'иһа Эшмми-зһиһеда бы сәрһивисара „Шәмс“ р'онкайи дит“.

Аша сала 1921-е мәһә октябаре к'т'еба Лазо бы сәр-һивисара „Шәмс“ иди ль гонде к'ордада бәлабу. К'өта-сийа сала 1921-е пенш гонде к'ордада мәк'т'әб вәбуи, ле к'т'еба „Шәмс“ ванда дәрс дьдан. Сал бы сал р'ә-қәма мәк'т'әбе к'орда зедә дьбу.³⁵

Партия комунистһейә Әрмәнистане у һ'әк'әмәта ие г'әһдарикә мәзын датәни сәр мәк'т'әбе к'орда, сәр хә-бата култур-мәссәһе һава к'ордада, һ'әму мәщәл дьһатә-нә сазкьрыне бона зар'ед к'орда жь мәк'т'әбе дәр пә-һивисара, нәхвәндити һава к'ордада бе һ'әлдәне. Сала 1923-а мәһә августе быһәт'ара ч'йәе Әләгәзе бу қ'өр'лт'ә к'орда ль к'ә 50 делегат һазьрбун, т'әви қ'өр'лт'е бу Нуре Полатова у Лазо. Қ'өр'лт'еда Лазо дәрһәҗа “Кьры-на мәк'т'әба у хәбата култур-мәссәһе һава к'ордада, хә-бәрда.”³⁶ Әвс қ'өр'лт'е һеләһәкә т'әзә да хәбата мәк'т'ә-ба гонде к'ордада хәбата култур-мәссәһе һатә г'әмрәһ'кь-рыне. Ле сала 1924-а жь 15—17-е һойабаре Ваг'аршапа-теда бу қ'өр'лт'ә дәреларе к'орда. Ль пьр пьре пешда һатә к'ышандьне һителһенһеһа к'ордайә мьләтне бе һазьркьрыне у кадре к'ордә шаһыл быһиһиһә Мос-квәе, Ленинграде хвәндьһәһе бьһидда һиһби.³⁷

Бона һава мьләте бьч'укда һ'әле р'онкайи шьмәтне бе һ'әккьрыне у ие дәрәщәда хәбатәкә һ'әмщәб бе кь-рыне Шевра мьләте бьч'укә Комисарһата р'онкайи шь-мәтһейә Р'СС Әрмәнистане швата хвәйә 16-е декабрейә сала 1924-да қ'раре қ'әбул дькә, к'ә р'әх шевра мьлә-те бьч'ук секһна мьләте бьч'укә башқә-башқә т'әш-килкә у әхтиһарийа пленума һан избәт дькә. Се секһна теһә т'әшкилкьрыне. һа т'ьрк'ә һа урьса у һа асорһа-к'орда. Т'әви секһнае дьбуи мәк'һлед шевра мьләтед бь-ч'ук.³⁸ Әв секһһана пашвәхтне бона һ'әккьрына һ'әле

мэк'т'эба хэбатэкэ мэзын кърын. Сексиа к'орда бь дэсти
өзве хвэйя эрмэни у к'орд нава гонде к'ордада хэба-
тэкэ т'эшкилдарнейя мэзын бьр. Өзве сексиае дьчуня гон-
дед к'ордайя пэһ'ниа Апэрапе, Т'алине, Ваг'аршапате у
шне майши. И'эму мэшал дьданя сазкърне, кэ зар'е к'ор-
да жь мэк'т'эбе дэр пэмниш, хэбата һибун-т'эрбишэт-
дарне дһа р'унд бе т'эшкилкърне. Сайа ве хэбате гон-
де к'ордада һьм р'эқэма мэк'т'эба, һьм жи йа зар'а зе-
дэ дьбу.

Ава мэсалэ эгэр һ'этани сала хвэндьнейя 1930--31-е
Эрмэнистана Советнеда 14 мэк'т'эбед к'орда һэбун, ле
жь сала хвэндьнейя 1930--31-да р'эқэма ван гьһиштэ
27 мэк'т'эба, лэ к'ө 1951 шагьрт һин дьбун, мэк'т'эбада
хвэндьн бь змане к'орди у эрмэни дьчу.³⁹

Уш чахи кадре к'орда дэрсдар кембун, ле бь к'омэк-
дарийа дэрсдаре эрмэни, ед кэ змане к'орди заньбун
эв чэтынайш дьһатьнэ алт'кърне. Бь т'эмаши р'эқэма
дэрсдара гонде к'орда сала хвэндьнейя 1925--26-а дь-
гьһиштэ 12 мэрьва,⁴⁰ һэр т'эне нава вана к'ордэк бу,
Эминне Э'вдал. Лазьм бу дэрсдаре к'орд бьһатана һа-
зыркърне, бона ве йэке Ереванеда курсе һазьркърна
дэрсдарнейя йэкмэһне у дөмэһне һатьнэ вэкърне, ле
мэһа августейя сала 1930-и Комисариата р'онкайе Р'СС
Эрмэнистанейя шьмэ'тне пьрс пешда к'ьшалд бона вэ-
кърна техникума к'орда, ве дэрэшеда хэбатэкэ мэзын
кър сэршера п'ара р'онкайя шьмэ'тнейя бажаре Ереване
Серик Давт'яне. У ава 1-е йанваре сала 1931-е бажаре
Ереванеда техникума педагогнейя Пьшказказейя к'орда
вэбу.⁴¹

Сала э'вльн чава п'ара һазьркърна дэрсдара, өса
жи йа йэксалэда 67 к'орд һатьнэ қэбулкърне. Наваш
шэш мэһада 14 к'орд курсе техникумейя һазьркърна
дэрсдара хьлаз дькьн у дьчьнэ гонде к'ордада дьхэбь-
тын.⁴² Хьлазкьре техникуме нэ кэ т'эне чава дэрсдар

дъхэбътнн, эвапа бса жи гондада хэбата партнае у советнейя шабдар дькьрыи.

К'атьбе Коммэрк'эзийя Партна комунистнейя Эрмэнистанейи пешыи хэвале А. Ханшиян бы хэмхори пезикн пешдачуйнна э'дэбийэт у мэдэнипята шьмэ'та к'орда дьбу, эв сала 1934—35-а до шара hat техникума к'орда, к'омэкако мэзыи да колектива we.

Техникума Пышкавказейя к'орда һ'име интеллигенсия к'орда данн, эве бы к'эмала хэваа һ'окмэки мэзыи лы сэр пешдачуйнна э'дэбийэт у мэдэнипята шьмэ'та к'орда һ'шт.

Элифба к'ордайя ко сэр һ'име һ'эрфе эрмэни һ'атьбу чекьрыне. сале пешыи р'олэко мэзыи лист, ле бэра-бэра, вэхте иди э'дэбийэта к'орда пешда чу у пьрс пешда дьхатэ к'ышандьне бона пэшькьрына к'ебе к'орднйя бэдэвэтине. сэйасэтине у мэк'т'эба, лазьмбу элифбакэ т'эза быхата чекьрыне, һа ко бы шарэкева готи һ'эмша-би сэмга зьмане к'орди буна.

Сала 1927-а Комисариата р'онкайя Р'СС Эрмэнистанейя шьмэ'тине бона һазькьрына элифба к'орднйя т'эза чарар қэбулкьр. Элифба т'эза готи сэр һ'име һ'эрфе латини быхата чекьрыне.

Сала 1928-а хэбата һазькьрына элифба к'орди һ'атьбу к'отакьрыне. Бона т'эшикькьрыи у һазькьрына элифба т'эза Комитеа мэрк'эзнейя Р'СС Эрмэнистанейя шөхөлванне 25.258 манат в'эрэ барда.

Сэр һ'име һ'эрфе латини Исаһак Марагулов, элифба к'орднйя т'эза һазьр дькэ, к'ижан жь алине һ'окмэте те қэбулкьрыне. Жь сала 1929-а дэстпэкьри к'ыт'ебед к'орди бы һ'эрфе латини чап дьбыи.⁴³

Элифба латини р'екэ т'эза бона пешдачуйнна э'дэбийэт у мэдэнипята к'орда вэкьр, һа

кӧ шаракӧ майинн жи да к'вше хэмхӧрнйа
Партия коммунистнйа мзын бэрбь we п'ара шьм-
э'та к'ӧрдийӧ быч'ук кӧ Арманистана Советнеда бы ша
у бӧхтӧвар дьжин. Вӧхта йаксалнйа элифба к'ӧрди
т'эмам бу, эв бы э'йди ната к'вшкьрыне, чаша р'ожнӧ-
ме р'еспубликаейӧ майинн, бса жи йа „Р'йа т'эзӧ“ бы
нӧр али к'эмала ван н'ӧрфе т'эзӧ данӧ к'вше. Ле
Коммӧрк'эзнйа ПК Арманистане хӧбӧра хвӧйӧ бьмба-
рӧкьрынеда ава нывисбу: “Нӧр бы диктатура пролета-
риате ль к'ӧ дишан дӧсте п'ала у гӧнднайӧ мӧшал данӧ
сазкьрыне бона пешдачуйинна мӧдӧнйӧте у экономикӧ мь-
лӧте вӧхтӧкейӧ сефил. Йаксалнйа элифба кӧр-
маншайӧ т'эзӧ, шаракӧ дьнжи нишан да, вӧки эв бы нӧ-
хӧлкьрына р'аст незикн мьлӧте быч'ук дьбӧ. Қӧвин-
кын шергед хӧбатчнне масса кӧрманша, бы хвӧндьне эве
бавежӧ эк'сплататора, вӧки не бӧреда майӧ” Ле
сӧдре Совета Комисариата шьмӧтнйӧ Арманистане С.
Касйан телеграма хвӧйӧ бьмбарӧкьрынеда дьвинсӧ:
„Дӧрнӧҧа салӧвӧхтнйа элифба т'эзӧ кӧрманши аз ша-
дьбьм. Мьлӧте кӧрманша гӧлӧ сала бын зӧлма п'адшае
Урьсете, сӧлт'ане Р'оме у шаӧне Иранебу, эв мьлӧт бы дӧс-
ти зоре сефил кьрыбу, зӧрӧкӧ жь we зедӧ ль ван дь-
кьр бӧг у шеха. Импералиста эв йӧк хвӧй дькьр у
мьлӧте кӧрманша бӧрн мьлӧте дора ван дьда. Бы
элифба т'эзӧ хӧбатчнне кӧрманша we бькарьбьн зу
пешда нӧр'ын, т'ӧв мьлӧте майинн бена сӧр'йа сосналнз-
ме..”⁴⁵

Бона шьмӧта к'ӧрда дна незикн а'дӧбийӧт у мӧдӧнн-
йӧта шьмӧте Т'фаҧа Советне бьсӧкынӧ дӧрар ната қӧбул-
кьрыне сӧр н'име н'ӧрфе урьси элифба к'ӧрднйӧ т'эзӧ
чекьн. Сала 1944-а Коммӧрк'эзнйа Партия коммунистнйӧ

Әрмәнистане у Совета министрэд Р'СС Әрмәнистанг т'әслими министрйя Р'СС Әрмәнистанейә р'онкайә шымәте дькы, кә нава шәдәкк кыда әлифбае һазьр-кы. Министри жь өлмдаред әрмәнија у к'орда комис-сияе т'әшкил дькә, кә әлифба к'орди һазьркыи у т'әс-лими коллегие быкы. Нава шә комиссиядабуи дәүс-гьртне министрә Р'СС Әрмәнистанейи р'онкайә Арам Газахәсийан (сәдр), өлмдарә әйян Г. Гап'ансийан. Ы. Ач'арйян. А. Заварйян. Н'әшпә Шьнди, Әминә Әв-дал. Шасьме Шәлл. Вәзирә Надьри, Надо Мах-мудов. Комисия нава шәдәкк кыда әлифбае һазьр-дькә у сала 1944-а те хәбьтандьне. Чавә әм дь-биньш ш'өх'өле һазьркьрына әлифба т'әзәда кьрына Партия комунистнейә Әрмәнистане. Н'өк'өмәте у өлмдарә әрмәнија гәләкк мәзынә әв әйиси к'омәкдарыи у хәм-хөрнйя братнейә, пьзамантија лениннейә мәзынә Хәмхөр-нйя Партия комунистнейә Әрмәнистане бәрбь шы-мәта к'орда. һаргав дьһатә к'өвшә, һ'әму мәщәл дьһатынә сазкьрыне бола әв пара шымәта к'ордайә быч'уж жь мьләт у шымәте майныи пашда нәми-нә. Хәмхөрнә Партия комунистнейә Әрмәнистане жи әв бу. кә бы қьрара Комитеа Мәрк'әзнейә Партия комунистнейә Әрмәнистане газета „Р'йя т'әзә“ р'онайи дит. һа кә жь сала 1930-и һ'отани иһа р'онайи дьби-нә. р'өж бы р'өж тиража шә зедә дьбә. Салә һәшьркь-рьнейә пешьш әв органа министрйя р'онкайә Р'СС Әрмәнистанейә шымәтне бу. лә иһа әв органа КМ ЦК'О, Совета Р'СС Әрмәнистанейә т'әврәбьлд у Совета министрә Р'СС Әрмәнистанейә. Сала 1930-а әв бы 600 һ'әби һәшьр дьбу. лә сала 1932-а р'әқәма шә гьһиштә 1.300 һ'әби. Иро газета „Р'йя т'әзә“ шәкә 5.000 һ'әбишә һәшьр дьбә. р'өж бы р'өж хвәндәванә шә у мьщәләда-рә шә зедә дьбы.

Р'оже пешын вәхте дәстбь нәшъркьрьна газета „Р'їа т'эзэ“ бу нә кō т'әне вәк'иле интеллигенция к'орда т'ә-ви хәбата вә бун, ле оса жи ед армәнийя. Р'едакторе газетейи ә'влын бунә һарут'їун Мкртчїан, һрачїа К'о-чар, жь кōрманша Щәрдог Геншо, ле жь сала 1955-а һ'ә-та р'ожа иро р'едакторе вейә өзвә КМ ПКӘ, дәвсгьртне сәдре Совета Р'СС Армәнистанейи т'әврәблынд Мир'әг Әсәд Жь р'оже нәшърбуна газетейя пешын бь активл т'ови хәбата вә дьбун Ә'рәб Шамплов. Һ'әшкә Щьмди, Әмшә Ә'вдал, Щасьме Щәлил, Арамә Чачан, Р' Драм-п'їан.

Газета „Р'їа т'эзэ“ жь р'ожа нәшърбунейя пешын һ'әтани иро нава к'орде хәбатк'арда қраре партиае у һ'өкөмәте пропаганда дькә бь мьқале хвәйя һ'әвас-к'арва к'омәкә дьдә чекьрчлә коммунизме. Газетедә кол-хозван, п'алә, механизатор, агроном, дәрсдар, дохтр, нь-виск'аре к'орд у армәни пешда тен. Гөһдарикә мәзын дьдә сәр т'ема пьзмамтїия щьмә'та, илаһи, газетедә бәрбьч'әв дьк'әвә пьзмамти у достїия щьмә'та армә-нїия у к'орда, пешдачуйина ә'дәбийәт у мэдәнийәта к'орде советие.

Ле нә кō т'әне „Р'їа т'эзэ“ гөһ дьдә сәр пьрсед достїия щьмә'та армәнийя у к'орда, пешдачуйина ә'мь-ре к'орда, ле оса жи газете у коваре р'еспубликаейя майин жи гөһдарикә мәзын дьдын сәр ван пьрса. Газе-та „Советакан һайастан...“, „Комунїст...“, „Совет Армә-нистан“, „Авангард“ у ед майин т'ьме жи бь мьқале хвәйя һ'әваск'арва дәрһәқа ә'мре щьмә'та к'орде Ар-мәнистана Советиева пешда һатьнә: ава сала 1923-а чь дьвнисә газета қза Алек'сандрополейя „Шираки р'енч-пар“: „Әзднә гөндә қза һ'әвтәйя Қөндәхсәзә, Шамуш-вана мәзын у бьч'ук, Мирәк'е бунә қулә р'өһ'аншә, вә-к'илә р'өһ'аншә һәбуна щьмә'та дьч'опиньн, һа кō һ'ә-саб дьдә щьрма р'өһ'аншә, ле әгәр йәк әвә щьрме нә-дә, вә пьфьр'е р'өһ'аншә жорда ль сәр сәре ван бьба.

рын". Пашы ван хэбэра газет бэрк' вэк'иле р'оһ'анше критик дькэ.⁴⁶

Чава мэ гот пресса р'еспубликае шики мэзын дыда лызмамтһи́а шьмэ'та к'орда у армэни́а. Шэ'дэти́а ве достнейа э́йнси э́ва, вэки газета Лениннакавейя „Бавор" бы һ'эрфе армэни, ле бы зьмане к'орди сала 1924-а. һимна Партия комунистие „Интернационал" нэшьр-кьрйя, һа кэ вэк'илэки шьмэ'та армэни́аи пеш В. М. Мартиросьян т'эршмэ'кьрйя.⁴⁷ Эва т'эршма интернационалейя пешын бу, һа кэ шьмэ'та армэни́а п'ешк'ешн бьред хвэйя к'орд кьр.

Р'уп'еле газета „Хорһрдаһи́и һайастан"-е, „Комунист"-еда һэр қэвмандьнэ'кэ кэ пава э́мре шьмэ'та к'ордада дьбэ те нвисаре у пьрс пешда дьһатэ к'ышан-дье, кэ дьһа мэй'кэмкыи достһи́а шьмэ'та армэни́а у к'орда, р'уп'еле хвэда дэрһэ'ца э'дэбһийэт у мэдэһийэ'та шьмэ'та к'орда дьвниси. Газета „Советакан һайастан"-е бы сэривниси т'омэри „Быи тэ'ва советнейя гөш-да" р'ук бы т'эмами п'ешк'ешн пешдачу́йна шьмэ'та к'орда, достһи́а шьмэ'та армэни́а у к'орда кьрйя. эв р'у бы хэбэре нвиск'аре армэни́аи́и мэзын Х. Абовйан дэстпедьбэ. Т'э мьлэте щинарар'а к'орд һа'қа пезик нибуна, һа'қа т'эвайи́и шө'хө'лванһи́а хвэ пешда һабьн чава кэ армэни́ар'а, к'и'жана һ'эсаб дькыи бьра."⁴⁸ Ле газета „Комунист" бы сэривнисара „Бы хэмхө'ри́а лениние" р'ук бы т'эмами п'ешк'ешн гө'лвөдана э́мре шьмэ'та К'орде Эрмэни́стана Советие кьрйя.⁴⁹ Газета „Авангард" жи т'эме дэрһэ'ца э́мре к'орде Эрмэни́стана Советие дьвнисэ. Ава мөсө'лэ бы сэривниси „Быи банэкида" р'ук п'ешк'ешн достһи́а шьмэ'та к'орда у армэни́а кьрйя, р'у бы хэбэре достнейя Х. Абовйан у Исаһакйанва дэстпедьбэ.⁵⁰ Бы ви тэһэри́и газет у коваре р'еспубликае т'э мэшала бэрһадьн бона бы һэр али к'ышкьры́на пешдачу́йна к'орде Эрмэни́стана Советие, достһи́а шьмэ'та армэни́а у к'орда.

Шэ'дэти́а достһи́а шьмэ'та армэни́а у к'орда эв

қалфа интеллигенсия к'ордайә мәзынә, к'о Эрмәнистанә Советшеда пешда һат, ед к'о бын дәсте өлмдаре әрмәниайә навудонгә бсада мәзынбун у һин бун чава к'о Орбели, Ач'ар'иан у Г'ип'ансийан, Хачатрийан у ед майши. Интеллигенсия к'ордайә мьләтне пешда дьһат у р'екә т'әзә бона сьлсьләта шаһьл вәдькьр. Өлмдар, дохтр, дәрсар, инженер, агроном, ивиск'ар у шайпре к'өрд бәрә-бәрә вәдә дьбын. Хорт у қизед к'өрда нә к'о т'әне бун хвәнди, ле хвәндына бьлд дәстанши, институте Москвае, Ленинграде, Кieve, Бәк'уе, Т'билисне, Ереване у бажаре майинда һинбун.

Сала 1928-а бь қрара Комисариата Р'СС Эрмәнистанейә р'онкайя шьмә'те гәләк хорте к'өрда шандьнә Ленинграде һинбуне,⁵⁹ ед к'о пашин һинбуне вәгәр'ианә Эрмәнистане у хвә п'ешк'ешин пешдачуйинна ә'дәбийәт у мәдәнийәта шьмә'та хвә кьрын. Жь Эрмәнистане бса жи сала 1931—34-а гәләк хортед к'өрд шандьнә Ленинграде һинбуне.⁶⁰ Ван сале пашьн сәйә хәмхөрийә Партия коммунистнейә Эрмәнистане у һ'өкөмәте, интеллигенсия к'өрда дһа зә'ф пешда һат. һәр т'әне нава ван һәрдә дәһ сәлед пашьн, вәкә 100 хорт у қизед к'өрда университета Ереванейә дәвләте у института педагогийә сәрнавә Х. Абовиян хьлазкьрынә, ле чьқаса хвәндынаһе р'еспубликаейә майши хьлазкьрынә.

Ощахәкә интеллигенсия к'өрда әв п'ара института р'оһьлатзаннейә академия Р'СС Эрмәнистанейә өлмайә к'өрдзаннейә. Ве ощаха өлмшеда сәрәкванн к'ижане дькә кандидате өлме т'ариче Халыт Чәтоев, һ'әһит өлмдаред к'өрд дьхәбьтын, ед к'о бь т'арич, литература, зьман, этнография шьмә'та к'өрдава мьжул дьбын. Жь Ереване һәрр'о сәһ'әтнивәке бь зьмане к'өрдн ә'ләмәтне р'адное тенә дайинне, ль вьр вәкә дәһ хорт у қизе к'өрда дьхәбьтын. Р'адно бь ә'ләмәтне хвәйә һ'әваск'арванә к'о т'әне нава биәлине к'өрда Эрмәнистане, ле бса

жи нава Н'эму к'орд у эрмэние Т'фага Советне у вә-
лате мә дәр Н'об у Н'эзкьрынкә мазыи пешда анишә. Әва-
на бы нәме хвәйә кә дышныи р'адноя Эрмәнистанер'а
р'азидуна хвә дьднә Н'окомәта советне. Н'окомәта Эр-
мәнистане бона э'ламәтине Н'эваск'ар. Әвана хвәстәне
хвә, пьрсе, кә бона ван Н'эваск'арыи, дышныиә п'ара
э'ламәтине к'орди, т'әвафә дькыи, кә шаба ван бьдн.
К'орде вәлате дәрәкә зәф р'инд заньи у фә'м дькыи. кә
р'асти жи Эрмәнистана Советнеда сайа братнии шьмә'га
эрмәнииә у к'орда р'ож бы р'ож э'мре шьмә'га к'орде Эр-
мәнистанеда гәлдьдә. Ава, масәла, биәллине бажаре Нәвлә-
ре (Ирак) Сиһан Н'өсейи чь дышнысә р'адноа Ереван-
нер'а „Бьред мыиә р'адноа Ереванейә р'еспублика Эр-
мәнистанер'а. Пәй слава шьрыиә кә дышныиә бьред
хвәр'а слава бы дьл дышныиә бьред хвәйә эрмәнир'а
у ван Н'эму к'ордар'а ед кә р'еспублика вәда дь-
жиш...“.⁶¹

Нәмәкә майишда биәллине бажаре Сиһцаре (Ирак)
Әл-шех Баһри у Әл-шех Хьдър ава дьвшныи: „Пашы
сылавкьрыне әм бы Н'эваск'арыи у Н'обәкә мазыиә әле нә-
ме дышныи вәр'а, т'әвафә дькыи жь әллине мәда һьл-
дн сылава мөйә шьрыи шьмә'га эрмәнир'а, һа кә
бы пьзмамтиша мазыиә һезики мьләте быч'ук дьбә. Әз
бьлд цимәт дькыи ме Н'эзкьрыне у һәктне, һа кә вәла-
те вәда нава Н'эму мьләте быч'ук у мазыида һәйә. әз
бы дьл дьхвәзыи, вәкки әм пьзмамти у братнии вә
дһа мәһ'кәмбә“.⁶² Мә нәмәкә дьнеда, һа кә биәллине ба-
жаре Нәвләре А. Дһашине к'орд шандийә ава
һәтиә һивсарә: „Сәршертийә р'адноа Ереванер'а. Әм
р'адиогәһдарван һәр лә'д жь Ереване э'ламәтиед к'ор-
ди дьбыи.

Әм радиогөһдарван сылавкырына хвәйә алави дышпын шьмә'та әрмәниһар'а у бред хвәйә к'өрд кә Әрмәнистан Советнеда дьжин. Әм р'азибуна хвәйә бег'ад у һ'әсаб дьдыә һ'өкөмәта советне бона ә'ламәтнед к'өрдн".⁶³

К'омә р'адногөһдарвана жь Суриае нәмәкә аша шандьнә: „Сәрwertниһа р'адноа Ереванер'а. Пәй славкырынер'а әм к'өрде Суриае братниһа шьмә'те советне у к'өрда бьмбарәк у пироз дькын, бьратниһа вә бьратниһа сьдцәнш у һ'ә'ала, әм т'әвзәә дькын сылава мәйә шнрьн бьднә бьред мәйә әрмәни у к'өрде, кә р'еспублика советнеда дьжин... бьра бьжи достниһа шьмә'те советне у к'өрда. Бьра бьжи әв шәр'к'арниһа шьмә'та, һа кә бона азайн у хвәсарбәстне те кьрыне".⁶⁴

Бәле, сайа сәйасәтниһа лешинейә мьләтне Әрмәнистан Советнеда р'өж бь р'өж қалфа интеллигенца к'өрда зедә дьба. Вәк'иле шьмә'та к'өрда өзве парламента Әрмәнистанена, хәбата партиае у советнейә шабдар дьбын.

Щара ә'ульн 12-е декабре сала 1937-а вәлате мәда бжартыне Совета Т'Р'СС-йә т'әврәбләнд һатынә дәрбазкьрыне әвләде шьмә'та к'өрдәйн һ'әзкьри, к'атьбе комнәһ'ийа ПКӘ Апаранейн пешьн Н. Х. Махмудов жи чава депутате Совета Т'Р'СС-йә т'әврәбләнд һатә бьжартын, ле ч'еләкдоша колхоза гөнде Шаршәрнсе нәһ'ийа Әләгәзе Споә Шәмо у к'атьбе комнәһ'ийа Әләгәзейн ПКӘ пешьн Сәмәнд Снабәндов һатынә бжартыне депутате Совета Т'Р'СС Әрмәнистанейә т'әврәбләнд. Мерхәсе Т'фақа Советне Сәмәнд Снабәндов гәләк щара һатә бжартыне чава депутате Совета Т'Р'СС-йә т'әврәбләнд.

Партиа комунистнейә Әрмәнистане у һ'өкөмәта вә гәләк щара вәк'илед шьмә'та к'өрда дышандьн һикбуне, бона кадре мьләтне пешда бег. Сала 1926-а 14-е мәнә мәне коллегия мьләте бьч'укә Коммәрк'әзнийа

ПК(б) Эрмәнистане нурса кадре к'ордайя мылатие ле-
ньер'и у д'ар кыр бона һазькьрына шаг. курсе ва-
кыл.⁶⁵ Паша ве пәке бажар у нәһ'иед р'еспубликаеда
гәләк щара курсе до мәһне у се мәһнейә хәбатчие пар-
тиас у советие вәбун. һәр тәһне сала 1929—1930-и жь
нәһ'иә һәшихәһиле 30 к'орд чунә курсе партиас-совет-
тие.⁶⁶

Жь сала 1933-а һәтәһи сала 1936-а курсе Комитәа
шәхәһваннейә Мәрк'әзнейә Эрмәнистанеда 125 к'орд
һинбунә.⁶⁷

Сала 1938-а нәһ'иә Әләгәзе һата вәкьрыне, вәкьрна
ве нәһ'ие һәләкәтә т'әзә да пешдаһатна интеллигенсия
к'орд. Сала 1938-39-а нәһ'иеда 69 к'орд хәбата партиас
у советиеда пешда һатна к'ышандыне.⁶⁸ Жь сәд хорт у
қиза зедәтър мәк'тәба мәрк'әза нәһ'иә Әләгәзе хьлаз-
кьрына, гәләк жь шаһа хвәндына бһынд дәстәһинә у
һә бажар у гәһде р'еспубликаеда хәбата шабдар дькьн.
Иро хьлазкьрыне ве мәк'тәбе Мирое Әсәд р'едаторе га-
зета „Р'иә т'әзә"-ийә өзве Коммәрк'әзийә ПК Эрмәниста-
не, дәһсгьртне Сәдре Советә т'әврәһындә, Депутате
Советә Р'СС Эрмәнистанейи т'әврәһындә, Әзиз у Тему-
ре Лешо хәбата шабдар дькьн.

Иро гәләк к'орд р'еспубликаеда хәбате шабдар дь-
кьн, Сәмәнд Снаһандов сәрвәре сәрмертийә министр-
ийә Р'СС Эрмәнистанейә малһәбуна гәһдитнейә кадранә,
әһи өса жи хвә п'ешк'еши хәбата әфрандарие кьрийә. На-
до Махмудов дәһсгьртне министр Р'СС Эрмәнистанейи
транспортейи әһәһиә, бь қәләма ши гәләк әфрандыне
к'әһ һатна ивисаре. Сәһ'нде Ибо доктор-професорә сәр-
вәре кафедра институтә Ереванейә дохтрнейә, шәһирә
у аһа гәләкәд мәһин р'еспубликаеда хәбата шабдар дь-
кьн.

Ленинграде ль р'әх институтә р'ольләтзәһне әһа чьл
сәһи зедәтърә кө кабинетә к'ордзәһне һәйә, пешһе сә-
рқвәһи ве дькьр академикә Акадеһиә Т'Р'СС-ийә әһма.

к'ордзане машур Новсен' Орбели, ле про әм хәбата бь сәрфийазн пешда дьбә доктор-професор, бзв-мқаләдаре академна К'ордстана Ирақейн һөрмәтлн Қашатә К'ордо. Бь қаләма ши гәләк хәбатә өлмне һатынә нвисаре у гәләк өлмдаре к'ордә шаһьл бьн дәсте шнда һинбуна у пешда чуна. Москваеда хәбата өлмнейә мәзын дькьн доктор-професор Иван Фаризов у Чәрқазе Бәк'о. Әв һәрдө өлмдаре машур жи Әрмәнистанеда мәзынбуна.

Паши т'әстиқбуна қәйде советне Әрмәнистанеда жы аһне Партия Комунистнейә Әрмәнистане мащал һатынә сазкьрьне бона к'өлфәта к'орд жь тәрне у пащда-майине дәре, бьбә хвәйе изьн у р'ьсқәта хвә. К'өлфәта к'орд бәрн қәйде советне дьһатә зерандьне, жь әхтиһарне хвә һатыбу бьр'ише.⁶⁹ Иро жи к'өлфәте к'ордә к'ө вәлате дәрәкәда дьмишы, диса һ'але зәлулнеданын нә хвәндина.

Дәрһәқа һ'але к'өлфәта к'ордә бәрейн зәлул Әмине Әвдал дисертасна хвәйә кандидатнеда гәләки р'ьнд дйәз к'өвшә.⁷⁰ Ле про Әрмәнистана Советнеда бь шарәкева ә'мре к'өлфәта к'орд һатийә гөһастьне. К'өлфәта к'орд нә к'ө т'әне буйә хвәнди, ле вәк'иле ве хәбатне партиае у советнейә шабдарын, нвискар у йамдарын, дохтьр у инженерын. Сәле Советнейә пешын мащал һатынә сазкьрьне бона к'өлфәта к'орд т'әви хәбата сәйәсәтиә-мәхлуқәтибә. Нуре Полатова, йа к'ө инструктора КМ ПК(ө) Әрмәнистане бу б-е һйуне сала 1921-е чава делегат т'әви қөр'әлт'а жыне Әрмәнистанейә нәпартиянан бу у лә шьр бь хәбәрдашәкә һ'әваскарва пешда һат, да к'өвшә, вәкн дур һинә әв р'ожа гәва к'өлфәта к'орде жь хәва к'өбир р'әбә, бьбә чекьрчйә социализмейә актив.⁷¹ Иро хийәле ве к'өлфәта к'орд миасәрбуна. Нуре Полатова нава к'өлфәте к'ордда хәбатәкә һелә дьбьр, бь мәсәла хвә дьда к'өвшә, вәкн гогн к'өлфәта к'орд бьбә хвәнди, бьбә пешвана хәбәте. Сала 1921-е мәһа ноябре бь сәрәқваинийә ве һ'ә-

шикәһәндә конференса к'өлфәтә к'ордә ә'млын дәрбаз-бу, лә к'ө әв пәрсама һатынә леньһер'андьне: „Һ'өкөмәтә советне чь да жына“, „К'өлфәт вәхте чекьрына мәхлу-қәтһиә коммунизмә“, „Һ'әле жына бәрә, иһа у пашвәх-тиә“ у пәрсед майһи. Конференсе к'орда оса жи шнед майһиңда һатынә дәрбазкьрыне.⁷²

Сала 1929-а Сусһка Хөдо һатә бжартыне чава сәдра совета гөндә К'арвансәре, җә сәлә 17 к'өлфәтә к'орда қәзә Лениһакәнейә һ'әвтада чава өзвә совета гөндә һатынә бжартыне.⁷³ Әв жь җан к'өләтабу ед к'ө т'ө қәват у сәһ'әтә хвә нәдһеншандың бона чекьрына со-циализме вәләте мәда. Сала 1929-а әв чава делегата қөр'лт'ә Советайә шәша һатә бжартыне у бь к'елмәкә ширьнә һ'әваск'арва пешда һат. аҗа әвә чь тот: „Дь-ле мьн гәләки дешә, җәкһи әв сәһ'әтә бәхтәҗар ә'мре мьнда вьрдәһ сал бәрә нәқәһьмиһә, ми чахи вәхтә к'ор-дә хәбатк'ар бьн нирә залуһиә у пашдамайһиңда бун. Жь шабуһе һькарьм җан һ'әмуһа бежьм чь к'ө дьқәһьмә дьле мьнда. Әз вьра оса аһамә чава к'ө мала хвәда, әхтиһариә мьн у һәвалә к'ө вьра р'уньштынә җәкәһәһьн у әвс йәкә нә к'ө т'әһе әз, лә оса жи әв делегате к'ордә к'ө лә вьрың те дәрдьһи.

Гөндә мә аҗа вәхарыне стәндийә, к'өлфәтә к'орд һди бь қәһнт'әра жь сәр чәнд километра аҗә һийнә. Әм буһә хвәһи мал у һ'әл, бь ә'мре културһи дәрбаз дькьн. Ци-зе мә бь дьле хвә мер дькьн, Бона һан һ'әмуһа әм боршдәре һ'өкөмәтә советһенә...⁷⁴

Җан сала һав к'өлфәтә к'ордда хәбатәкә мәзың дькь-рың Мәйрәма Бәк'о, өзвә комшөхөлкьра қәзә Лениһа-кәнейә һ'әвта Шә'ра Ә'ли, мқаләдара газета „Р'йә т'ә-зә“, Зәһнәба Ибо у ед майһи.

Сәлед пашвәхтиә жи хәбатәкә мәзың һаҗа к'өлфәтә к'ордда дьһатә кьрыне. Бона һаҗа қизед к'ордда хәбата агитаснае-массанә бе гөмрәһ'кьрыне, мәһа һойабрейә сала 1960 бь һиһсиһатива комнәһ'һиә Т'ШЛКӘ Апарәһе гөндә Әләғәзәда шәҗата қизә к'орда те дәрбазкьрыне.

т'эви швате дьбуи вак'иле һ'аму гонде пәһ'нейә к'орда. Шватеда пьрс пешда һатә к'ышандьне бона клуба қи-зед к'орда бе т'әшкилкьрьне у we шватеда р'әх мала култураейә Әләгәзе клуба қизе к'орд те т'әшкилкьрьне, сәдра к'ижане Нигара Қадьр те бжартыне.⁷⁵ Әве клубе нава к'өлфәте к'ордда хәбатәкә култур-массаейә п'ьр' бьр.

Р'ожнәмә у коваред р'еспубликаеда бы һ'әваस्क'арн те-но хвәндыие мқале кандидата өлме дохтрне Донара Мах-муродовәе, Фриша Шәварн, сәрһатне Сима Самәнд-ед кө һ'имли дәрһоқа әмред к'өлфәта к'ордә бәре у п'ә-һаданьн, достн у п'ызмамтнйя шьмә'та әрмәнијя у к'ор-даданьн.⁷⁶

Р'еволүснә Октябрейә соснәлистнейә мәзын у т'әстиқбуна қәйде советне Әрмәнистанеда бы шарәкеви р'екә т'әзә бона пешдачуйнә ә'дәбийәта к'орда вәкьр. Нава мала шьмә'те советнейә бьрада бона мәдәнијат у илаһи ә'дәбийәта шьмә'та к'орда сәрқөр'нәкә т'әзә вәбу, ә'франдыне нвиск'аре к'орда нә кө т'әне жь вәне шьмә'та советнеда һатьнә наскьрьне, ле өса жи әв жи һ'әдуде вәлате мә дәрк'әт, к'әтә нава хьзна ә'дәбийәта һ'әмдынае. Ә'дәбийәта шьмә'та к'орда сәр һ'име әст'е-тика марк'с-ленинне сазбу у пешда чу. һ'име ә'дәби-йәта шьмә'та к'орда әв достн у п'ызмамтнйя шьмә'танә, интернационализма лениннейә, әв сәр р'йя пешдачуйн-на хвәда т'ьме мқабьли мләтчитне буйә.

Ә'дәбийәта к'ордайә советне сазбуя чава ә'дәбийәта соснәлистнейә р'еализм, йа кө әмре шьмә'та мәйә пройн-нә гөлвәдайн, пашвәхтијя шейә нурә шәмалдар, вәт'ән-һ'әзйә марьве советне дьдә к'әвше, әв т'ьме ә'дәбийәта шьмә'те советнер'а, илаһи, йа шьмә'та урьса у әрмәни-йар'а гьредайн. Мәрк'әза пешдачуйнн у сазбуна ә'дәби-йәта шьмә'та к'орда һ'әсаб дьбә Әрмәнистана Советне, әв ә'дәбийәта өса жи ә'дәбийәта шьмә'та әрмәнијар'а һатнйә гредане, йа кө һ'өкөме хвәйн қәнищ сәр ә'дәби-йәта шьмә'та к'орда һьштијә.

Һ'име ә'дәбийәта к'ордайә советнейә мьләтне жь са-

ле 1930-и һатә данине. У һәма ван сала, сале индустриализасна вәлет, чекьрына колхозне бу, кә т'әвгредана әдәбийәтә әрмәнийә у к'өрдайә советне мән'кам бу у һәма ван сала бу, кә тематика достийә шьмә'та әрмәнийә у к'өрда чава нава әдәбийәтә әрмәнийә, бәса жи йә к'өрдада фәр'ьһ' у зәләл һатә хвәнекьрыне.

Ван сала ә'франдыне ивиск'аре к'өрда Әрәб Шамилов, һ'әшһе Шьнди, Әминә Ә'вдал, Шасьме Шәлил, Шәрдоә Геншо, Вәзире Надьри, у ед майиндава хвәндәвапада бәлә дьбын. Ньвиск'аре әрмәнийәи әйәан Наһри Зарийан қәлфа ван ивиск'ара һ'әсаб дькә „Қалч'иң'әкә әдәбийәтә к'өрдайә пешьн, қалч'иң'әкә ед кә т'әзә-т'әзә сәре хвә жь бын буза қалыңә нәхвәндитне у пашдамайинейә бь қөр'на дәрдьхьн...“⁷⁷

Әв қәлфа ньвиск'аре к'өрда бь к'әә у шә'д дәст бь сазкьрына әдәбийәтә шьмә'та хвә кьрын, қәват у сәһ'әтә хвә нәдһевшандьн бона пешдачуйини у гөлвәдана ве. Вана ә'франдыне хвәдә п'әйе әмре т'әзә, мәрьве советнейә аза, ньзаматийә шьмә'та дьдан. Вана бь қәләма хвәйә ә'франдарнейә тужва, бәса жи пашмайине ә'дәте кәвини зйандар критик дькьрын.

Т'ә шара әдәбийәтә шьмә'та к'өрда бәса гөлвәндәйә, бәса пешда нәчуйә чава кә Әрмәнистанә Советседанә, бь сайә к'омәкдарийә шьмә'та әрмәнийә сәрқөр'нәкә т'әзә бона пешдачуйини әдәбийәтә шьмә'та к'өрда вәбу, у бадьһәма шинә кә тематика достийә шьмә'га әрмәнийә у к'өрда нава әдәбийәтә к'өрдада дһа гәш у зәләл те ханекьрыне. Һәр ивиск'ар у шайирәки к'өрд р'өһ'дар дьбә бь ве тематикаева, хәбатыңә бәса дь'фринә ль к'ә гәләк р'ынд те ханекьрыне шәр'к'арийә шьмә'та әрмәнийә у к'өрдийә т'әванйә мерхас мқабьли сәлт'ане Р'оме, шаһе Иране, мқабьли Һәр зәфтчики, т'әвгредана ванә әдәбийәтә у мәдәнийәтә, шөхөлвәнийә ванә т'әванйә сәлед чекьрына индустриализаснае у коллективизаснае, һ'әму дәрәше чекьрына социализме у коммунизмеда.

Ә'рәб Шамилов һ'имдарәки ә'дәбийәтә к'ордаңо советнейә, т'ематика ә'франдыне шийә һ'имли әв пьзаматийә шьмә'танә, гөлвәдана ә'мре к'орде советнейә. Шамилов бәр ч'ә'ве хвә шәр'к'арийә шьмә'та к'орда у әрмәниә, дости у братийә шә'вә сьдқәншә һ'әләл дитийә у әв т'әя нава ә'франдыне хвәда данә к'өвше.

Сала 1929 а ль Ереване бь наве Ә'рәб Шамилов у Исак Морозулов "Хвәхвәһинбуна зьмане к'орди"⁷⁸ нәшър бу. Хәбата Ә'рәб Шамиловә ә'франдарие шп чакп дәстпедьбә гава сала 1930-и р'онак дьбинә газета „Р'йә т'әзә“. Сала 1930-и р'онаийи дьбимә сәрһатийә шийә "Шьване к'орд..."⁷⁹ Автор ә'франдына хвәйә пешында кьрьне р'оһ'аннейә нәп'ак балу дькә у п'ирә-п'ирә дькә, ко бь шөхөлванийә хвә зифане дьгьһиньнә шьмә'те, пешдачуйиңа ә'дәбийәт у мәдәниәтә ве. „Шьване к'орд.; һ'имли дәрһәфа ә'мре Ә'рәб Шамиловдан бь ве йәкс әв оса жи т'әмамийә ә'мре шьмә'та хвәйә зәлүлә дәрбазбуийи, ә'мре шьмә'та к'орде Әрмәнистанә Советнейә бәхтәвар дьдә к'өвше. Әрмәнистанә Советнедә сайя к'омәкдарийә шьмә'та әрмәниийә чавә әв, оса жи бь һ'әзара к'орде нолани чи буңә хвәнди, хәбәте шабдар дькьн. р'ож бь р'ож Әрмәнистанә Советнедә ә'мре вана гөлвәдьдә. "Шьване к'орд., бь змане әрмәни, урьсп у гәләк зьмане дьне һатийә т'әршмәкьрьне. Достийә шьмә'та әрмәниийә у к'орда оса жи гәләкк р'ьнд нава ә'франдыне шийә „Бәрбанг“, „К'орде Әләгәзә“, „Жийиңа бәхтәвар“, „Дьмдьм“ у ед майиңда һатийә хвәпекьрьне. Вап ә'франдынада ә'мьре к'орде Әрмәнистанә Советнейә пешдачуийи дьдә к'өвше. Тематика „Жийиңа бәхтәвар“ әв пьзаматийә шьмә'та әрмәниийә у к'ордайә. Әв р'омана бь зьмане урьсп у әрмәни һатийә т'әршмәкьрьне. Р'оманеда автор һ'имли ль сәр қәбилә сипка дьсәкьнә, йа ко жь алие зәвтчиә Р'оме те зәрандыне, әв дәңге хвәйиң азадариә бьһнд дькә. Жь злә

сипка гәләкә бәхте хвә Урьсетер'а гьредьдың у сала 1888-а р'йа мьһошьрне дьгьрың, дьр'овьнә Урьсете у щәм пьзмаме хвәйә әрмәни дьһешьрың. Бәри р'өве сәрәкванед қәбилә сипка һәвр'а дьшешьрың, вәкп ләзьмә ә'сә жь Р'оме бьр'әвың, аһа жь һана йәк чь дьбежә"... Сбл-т'ане Р'оме у мьләзьмед иң дьжмьне щьмә'та к'ордайә ләмамьң, ед к'ө сәйәсәтиһа батмишкьрына щьмә'та к'орда дьбың. Бона әм жь һана аһабың һәр т'әне р'ек һәйә, бьр'әвнә Урьсете, ль к'ө гәләк әрмәни һәнә, готи әм бьр'әвнә шьр у бь ә'дылн т'өви мьләте мәйә шһнар бьжин".⁸⁰

Гәләки р'ьнд у бәдәш һатйә к'өвшкьрыне әш вәхга, таһа к'орд жь Р'оме дьр'овьн тен бәр һ'ьдуде Урьсете дьсәкьның у һивнйә ә'мьрың, к'ө пьзыне бьдьн әһана дәр-бәзи һ'ьдуде Урьсете бың у һәма иң чаһи гәләк әрмәни бь әшқ дьчьнә пешнйә һана. бь һаң у хвә пьзмаме хвәйә к'орд қәбул дькьң.⁸¹

Р'оманеда оһа жи бь дьловани һатйә пьвисаре, вәхте сала 1918-а жь һәһ'нйә Аһаране чәнд мале к'орда к'оч дькьң дьчьнә һәһ'нйә Севане щәм пьзмаме хвәйә әрмәни. Сәртиве к'орд жи дьчә Севане, әһи к'әсиб бу, бе хайн-хөдан, ле әш хвә маләкә әрмәниһа дьгрә-төндне әрмәни һола бьра иң қәбул дькьң. һ'әһу мәшәла дьдьнә сазкьрыне бона әш бьбә хвәйә мал у һ'әһ, бьһәһнед гондә әрмәни шһр'а дьбежың: „Бьре Сәртив, әгәр вьрһада тьштәк керн та бе, шәрм һәкә бежә мә, әһе к'омәкә бьдьнә тө. Әш гәләки р'ьнд заһың, вәкп к'орд у әрмәниһа һәвдә һ'әзкьрнйә, бь пьзмамти бь қ'ор'на р'әхһәвдә жинә, Р'оме бона к'ара хвә әм бәри һәвдә дьдан".⁸²

К'өтәсиһа ве р'оманеда автор бь һиһаред бәдәһна бьратн у пьзмамтиһа щьмә'та әрмәниһа к'ордайә ләниһе Әрмәниһана Советнеда дьдә к'өвшә. Әш жь сала 1918-а өзве ПКТ'С-йә, бь орденә бәйрәқә сорә шәр'валнеһа һатйә р'әһәкьрыне, шөхөлване култура әрмәниһа-

ийн эмэгдэр, бэв-мқалэдаре Академиа К'ордстана Ира-
фейн һөрмэтлннэ. Эв авторе киноочерка „К'орде Эрмә-
нистана Советне..-ийэ, йа ко сала 1960-и р'ожа 40-сали-
йа Эрмәнистане дәрк'әтэ сәр экране.

Т'ематика достийа шьмә'та у плаһи достийа шьмә'-
та әрмәнија у к'орда, бса жи гәләкн р'нд ль шәм нвнис-
к'ар, докторе өлмед филологне, професор һ'әшнне Шьндн
һатийа хвәнекьрыне. Мала вап жь зөлма Роме дьр'ө-
вә, ле зутьрәке эт'им дьминә, һәр Эрмәнистана Советнеда
әв р'йа әмре хвә дьбинә, дьбә хвәйе мал у һ'ал,
хвәндьне дәст тннә, дьбә өлмдарәкн нав у дәнҗ. Бь
қалама ви һатннә нвнисаре „Бәрбанга т'әзә“, „Һ'ьк-
һатед шьмә'та к'орда“, „К'ор огли эпоса шьмә'-
та к'ордада“, у гәләк хәбате маһин. Сала 1933-а
Һ'әшнне Шьндн, В. Петойан, Әминне Әвдал, Шәр-
дое Геншо “Хәбәрнәма әрмәни у к'ордн.. нәшър дькн,
нава к'ижанеда дәһ һ'әзар хәбәр һәбуи.⁸³ Әв йәка ши-
шанәкә пьзмамтија шьмә'та әрмәнија у к'ордаийә әрһә-
дәйә. Ле сала 1935-а һ'әшнне Шьндн т'әви професор А.
Хачатрийан зьманнәма к'өрманши Ереванеда нәшър дь-
кә.⁸⁴ Сала 1953-а у сала 1970-и дәрһәқа әдәбийәта к'ор-
де Эрмәнистана Советне дө хәбате һ'. Шьндийә өлмис
нәшър бун.⁸⁵ Нава ван һәрдө хәбатада автор бь һурглан
ль сәр пешдачуйннә әдәбийәта к'орде Эрмәнистана Со-
ветне дьсәкьнә. Эв бь һәқн дьдә к'өвшә, вәкн т'ө вахта,
т'ө вәлатата әдәбийәта шьмә'та к'орда бса пешда нә-
чуййә чава ко Эрмәнистана Советнеда.

Һәр әфрандынәкә нвниск'ар у шайнре әрмәнија пе-
зикн р'өһ'е шьмә'та к'ордаийә, нә ахьр әванә т'емати-
ка әфрандыне хвә жь зарготьна шьмә'та к'орда, жь
т'арнҗа пьзмамтија шьмә'та әрмәнија у к'орда һьлдә-
нә у бадьһәвә нннә, ко һ'әшнне Шьндн гәләк әфран-
дыне вап т'әршмәкьрийә у әванә бунә нә ко т'әне ар-

зитийа шьмэ'та эрмэнийа, ле оса жи на к'орда. Сала 1955-а бь зьмане к'орди т'эршма һ'эши Шьнди бэрэвока сэрһати у шыеред Аветик' Исаһакийи бь сэривисара "Ә'мое к'орманщ,, нэшыр бу Бона хвэпдэване к'орд, оса жи п'ешк'ешэко бьрыши бу гава бь т'эршма һ'эши Шьнди бь сэривисара „Дэстэгөл“ ә'франдые шаһир у ивиск'аре эрмэнийа р'онкаийи дит.⁸⁶ һ'эши Шьнди, оса жи гэлэк ә'франдые хвэ п'ешк'еши пьзмамти-йа шьмэ'та эрмэнийа, у к'орда кьрийэ. Сала 1967-а Ереванеда романа шийэ „Һәвари“ р'онкаийи дит, ль к'о автор сэр һ'име избатне р'астона достийа шьмэ'та эрмэнийа у к'орда дьдэ к'эвше.

Һ'эши Шьнди т'о қоват у сәһ'әта хвэ нәһевшандийэ бона бәрвкьрына фольклора шьмэ'та к'орда. Сала 1936-а бь бэривиса ши у Әмине Ә'вдал гэлэк пьмуше зарготына шьмэ'та к'орда тенэ бэрэякьрыне у һәма шә сале жи алие нэшырәта Әрмэнистанейэ дэвләте р'онаийи дьбийнэ. Әш ходане гэлэк шыде фольклора шьмэ'та к'ордайэ. Һ'. Шьнди жь алие һ'окомәте бь орден у медалава һат-йә р'әвакьрыне, әш шөхөлване өлме Р'СС Әрмэнистанейи әмәкдарә, озв-мқаләдаре Академиа К'ордстана Ира-қейи һөрмәтлийэ.

Әмине Ә'вдали р'әһ'мәти жь шәп ивиск'ара бу, к'о бәр ч'ә'ве хвэ р'ожед гьранз зәлул дитыно, бьрийэ зәлма Р'оме. Әш жь бып дәрба шуре Р'оме хьлаз дьбә у бәхтә-варийа хвэ Әрмэнистана Советнеда дьбийнэ. Бь сәийа пьзмаме хвәийэ эрмэни әш бу хвәнди, бу олмдар, һәве кандидате өлме филологие стәнд, бу һывиск'арәки мәшур, сәлед дьреж академиа Р'СС Әрмэнистанейә өлма-да хәбти, хвэ п'ешк'еши пьрсе р'абун-р'уньштын у дьба шьмэ'та хвэ кьр, бь қәләма ши гэлэк хәбәте өл-мие у бәдәвәтие һәтынә һывисаре. Әмине Ә'вдал жи бь активи т'әви шөхөлванийа газета „Р'йа т'әзә“ у техни-кума Пьшкәвказейэ педагогийә к'орди буйэ. Жь сәлә 1930-да хвэ п'ешк'еши пешдачуйила ә'дәбийәта к'орда дькә, дьбә һ'имдарәки ә'дәбийта к'ордайэ советне. Әмә-

ке Әминне Әвдал оса жи п'ър'э дәрәща һьланина нә-
хвәндитие дь нава зар'е к'ордада. Һәла жь сала 1924-а
әви хвә п'ешк'ешп хәбата педагогие кыр. Сала 1926-а
гава әв жь Тбилиснә вәгәр'ийа һатә Әрмәнистанә
гөндә Мирәк'е, К'арвансарә у Қөндәхсәзедә чава дәрса-
дар хәбтп. Әминне Әвдал хөданә гәләк к'т'ебе дәрса-
на, хәбатәкә мәзын кырийә дәрәща пешдачуйиһна зьман
у әдәбийәтә к'орда, хәбата шийә "Хәбәрһәма к'орднә
р'астивһсандыне".⁸⁷ к'т'ебәкә һежаһә.

Әминне Әвдал хәбатәкә п'ър'қимәт кырийә дәрәща эт-
нографһәдә хәбатә шийә өлһинне „Һәләқәтиә хун қынетие
нава к'ордада у һьланина пашмайһнед һе Әрмәниста-
на Советһедә“, „Рабун-р'уньштандына к'ордә Әрмә-
ниһана Советһе“, „Патроһомһна шәм к'ордәд Әрмәниста-
не қөр'на 19-ада“ у гәләк хәбатә һи акадеһиһа Р'СС
Әрмәниһанәдә хөльқһнә, буһа арзитийа өлһдәре әрмә-
ниһ у к'орда. Әминне Әвдал нә кө т'әһне өлһдәреки һелә-
бу, һе оса жи һьвиск'ар у шайһрәки шөрәт бу. Бь қә-
ләһә шийә әфрандәриә хөльқһнә һвисарһә оса, ед кө
к'әтыһә нава хьһна әдәбийәтә к'орда, чава мәсәлә:
„Мәһ'муд бәг у Муса“, „Гөһизәр“, „Шасьм у Тосьн“,
„Мәм у Зһн“ у ед майһн. Әминне Әвдал чава һьвисә-
ре хвәһә вәкыри, оса жи ед шьеркидә ә'һьре шьмә'та
к'ордаһн бәрәһн зәлул у пешдачуйиһна һейә проһһнә
һа у бәхтәһар дьдә к'өвһше. Әв дьһвһсә, һәки Әрмә-
ниһана Советһе һәт'әһне к'ордаһн дөданә, Әрмәниһан
һәһр'а буйә мала һанә ә'һиз. Дь нава әфрандыне һи-
дә һьһмамтпийа шьмә'тед әрмәһийа у к'орда шпкп лайһнә
дьгьрә. Һ'өб у һ'өзкырьһна һи гәләкп п'ър'бу бәрбь һәр
әрмәһики, һләһн, бәрбь һан шөхөлһана, ед кө оса жи
хәбатәкә мәзын кырьһә дәрәща пешдачуйиһна әдәбийәт
у мәдәһийәтә шьмә'та к'ордада, әв бь шекырдари һе-
һки һан дьбә. Әв һәкә гәләкп р'һнд дь нава шьера
һийә „Комһтаср'а“ һатпә һанекырьһне. Чава професор
Һ'әһһне Шьһди дьбәжә: „Әв к'өләһә шекырандыһнә
сьдққәһшә шьмә'та әрмәһнайә бьра у һьһмамр'а“.⁸⁸ Ша-

йире к'орд Эмине Э'вдал те қәй бежи бәнгибуяа ль сәр сазбәндийа Комитас, нә ахыр әв сазбәнди чьда незки р'өһ'е шьмәта әрмәнийә, һақа жи незки р'өһ'е шьмәта к'ордаһә.⁸⁹

Пызмамтййа шьмәта әрмәнийа у к'орда оса жи гәләки р'ьнд дь нава поэма шийә „Бәк'о“ да һатйә хәв-некьрьне Мерхасе поэме Бәк'о жь вап к'орданә. е ко жь зәлме хьлаз дьбә у бәхтәварийа хәв Әрмәнистана Советнеда дьбинә. Бәк'о бь р'әзәдлий дьчә шер' у дьбежә, шәкк гәрәке дьжмын п'не хәв навежә вәт'әне мьн-Әрмәнистане.⁹⁰

Эмине Э'вдал т'әмамийа әмре хәв да пешдачуйиша ә'дәбийәт у мәдәнийәта шьмәта хәв, әмәке шп бльнд һатә қимәткьрьне, әв бь орден у медалава һатьбу р'ә-вакьрьне, әв дәрсадаре Р'СС Әрмәнистанейи әмәкдар бу.

Һ'имдарәки ә'дәбийәта к'ордайи советнейә Щасьме Щәлил, е ко әмәке хәвийи лайиқ кьрийә нава ә'дәбийәта к'ордайә советне. Әв жи һолаши гәләк к'орда жь бьн қәт'ла шуре Р'оме р'әвийә у бәхтәварийа хәв Әрмәнистана Советнеда дитийә, һәр зьләк, кәвьрәк, һәр пешдачуйишәкә Әрмәнистане незки р'өһ'е шийә, әв бь вана шадьбә, фьрнақ дьбә. Щасьме Щәлил һәла сәләд спида хәв бь шарәкева п'ешк'ешп пешдачуйиша ә'дәбийәт у мәдәнийәта шьмәта хәв дькә, дьбә дәнгбеже гөлвәдана әмьре we, дәнгбеже достп у бьратийа шьмәта әрмәнийа у к'орда. Щасьме Щәлил хәбатәкә мәзын кьрийә дәрәщә һазьркьрыца кәдред к'ордада, әв буйә директоре техникума к'орда сала 1931-е. гәләк сәлә дьреж нәшьрәта Әрмәнистанейә дәвләтәда хәбьтийә

у нһа жи дьхэбтэ, чава р'едакторе э'дэбийэта к'орда. Бь қалама ши чьқа к'ьт'еб һатһнэ э'франдыне у р'едакторикьрыне. Эши Һса жи гэлэк к'т'ебе мэк'т'эба һазьркьрийэ. Щасьме Щэлки буйэ т'эшкилдар у һ'имдаре пара э'ламэтине к'ордийэ р'адное, буйэ р'едакторе ме п'арейи сэрэкэ, бь дәсте ши, бь иниспатива ши чьқа у чьқа к'ьлам у мьқаме щьмэ'та к'орда һатынэ пьвисаре у пе р'адное һатһнэ дайинне.

Эм нава һәр поэм у шьерэкэ шида ват'эһ'эзне, э'дэлайе, пьзаматийа щьмэ'та, пешдачуйиша р'ожед майи проийи дьбиньн. Ле пьзаматийа щьмэ'тед армэнийа у к'орда буйэ т'ематика э'франдыне шиһэ һ'имли. Эш бь һ'өб у һ'эзькьры дэрһэқа пьвиск'аре армэнийи павудэһг Аветик' Исаһақийан дьстьре, бь э'франдыне шиһэ р'өһ'дар дьбэ, нэ ахьр һәр э'франдынэкэ ши незки р'өһ'е щьмэ'та к'орданэ, ава эш чь дьнвисэ шьера хвэйэ „Бақа к'өлилка жь Эләгэзе“ да.

Һосте мэзи һ'эзькьрыне мэ
 һ'эйште, г'өлан сэр мьге тэ,
 Пешда дьчи тэ тэв р'ожа,
 К'ьламе хвэ готышевэ...
 У эа про шайире к'орд
 Р'ожа буйиша тэйи вэрэқ,
 Хэбэре хвэйэ дьл дьбежым
 Эа жи наве щьмэ'та хвэ,
 Эа бона тэ, шайире мэзэв,
 Тиньм п'ешк'еш, п'ешк'еше р'ьнд
 Бақе к'өллэке Эләгэзе
 Һосте мэзи тэ қабулкэ⁹¹

Щасьме Щэлил хен жь э'франдыне хвэхвэтине, Һса жи бь т'эрщмава мьжулбуйэ, һа к'ө дьһа незки һэвд'ө кьрийэ э'дэбийэта щьмэ'та урьса армэнийа, г'орца.

адрбешана у щьмэ'те майши э'дэбишэ'та к'ордар'а. Э'ми
нэ'ла сала 30-и жы э'франдыне Пушкин, Горки, Туман-
ян, Исаханян у ед майши т'оршмэ'и зомане к'орди
к'ршиэ.

Ван сала нава х'вандэванада н'эваск'арикэ мэзын
пешда анибун э'франдынед н'виск'аре к'орда Щэрдое
Генцо, ед ко р'ун'еле газета „Р'яа т'эзэ“ да нэшьр дь-
буи. Бь қэлэма э'франдарнейэ нэбишайива натыэ н'виса-
ре сэрнатиша шийэ „Гонде т'эзэ“. Щэрдое Генцо на ко
т'эне н'виск'ар бу, ле шох'лванэки мах'уқатнейи пеш-
бу.

Салед 30-и бь э'франдынед х'вэва оса жи бэрбьч'э'в
дык'от н'виск'ар Вэзире Надьри, е ко т'эмамийа э'м-
ре х'вэ п'ешк'эши пешдачуиша мэдэнийот у э'дэбишэ-
та к'орда к'р. Бэрэвока шийэ шьера бь сэрнэвнса
„Нубар“ у пнеса шийэ „Р'эва жыне“ сала 1935-а Ере-
ванеда нэшьрбуи. Нэр э'франдынеко х'вэда э'ми э'мьре
щьмэ'та к'ордайи бэрэишэ залул у р'ожа х'анайя проиш-
на гон дьда к'эвше Пнеса х'вэйэ „Р'эва жыне“ да э'ми
бэрк' пашмайишед э'дэте к'ордайи зинандар критик дь-
к'р. Э'в пнеса щара э'мэлыи к'ома театрейэ техшк'ума
Пышк'анказейэ к'ордайэ х'вээ'франдыне қэдандийэ.

Пызамтийа щьмэ'тед эрмэнийа у к'ордайэ ленинне
гэлэки фэр'ыш' нава э'франдынед н'виск'аре к'орда Фа-
чакэ Мьрад, Аш'мэде Мирэзи, Э'таре Щэро, Уське Бэк'о,
Арамэ Чачан у ед майишда жи тэно ханек'рыне, ед ко
нава шох'олк'рына х'вэйя э'франдарнеда т'эме дэрнэқа
пызамтийа ван нэрдэ щьмэ'та, Эрмэнистана Советне-
да страна.

Иро р'эх ван н'виск'аре аныл қалфа н'виск'аре т'э-
зэ пешда натынэ э'вана Эрмэнистана Советнеда быш-
к'эвнша у буиэ дэишбеже ви э'мре х'вэйи т'эзэиш
бэхтэварш гөлвэдайи, жы ван н'виск'аранэ Мик'айеле
Р'ашид, Мирое Эсад, Э'лиэ Э'вдыл'р'эш'ман, Шькое Н'э-
сэл, Ферике Усьв, Сэ'н'де Ибо, Ордиханэ Щэлдил, Сьмос
Шэмо, Сима Сэмэид, Э'гитэ Шэмси, Щэрдое Эсад у га-

дәке дьне. Зьмане эрмәни һақаси һезикки дьле шьмәта к'ордайә, чава ко зьмане к'орди, һәр к'ордәк оса фә-р'ьһ' зьмане эрмәни заңа чава ко зьмане к'орда, һә ахьр әв мәзынбуйә, һинбуйә Эрмәнистанеда. Мик'әеле Р'әшид шьера хуәлә „Бь зьмане эрмәни“ -да, иә ко әви вьр бист сал бәре бь зьмане эрмәни һывисийә, һ'об у һ'эзкьрына хвә ә'лаһи шьмәта эрмәниһа дькә, зьмане һе дькә, һәки әви бь һи зьмани хвәндийә, бь һи зьмани страйә, бь һи зьмани р'йа ә'мр дитийә.⁹²

Пьзмамтийа шьмәтед эрмәниһа у к'орда гәләки р'ьнд дь нава әдәбийәта к'ордайә т'әршьмеда һатйә хвәнекьрыне. Ньвиск'әре к'орда гава дәстбь т'әршмакьрын. бәре ә'һлып әфрандыне. һывиск'ар у шәһре эрмәниһа т'әршмакьрын. Ваһа һет дани бу, ко һасийа хвәндәване к'орд бьдыә әдәбийәта эрмәниһа класик. дәһләмәндкьн у пешда бьбьн әдәбийәта хвәйә мьләтиә. Бь т'әршмакьрына әдәбийәта эрмәниһа, һывиск'әре к'орд шарәкә дьне жи дьдәнә к'өвше бьрати у пьзмамтийа хвәйә қәһиц бәрбь шьмәта эрмәниһа.

Эрмәнистана Советнеда р'ож бь р'ож әдәбийәта к'орда бь т'әршьме т'әзәва дәһләмәнд дьбә. Ньвиск'әре к'орда бе чәтьнайи һәр әфрандыһәкә һывиск'әре эрмәниһа т'әршьмә дькьн. чьмки әвана зәф р'ьнд зьмане эрмәни заньн у әв йәк к'омәке дьдә, һәки р'өһ'е һәр әфрандыһәкә оса бе хвәйкьрын чава ко авторе һе һывисийә. Әдәбийәта к'ордайә бәдәһәтиһә т'әршьма Эрмәнистана Советнеда. бь әфрандыне М. Горки, Пушкин, һ. Т'уманйан, һ. һовһанниспан, һ. һакобпан, А. Исаһакиан, Е. Чаренсва һатә һ'имдаһинне. Пашһәхтиә гава иди әдәбийәта к'ордайә советне ль р'әх әдәбийәте шьмәта советнеһә майһи шие хвәйи һ'имли гьрт у пешда чу, һи чәһи әв бь т'әршьме т'әзәва дәһләмәнд бу, әфрандыне Д. Демирч'йан, С. Зорйан, һ. К'очар, Н. Зарйан, Г. Сарйан, С. Таронен, Сармен. А. Вштуһи, В. Григорйан, һ. Шираз. Каренс дь нава әдәбийәта к'ордайә советнеда һатыһә хвәнекьрыне. Хенжь ә'ф-

рандыне ван пьвиск'аре эрмэнийя, оса жи жы гэлэк дь-
раматурге эрмэнийя пьеса хатынэ т'эршмэк'рыне, жы
вана илан, бэрбыч'эвын жы Г. Сундукчан „Пепо“,
жы А. Ширванзаде „Намус“ у „Р'оһ'е нэс“, жы В.
П'ан'азчан „Ч'ийя“, жы Д. Демирч'ийан „Нэзэре мер-
хас“ у ед майын. Гэрэке бе готыне, мэки эв пьесана
сале 40-и ль театра Элэгэпейя к'ордаио дэмлэтэда
хатынэ ишандайыне у жы илне бьналпед к'ордэ р'ес-
публикаеда блынд хатынэ қимэтк'рыне.

Гэлэк э'франдыне пьвиск'аре эрмэнийя бь зма-
не к'орди бь к'тебе башқэва хатынэ т'эршмэк'-
рыне. Э'франдыне Исаканчан гэлэки пезики р'оһ'е шы-
м-э'та к'ордано нэ ахыр тематика гэлэк э'франдыне ми
жы э'мре шымэ'та к'орда хатий иьлдаие, у бадьлһэва
нича, мэки ньвиск'ар и'эише Шьнди бь дьловани пези-
ки ван э'франдына буйэ, бэрэв кьрийэ, т'эршмэк'ри-
иэ, у бь к'тебэкэ башқэва бь саривиса “Э мое к'ор-
манш” пэш'ьк'рийэ⁹³. Сала 1963-а бона һөрмэта 250—
салийя шайпре эрмэнийя илп у дэнг бь т'эршма и'.
Шьнди у Ф. Усыв бэрэвока Сайат'-Нова дэрк'эт.⁹⁴
Пешк'эбэра ве бэрэвокеда озл-мқалэдаре Академия
Р'СС Эрмэнистанейя олма М. Насрат'ийан дьивиса.
“Хвэндэване к'орд е ко холане зарготына шымэ'та
дэвр у зэмана гэлэки дэвлэмэидэ, ве дна р'ынд
фамбькэ заре дэнгбеже эрмэнийя мэзын, зерандына
р'оһ'е ми, к'ыламе шийэ бь мелодийя шымэ'те р'оһ'ла-
тейя һэрэ хвэши. Бь 250 салийя Сайат'-Нолар'а дэнг-
беже эрмэни бь зьмане к'орди бьра дьна пезики дьле
хвэндэлане к'ордэ у бьк'эво щерга ван бэйт'-сарһа-
тие э'йанда, е ко дэрһэца мерхасе зарготына шымэ'те-
да хатынэ э'франдыне.⁹⁵

Сала 1969-а шымэ'та эрмэнийя бь шайнэти 100-сали-
йя буйына шайпре эрмэнийя мэзын һовһанпес Т'уман-
ийан да к'ывше, эв э'йда оса жи э'йда шымэ'та к'орде

Эрмәнистана Советне бу, нә ахыр шайире нав у дэи
бь эфрандынед хвәва гәләки незикн р'оһ'е к'орданә,
гәләк легенд, ч'ир'ок, к'ылам кә жь алне Т'уманйан һатъ-
нә чекьрыне жь зарготьуа шьмә'та к'орда һатънә һы-
дане, йане жи һ'өкөме we лъ сәр ванә. Нов. Т'уманйан
дәшбеже достийа шьмә'та бу, әв бь хәмхөри незикн
һәр шьмә'тәке дьбу, һ'але вани гьранр'а дьк'әшгьри,
ачьхне ванр'а шадьбу. Сала 1892-а һ'өкөмәта Т'урк'нае
дәстбь қыр'кьрына к'орда кьр. әв дьзерандын. һәма
ви чахи нывиск'аре мәзын дәнге хвәйи шькпәткьрыне
бльд дькә.

Т'уманйан достн у пьзмамтийа шьмә'та эрмәнија у
к'орда бәр ч'ә'ве хвә дитийә, (чава кә к'орде хабат-
к'ар мыл к'отаня мьле бьред хвәйә эрмәни у қаранйа
ә'мьрә гьран бьрынә, к'омәк данә һәвдә. Әгәр әв Алаш-
кертебә йане Сарнқамнше у Ванебә т'ьме әв йәк әви
бәр ч'ә'ве хвә дитийә. Хәмхөрийа шайире мәзын бәр-
бь шьмә'та к'орда бь we йәкева те шьровәкьрыне. ва-
ки әв бь қәшци незикн we шьмә'те дьбу, шә'дәтйиә we
йәке әвә, гава сала 1916-а кәр'е Т'уманйан Артавазд
т'әви нывиск'аре урьса С. Городски дьчә Ване бона се-
внне эрмәни бәрәвкьн, Т'уманайан т'әмнне дьдә кәр'е
хвә, кә зар'е к'орда жи бир нәкьн, нә ахыр әв жи но-
лани эрмәнија бехайинә. Артавазд т'әмнне баве хвә дь-
қәдинә у т'әви эрмәнија гәләк кәр' у қизе к'орда ти-
нә Урьсете.⁹⁶

Т'уманйан сәрһатийа хвәйә „Шәр'т“, „Шьване ч'ийа“ -
да, легенда “Р'оһ'стинда„ дайә к'өвше р'абун у р'уньш-
тапдына шьмә'та к'орда, п'айе к'ылам у сазбәндиийа we
дайә, пьзмамтийа шьмә'та к'орда дайә к'өвше. Нә кә
т'әне әв эфрандыне ви, ле өса жи һәр эфрандынәкә
ви незикн дьле шьмә'та к'ордайә, һәма бона we йәке
жи шайир у нывиск'аре к'орд һәла жь сала 1930-и дәст
бь т'әршмәкьрына эфрандынед ви кьрына.⁹⁷ Сала 1969-а га-
ва бь шайирәти 100-салийа Нов. Т'уманйан дьһатә дәр-

базкърне Э. Бэк'о. Ә'. Сәрдар у Ә'. Ходо әфрандыне ша
лре мэзын тәршмәкърн, бәрәвкърн, редакторн ле кь
рын у бәрәвокәкә т'амва нэшькърн.⁹⁸

Әрмәнистана Советнеда бы дести нвиск'ар у шайпреа
к'брда, оса жи гәләк әфрандыне нвиск'аре урьса, адр-
бещана, гөрца, украинна у ед майнн һатынә тәршмәкь-
рыне у бунә арзнтийа хвәндәванә к'өрд. һәлә сала
1930-и иди жь Пушкин, Толстой, Ушински, Чехов у нвис-
к'аре майнн бы к'өрдн һатынә тәршмәкърне.

Пызмамтийа шьмә'та әрмәнийа у к'өрдә, оса жи гә-
ләки р'ынд нава әфрандыне нвиск'аре әрмәнийада һатынә
хвәнекърне тематика гәләк нвиск'ара һәма хут әв
пызмамти у бьратийә, һа кә шьмә'та әрмәнийа у к'өрдә
р'ожд гьран нишани һәвдә данә. Гәләк нвиск'аре
әрмәни оса жи тематика әфрандыне хвә жь зарготына
шьмә'та к'өрдәйә дәвләмәнд һәлдәнә.

Ав. Исаһакян гәләки пезики шьмә'та к'өрдә буйә әв
гәләки р'ынд һаж зарготына шьмә'та к'өрдә, р'абун-р'уньш-
тына we һәбу. һосте хәбәра лирикнейи мэзын һәлә сала
1908-а сәр һ'име зарготына шьмә'та к'өрдә поэма "Мәйле
у Мәщрум...", "Гөндн у ч'ьвик...", дьнвисә, паше әв "Надо
бәнгн...", "Ә'мое к'өрманш...", у ед майнн дьнвисә. Нәва ван
әфрандынада Исаһакян дайә к'өвше һәлә шьмә'та к'өрдә
йи бәрәйи залул, р'өһе шьмә'та к'өрдәйи т'әмзын залал.
Исаһакян т'өме бьлд чимәт дькър достийа шьмә'та әр-
мәнийа у к'өрдә. һа кә жь қ'өр'на те у чьқа дьча һақа
маһкәм дьбә сәршәмәкә т'әзә дьстишә.

Әв һәма хвәлә бьмбарәккърнеда, һа кә әви газета
"Р'һа т'әзә...", р'а шандьбу, дьнвисә: "Һәлә ч'уктийа мьнда
гәләк дөсте мьнә к'өрд—эздн һәбуи у гәләк щара'ль ван
бумә меван һьм дорбәре Әләгәзе, һьм ль Шираке, Нәхиче-
ване, һьм жи ль нәһ'ийа Дигоре.

Мьн т'өме һәлә к'өрдә пьрсийә.

Шьване гөнде ма Мәхсо у Н'ьшо, алине Сөрмәлине жь
гөндед Қарақәле у П'аламуте бун. Әвана жь ә'вле

баһаре һ'әйәһи пәйһизә дәрәһг пәзе гөһде мә дьч'еран-
дып, пәйһизе дьчуһә қыжле (мале) хвә, вәки саләкә дь-
не диса бен Мәхсо р'ынд бьлуре дьхьст, һ'ыщә дьлг-
беж бу. Әһәһә к'ьләме щьмәтә хвәйә дьлшәват дьс-
тьран. Мьһ бь әшқ у дьл гөһдарһи к'ьһәм готһи у
блуретехьстьһә һәһ дькьр. Һәһә һ'ыкһәт у ә'франдыне
әһикһейә фолкләра к'өрда мьһр'ә дьготһә, вәкһи мьһ
ч'укһтһийә хвәдә һ'әтә р'өжә проһһи же һ'ызкьриһә.

Р'еволүһсиһә Октябрейә мәзыһи бона щьмәтә к'өрда
р'йә һ'ыш'арбунейә т'әзә вәкьр, к'өрд бунә хвәйә мәк-
тәб, хвәйә бәдәһһивисара т'әзә. Һәр дәстәһһикә к'өр-
дәһә културһе, мал'әбунце у һешдәчуһһиһе гәләкһи мьһ
шә дькә.

Мьһ зә'ф дьхвәст, вәкһи мәр'ыве к'өрд бәдәһһивиса-
ра советһе у т'әһәһһийә дьһйәе бь зһәһе хвә бьхвәһдә.

Әз дьхвәзьһ, вәкһи һәһәле мьһә к'өрдә һивис'ар гәләк-
кһи бьһһә һәбтәһһийә фолкләра хвәйә дәһләмәһд у сәр
һ'иһе һе бьә'фрһһийә бәдәһһивисара хвәйә т'әзә, бь
форм колоритһи мьләтһе, бь сәрәшәһә һ'әһмәр'вайәһе--
сәһһәһистһе. Бь р'онкайидитһәһә „Р'йә т'әзә“, әз вәр'ә дь-
хвәзьһ сьләмәтһе у ач'хһийә, щьмәтә мәйә к'өрдә бь-
рар'ә дьхвәзьһ хвәһһе у бәхтәһәһиһе.

Бь сьләһе ширьһи Аветик' Исәһәкһийәһә“.

Һивис'ара советһейә ә'йәһи Мариһәтә Шәһһийәһә жә
гәләк ә'франдыне хвәдә ль сәр ә'мьре щьмәтә к'өрда-
йә бәрәйә зәһулу ә'мьре һейһ т'әзә, кә р'өж бь рөж Әр-
мәһһистәһә Советһедә һешдә дьчә дьсәкьһә. Әһ ә'фран-
дыне хвәдә, һәһ жәһ ль сәр ә'мьре к'өлфәтә к'өрд у һи-
телиһенсәһә һейә т'әзәһешдәһәтә дьсәкьһә, бь қәләһә
хвәйә ә'франдарһе һәбуһә дьһе хвә ә'ләһ дькә, вәкһи
шәһәре әрмәһһийә бь қөр'һә — к'өрд жәһ т'әһһи мьләте
Т'ифәқә Советһейә мәйһһи ә'дәһийәт у мәдәһһийәтә хвәйә
бь форм мьләтә, бь сәрәшәһ сәһһәһистһи һешдә дьһһи,
бь бәхтәһәһ Әрмәһһистәһә Советһедә дьжһи. Әв һ'әһу
гәләкһи р'ынд һәһә ә'франдыне һейә „К'өрд-әззһи“ кә
сәһә 1926-ә һивисһийә, „К'өлфәтә әрмәһһи у октябр“

сала 1928-а. „Ль бэрбь ч’їае Элэгэзе“ сала 1929-а. „Р’ешити бэрбь Эрмэнистана Советие“ сала 1950-и, һатъна илшандайине. Мариета Шаһиниан ван эфрандыне хвэда бы к’алә дьд пызмамтиһа шымәтед эрмэниһа у к’орда дьдә к’өвше.

Ньвиск’аре эрмэниһаи э’їаи Дереник Демирч’їаи жи гэләки незкии шымәта к’орда буйә, пызмамтиһа шымәтед эрмэниһа у к’орда һ’эсабкьриһа тыштәки зийарәти, иә ахьр эвана бы қөр’на шинар у һогьре һөвбуна. Эв нама хвәйә бьмбарәккьрынеда һа кө бона вәбуна газета „Р’їа г’эзә“—һьвискубу у навкьрбу „До шымәте бьра“, ача дьнвисә: „Эм, эрмәни у к’орд шымәте бьранә. На кө сәд йане дөсьд сәд, ле бы дөвр у қөр’на эм бы һәвр’а буна. Р’астә ор’а эрмэниһа у к’орда дьжмын һәбуна тә’ли, тәнгаиһи дайә мә һәрда, ле нава дьле шымәта эрмэниһа у к’ордада дьжмынаиһи т’өпәбуяә. Навбәйиана мөда һәр тыште хьраб бы дәсте дьжмын һатїә кьрыне, ле дости у бьрати дәсте мә һәрда. У шымәте эрмәни у к’орд һөвдө р’ынд һаскьрына: һәйә дәнгбежиһа эрмэниһа—к’орда, фольклора эрмэниһа-к’орда, әдәте эрмэниһа-к’орда.

Эм эрмәни, шана, шәкии к’теба к’ордайә дәрсайә пешьн ль шәлате мөда, ль Эрмәнистана һатїә һьвисаренәшьркьрыне, театра к’ордайә пешьн, газет ль Эрмәнистана һатъна эфрандыне-сазкьрыне.

Тыштәк ль нав эрмэниһа у к’ордада гэләки микани һөвә, әв хәйсәтә, эрмәни жи жы дьле хвә саг’буяә, к’орд жи. У һәрдө жи бона ме һәке бы дәсти һ’өкөмәте дәлк’базә намамда гэләки зпан-зыраре к’өтһнә.

Эз бы хвә к’орда һ’эсаб дькьм, чавя шымәтәкә т’өр’ынә бы р’өһ’ва тәмьз. Эрмәнистана Советнеда ль к’и-дәрә ә’мьр у пешдачуїиһа шымәта нава һ’алә азада-нә, һатїә избаткьрыне, шәкии шә’даньна шымәта к’орд дәрәшә култураеда гэләки мәзынә, мөрифәта шәйә мәзын һәйә һьрса р’өһ’дарие у фькьрдариһада у дькара зутьре пешда һәр’ә. һәр ачыһкә ә’мьрс к’ордиһе аз

т'ѣмѣ дамѣ шакърьне. Бѣ ѡе фѣкре жи мѣн т'ѣмѣ хвѣстийѣ у назьрбумѣ, ѡѣки алиѣ ѡан навалѣ к'ѡрд бѣ-
кѣм, е кѡ чаѡа бѣра дѣрнѣѡа шѡхѡлѣ хвѣда н'ѣѡщѣѣн
мѣн бунѣ. Мѣн нѣрт'ѣм'хвѣ бѣра н'ѣсабкѣрнѣѡ. Ѧѡа нѣ-
ка жѣ нѣакбуна ѣ'мѣр у шер'ѣбандѣна дѡр'на те, ѡрмѣ-
нн у к'ѡрд нѣѡн бѣред нѣѡѣ н'ѣлалѣн...¹⁰⁰

Наѡа ѣ'дѡбийѣѡта ѡрмѣннѣѣѡ советнѣда ѣм р'ѣстн ѣ'ф-
рандѣне ѡса тен, ѣд кѡ бѣ нѣѡн пешдачуѣннѣа шѣмѣтѣ
к'ѡрдѣ Ѧрмѣннѣстана Советнѣ дѣдѣнѣ к'ѣѡше, ѡѣки ѣѡ
п'ѣра шѣмѣтѣ к'ѡрдаѣѡ бѣч'ук нрѡ сѣкѣннѣѡ. лѣ сѣр
р'ѣѣа ѣ'мѣре бѣхтѡѡар у т'ѣѡн ѡан дѣчѣ бѣрбѣ пѣш-
ѡѣхтнѣѣа мѣрѡѡѣѣ нур. Сѣрнѣтнѣѣа хвѣѣѡ „Хѣзал"-ѣдѣ
нѣѡнск'ѣре ѡрмѣннѣѣн мѣшур Степ'ан Зѡрѣѣн дѣдѣ к'ѣѡ-
ше ѣ'мѣре ѡнѣа к'ѡрдѣ ша у бѣхтѡѡар, кѡ ѣѡ бѣѣѡ хвѣн-
дѣ, бѣѣѡ пешѡана дѣраннѣѣ. Сѣрнѣтнѣѣда ѡса жи гѣлѣкн
р'ѣнд ѣ'мѣре гѡндѣ к'ѡрдаѣн нрѡннн бѣ щѣрѣкѣѡа гѡнѣстн
нѣтнѣѣ к'ѣѡше.¹⁰¹

Пѣзмамтн у достнѣѣа шѣмѣтѣ ѡрмѣннѣѣа у к'ѡрда ѡса
жи гѣлѣкн р'ѣнд дѣ наѡа ѣ'франдѣне пѣзмам у нѡгѣре
шѣмѣтѣ к'ѡрдаѣнн мѣзын нѣѡнск'ѣре ѡрмѣннѣа нрѣчѣѣа
К'ѡчарда нѣтнѣѣ хвѣнѣкѣрьне. нрѣчѣѣа К'ѡчар гѣлѣкн
нѣзнкн ѣ'дѡбийѣѡт у мѣдѣннѣѣѡта шѣмѣтѣ к'ѡрдабу, на-
ла сѣлѣд 30-да ѡѡн бѣ нѣр тѣнѣрн к'ѡмѣк дѣда ѣ'дѡбн-
ѣѡта к'ѡрдаѣѡ т'ѣѣѣ сѣзбѣѣн, ѣѡн р'ѣнд зѣманѣ к'ѡрдн
зѣнѣбу, р'ѣдѣкторн гаѣзта „Р'ѣѣа т'ѣѣѣ" кѣрнѣѣа, р'ѣп'ѣлѣ
газѣта „Р'ѣѣа т'ѣѣѣ"-да ѣм р'ѣстн мѣлѣлѣ, ѡчѣрк, сѣрнѣтнѣѣ
ѡн тен, ѣѡн ѡса жи жѣ зѣманѣ ѡрмѣннѣа ѣ'франдѣне
нѣѡнск'ѣре ѡрмѣннѣѣа т'ѣрщмѣѣнн зѣманѣ к'ѡрдн дѣкѣр,
ѡѡ шѣѣра нѡѡ. Т'ѣманнѣѣанѣ „К'ѣѡлама к'ѡтанѣ" т'ѣрщмѣ
дѣкѣ у газѣта „Р'ѣѣа т'ѣѣѣ"-да нѣшѣр дѣкѣ, т'ѣрщмѣ-
кѣ, ѡса лѣ к'ѡ бѣ т'ѣѣамнн лнрнзм, хѣт у сѣѡтѣд Т'ѣманн-
ѣѣан бѣ зѣманѣ к'ѡрдн тенѣ хѣнѣкѣрьне:

Зукѣ р'ѣкѣ нѡр'ѡѡѡл...

Ѧрѣс р'ѣкѣ тѣр'ѣ дѡрбан,

Р'ѡж ѡе нѣт, нѣѡрѡ бу.

ѡѣрѣ к'ѡтан, р'ѣкѣ к'ѡтан

Бьк'шши гафо, эл та қорбаг
Бьк'шши ам әрде р'акыл.
Лехә кәр'о бажо холам
Әм хәр'я ч'яра бькьш...¹⁰²

Һрачйа К'очар гәләки дәрһәда ә'мьре шьмә'га к'орда ньвиснйә, нава к'ижанада нолани т'еләки сөр пьзмамтийа шьмә'та әрмәнийа у к'орда те ханекьрыне. Сәрһатийа хвәйә "Хәзал,-еда автор дьлә к'өвше кә ча- ва к'орд дәсте хвә жь ә'мьре к'очарне дьк'ышшы- бы к'омәкдарийа бьред хвәйә әрмәни Әрмәнистана Со- ветведа ә'мьре ван бь шарәкева те гәһастьне. Пьзмам- тийа шьмә'та әрмәнийа у к'орда, оса жи гәләки р'ьнд ә'франдына хийә „Һ'ьзрәт"-да һатийә хвәшекьрыне, әл ә'франдына сала 1973-а бь т'арихта Ә'мәрикә Сәрдар бь к'т'ебәкә башқә нәшър бу.¹⁰³

Һрачйа К'очар т'ьме қимәтәки мөзын дайә пьзмам- тийа шьмә'та әрмәнийа у к'орда, т'әми дайә, мәки әве пьзмамтне нола р'оһайа ч'ә'ва хвәйкьш. Әм дьбежә: „Бәле, әм әрмәни у к'орд жь к'урайа қор'на т'әвайи тең. У жь шәр'бандына р'әжәд гьран һ'ышһарбуин, фә'мдарбуин әме һәр'ын бәрбь к'урайа қор'не пашхәх- тне, бәрбь к'урайа пашхәхтийа бәдәш... Шьмә'та әрмә- нийа у к'орда жь к'урайа бь һ'әзар сала тең, әвләде т'әбһиәтәкәнә, бьһәлине ч'йа у дәште шыкина. Һәвр'а бь ә'дәли гәве хвә авитьнә, тә'ли у тәнгаснйа йәзнйа хвә, һәвр'а п'арәвәкьрына...¹⁰⁴

Вәк'иләки поэзия шьмә'та әрмәнийаи ә'йан Сармен, е кә пьзмамтийа шьмә'та әрмәнийа у к'орда лә Әрмә- нистана Р'оавада бәр ч'ә'ве хвә дитийә у чава әв дь- бежә: „Вәки мала мә у бь һ'әзара мала нолани мала мә бь дәсти к'орда хьлазбуна, мәки р'абун р'унышты- на мә, ә'рф у ә'дәте мә нолани һәябуиә, әм чава дь- карын, әве йәке бирбькьш... Һәқи Сармен һ'әсаб дьбә пьзмамәки шьмә'та к'ордаийа һәри незик, әв р'ьнд к'ор- ди занә, мәки әрмәни бь хвә жер'а дьбежьш „Сармене к'орд". Шайире мәшур — Сармен гәләк ә'франдыне хвә

п'ешк'еши пызмамтийа шьмә'тед әрмәнийа у к'орда кь-
рийә, р'абун-р'уньштандьна ван, ә'мьре ванн пройн
ша у бәхтәвар. Поэма хвәйә „Ләт'иве“-да бь нәхш у
лигаре к'ашва дьдә к'ывше һ'але қиза к'орда бәри қәй-
де советне у р'ожа шейә азайә бәхтәвар Әрмәниста-
на Советнеда, вәки бона ве һ'әму дәрге ә'мьр вәкьри-
нә, әвә буйә хвәнди, буйә инженер, т'әви бьред хвәйә
әрмәни проекта гонде к'ордаийи т'әза чедькә.¹⁰⁵

Сармен сәр һ'име ә'франдына шьмә'та к'ордаийә ә'йан
“Мәме у Ә'йше..” поэма “Һ'өба к'өшти..” ньвиснә к'ижанеда
шайир дьдә к'ывше нәвәкәһәвтийа соспалне.¹⁰⁶

Дәрһәдә пызмамтийа шьмә'та әрмәнийа у к'орда, ә'м-
ре шьмә'та к'ордаийи пешдачуйи, бса жи ньвиск'ар у
шайире әрмәнийа һ.м. Сирас, С. Таронси, В. Григорийан,
Һ. Шираз, Каренс, ньвисинә. Вапа бса жи гәләк ә'фран-
дынед шайир у ньвиск'аре к'орда т'әршьмә кьрынә. Т'әв-
гредана ә'дәбийәта әрмәнийа у к'орде советне бь ве йәке-
ва бәрбьч'әвә, вәки нава ә'дәбийәта һәрдө шьмә'та
шне сәрәкә пызмамтийа шьмә'та әрмәнийа у к'орда дьгь-
рә.

Гәләк ньвиск'аре әрмәнийи р'ьнд һаж зарготьна шьмә'-
та к'орданә у бадьлһәва нинә, вәки әв вәчекьрынә.
Ә'франдына шьмә'та к'ордаийә ә'йан „Спабәнд у Хәще
зәре..” С. Таронси у Һ. Шираз вәчекьрынә, ле Ав. Исаһак-
ийан “Ләйле у Мәшрун..” Сирас “Мәме у Ә'йше..”, Аг'авни
“Ә'бузет’..”, вәчекьрынә у аша гәләкед майин.

Ньвиск'ар у шайире әрмәнийайә шәлетә дәрәкә бь һ'ьз-
кьрын вәчекьрына зарготьна шьмә'та к'ордаийә шәвалһьрва
мьжулбунә. Ньвиск'аре әрмәниа Карапет Ситал, к'ө
Америкае дьминә, тәләки незикн шьмә'та к'орда буйә, бь
зарготьна шәва мьжул буйә, т'ьме пызмамтийа шьмә'те
әрмәнийа у к'орда бьнд қимәткьрийә. Сала 1954-а ба-
жәре Америкаейи Филадельфияеда бь к'т'ебәкә башқә
поэма „Ә'зое шьван” нәшьр дькә. Қийәте ве поэмсийи
һ'им.ли әви жь зарготьна шьмә'та к'орда һьлдайә.

Поэмеда автор бь һ'имли шәр'к'арийа к'орде хэбатк'ар
мрабын зэфтчиһа дьда к'ывше, һа к'о аг'ьрие дьла ус-
һанэкэ мэзын. Әһи қимәтәки мэзын дайә зарготьна шьмә'
та к'орда. Аһа пешхәбәра ве поэмеда әһ чь дьбежә:
„Ә'зое шьван“ чаһа бь фькра хәһа, һса жи бь структура
хәһа һаһа әфрандыне мьнда шикки бәрбьч'әв дьгрә.
Бьһйәте ве хәбата мьн әфрандыһа шьмә'тейә баһаһә-
Сәрәшәһа ве бираниһәкә мьнә зар'отнейә дьлшәһат бу,
қәһманьднәкә р'астбу.

Әһ хьһна искуства шьмә'тейә шәһаһәр к'о мьн чаһа
һ'им. поэма „Ә'зое шьһанда“ дайә хәбәте, к'ылаһәкә шь-
мә'та к'ордабу, һа к'о әһһанә бь һаһе “Һери Балә...”. Па-
ше автор дьбежә: “Әһи гәләки бьч'укбум, к'о мьн бь һ'об
у шабунәкә мэзыһа бь зьһане к'орди к'лаһа Һери Ба-
лә дьһтәра у шьровәдькәр. Әһ һәкә қә тьштәки әщәб-
майһше шһнә чьһки г'онде мөһа малакә к'орда һәбу,
һа к'о боһа мә мала һәһә һезик у кьһезбу. К'ор'е ве
малейн бьч'ук Базид һәһәһе мьһи һәһи һезик бу. Әһ
һәһәһи һәфәһе малакә дьчунә мале һәһдә. Дһа Базид
һәһәһи дһа мьһә р'ә'мәти әз һ'әдькәрһм, әз мала һәһә-
да гәләки р'әһд зьһане к'орди һһнбум. Мьн гәләки
һ'әдькәр сәр чөкә әһе Базид—Мһ'ә р'унем у г'он бь
дьмә ч'ир'ок у готьне шьмә'та к'орда... Һьһаньһ иһһа ль
к'өһә шһнар у әһ мала дьһвәкьриһә к'орда, к'өһә һә-
һәһе мьһи Базид, к'өһә дһа шһһә р'ә'һ Хәһе. Әһһа ль
к'өһи жи, ф'р'тона шәр' әһ к'өһа жи әһһтьһи, әз һәһ-
р'ә һе бәхтәһәһе дьһәһьм ләһһиқи к'иһәһе буйә г'он-
де мә, бһәһһе мөһә һ'әзкьри у әһ р'абун-р'уньһтәһдһа
бәхтәһәһәр к'о һрә шьмә'та әрмәһһә ләһһиқи һе буйә... Һе-
ри Балә мьн боһа һәһ һәһһи, һуһа к'иһәһа бьн шурә
зәфтчиһәд дәр у һ'онд'ор' дьмьч'ьқә, бәһе ә'һһи боһа
шьмә'та к'ордайә мәрхәһә һ'әләл бәһә-бәһәһиһи һәһ-
һи, һа к'о һ'әһәһи һәһа жи бьн һиһе зәфтчиһа дьһә'лә...
Әһзое шьһан мьн бь һе г'өһәһа мьт'һ'им у бә шьк һәһһи.
һәһи һ'әһу мьләте зәһәһи у әһһәһә ед к'о шәр' дькьһ.

ме бы ми бәхтәиҗа бәхтәварбын, чаҗа кә про п'арәкә шы-
мә'та мын бәхтәварә, аза у аат'ындарә...¹⁰⁷

Зарготына шымә'та к'орда наҗа р'оһ'е К. Ситалда кур
р'ульштиҗә, бона ме йәке жи әҗ бы һәр тәһари җана вә-
чедкә у наҗа ә'франдыне хвәда дьдә хәбате. Сала
1951-е Америкаеда бы вәчекьрына К. Ситал „Мәме у
Зине“ нәшър бу. ле сала 1957-а Ереванеда бәрәвока ә'ф-
рандыне ми бы сәривиса „Дйусазнакан..“ нәшър бу,
наҗа к'иҗанеда чәнд сәрһатне ми һәнә, кә әҗи җь зар-
готына шымә'та к'орда һьлдайә.¹⁰⁸

Пызмамтиҗа шымә'те әрмәниҗа у к'орда гәләки р'ынд
наҗа ә'франдына шийә поэма “Мерхәсе Каште...”¹⁰⁹ у “Гон-
де мын дур”-да те хәшекьрыне.¹¹⁰

Мәсәләкә пызмамтиҗа шымә'та әрмәниҗа у к'ордайә
гәш жи әҗә җәкн дәрсаде мәк'тәба Мелк'онийан ль
Кипросе Ншан һовһаннисийан җь Кипросе вәгәр'ийа Әр-
мәнистана Советне у хвәр'а гәләк нымуне зарготына
шымә'та к'ордайә җьранбаһа ани. Әҗ гәләк са-
ла бәрәкьрына зарготына шымә'та к'ордала мьҗулбуйә,
әҗ вәчекьрына. Әҗи тек'сте поэма к'орда “Бериване..”
у “Фәйзо..”-йә т'ам дитыҗә у бәр иҗисшиә, кә наҗа зарго-
тына шымә'та к'орда чаҗа әҗ дьбежә шәҗаһьры.¹¹²

Нвиск'ар у шайире к'орде җәлате дәрәкә жи наҗа
ә'франдыне хвәда пызмамтиҗа шымә'та әрмәниҗа у
к'орда, гәлвәдана ә'мьре к'орде советне дьдәнә к'өвшә.
Гәләк ә'франдыне Щәгәрхун (Сирия), Горан (Ирақ),
Һ'әҗар (Ирақ), Қадри Шаң (Сирия) у ед майини п'ешк'ә-
ши ме тәмаенә.

Шайир у фолклористе к'ордаин ә'йан Аһ'мәд Т'овик
Урдн ль Ирақе бы сәривиса Снабәнд у Хәше-
зәре“ к'т'еба хвә нәшъркьр. Ль вьр әҗи поэма Н. Ши-
разә „Снамант'о у Хәшезәре“ у йа В. П'ап'азийанә „Пур-
дә-лур“ щикьрбу. әҗ һәрдо поэм жи әҗи т'әрщмәкьры-
нә. Әҗ бәрәвока һан әҗи п'ешк'әши 40-салиҗа Әрмә-
нистана Советне кьрйә Пешхабара хвәда әҗ бы һақи
дьдә к'өвшә пызмамтиҗа шымә'та әрмәниҗа у к'орда.

эв дьвнисэ: „Һәр т'әне Эрмәнистана Советида һ'әму мәшәл һатынә сазкырьне бона пешдачуйиһна мәдәһһәгә щьмә'та к'орда“.

Пешхәбәрәда эв өсә жи дьвнисә, мәки зутьрәкә хәбата Х. Абовиһанә кә дәрһәҗә к'ордаһанә ве т'әрщмәкә. Мела Товик Урдийә ви тәһәри бәрбь ә'франдыне һвиск'аре щьмә'та әрмәһһиһа щарәкә майһи жи пьз-мамтиһа щьмә'та әрмәһһиһа у к'орда дьдә к'ьвше.

Бы һи тәһәри пьзмамтиһа щьмә'та әрмәһһиһа у к'орда, пешдачуйиһна ә'мре һан Эрмәнистана Советида бы һәр аһи дь һава ә'франдыне һвиск'ар у шәһһре әрмәһһиһа у к'ордада те ханекырьне.

Щөхөле пешдачуйиһна ә'дәһһиһәтә к'ордаһә советида хәбатакә бәрбьч'әвә мәзын кырьһә у дькә секһна һьвиск'аре к'ордаһә совети, һа кә жь сала 1932-а ль р'әх т'әҗә һвиск'аре Эрмәнистане һатһиһә т'әшкилкырьне. Секһнада ә'франдыне һвиск'ар у шәһһре к'ордәд совети теһә ә'һәһкырьне, дакһад у җсед ә'дәһһиһәте теһә дәрбазкырьне, әв буйә ошаха ә'дәһһиһәтә к'ордаһә советиһә ә'һисһи.

Һава пешдачуйиһна ә'дәһһиһәт у мәдәһһиһәтә к'ордада р'оләкә мәзын лист конференса к'ордзәһһеһә һ'әм-т'әҗәне, һа кә сала 1934-а 8-е һһуле ль бажаре Ереванеда вәбу. Тәви хәбата ве конференсе бун һә кә т'әһе өлмдар у мәк'һәд мәдәһһиһәт у ә'дәһһиһәтә к'орда, һе өсә жи өлмдарә әрмәһһиһә мәшур, ед кә бы дакһад у җсед хәһиһә һ'әваск'арһа к'омәкәкә мәзын даһә пешдачуйиһна ә'дәһһиһәт у мәдәһһиһәтә щьмә'та к'орда у к'ордзәһһе. Әв конференс ә'һисһи бу ә'һда пьз-мамтиһа щьмә'та әрмәһһиһа у к'орда. Һава һәрсе р'әже конференсе, һа кә сәра мала култураһә Ереванеда дәрбаз бу, гәләк мәк'һә ә'дәһһиһәт у мәдәһһиһәтә щьмә'га әрмәһһиһа һазырбуһи.

Конференседа әв дакһадана һатынә быһһһһһе:

1. „Иһглаба Октябре у чекырьһа култура мьләтиһе һан хәбатһиһе к'орманһа“ (хәбәрда Л. Арһиһан).

2. „Дәрһоқа хәбата сексна көрманща, йа института култураейә тәрифе„ (хәбәрда Н. Шынд).

3. „Формаснаед сосналие нава көрманщада һ'этани инглаба Октябред“ (хәбәрда Ә. Шамиллов).

4. „Пьрсе эфрандына зьмане көрманщи, йа литератураед“ (хәбәрда Г. Севак у проф. А. Хачатрян).

5. „Пьрса р'астивисара зьмане көрманщи у г'оһастьна һыпәк һ'әрфа“ (хәбәрда Ә. Әвдал).

6. „Р'ык'ыне граматика зьмане көрманщи“ (хәбәрда Сукерман у Q. К'ордо).

6. „Р'ык'ыце граматика зьмане көрманщи“ (хәбәрдан Петропан).

Эрмәнистанда Советнеда һ'әму мәщәл һатьнә сазкырыне бопа бы һәр али пешдачуинна э'дәбийәта к'орда, әв пешдачуиннакә өсабу, йа кө шьмә'та к'орда нава т'омамийна т'арыфа хвәда нәдитйә. һәр т'әне сала 1932-а Ереванеда 25 нав к'итеб бы тиража 92 000 һ'әби нәшьрбу йә, ле сала 1937-а бы 70 навиле. Иро жи бы гәләк нава к'итебе бәдәватне. мәк'тәба у ед майин нәшьр дьбын.

Паши т'әстигбуна қәйде советне Эрмәнистанеда һ'әме искуства у сазбәндийна шьмә'та к'орда һатә дашне. йа кө мән'кәм сазбәндийна мьләтнер'а һатьбу гьредане. Искуства у сазбәндийна шьмә'та к'орда р'ож бы р'ож пешда дьчу, әв бы һәр али сазбәндийна шьмә'та т'афада Советнер'а, плаһи, йа шьмә'та эрмәнийар'а һатьбу гьредане. Сале советнейә пешыи гәләк искуствадан у сазбәндзане эрмәни дәсте хвәийи бьратне дьрежи шьмә'та к'орда кыры, һ'әму мәщәл дьданә сазкырыне бопа искуства у сазбәндийна шьмә'та к'орда пешда һәр'ә.

Гөнде к'ордада бәрә-бәрә көме хвәэфрандынейә театре у к'лам р'әқасе дьһатьнә т'әшкылкырыне, бы һ'имли сәрәкванн ван дькыр п'ешәкзане к'орда шаһьл. Гематика көме хвәэфрандыне бун пешдачуинна шьмә'та к'орда. Гәләк көмед хвәэфрандыне т'әви олим-

пладае р'еспубликае дыбуи, жь вана гэлэк лапичи пэ-сьниэма министрйя Р'СС Эрманистанейя културае бу-нэ, ле к'ома к'ылам-р'эқасейя гонде Г'ыльк (нэһ'ийя Таалне) бы сэрэқваныйя Шасьме Шэлит г'ыишта ве дэрэше, вэки сала 1936-а олимпиада р'еспубликаеда шие э'ваһи г'ырт у бажаре Москваеда т'эви олимпиада һ'эмт'ақне бу.

Эв к'омана пашвэхтне бунэ һ'име театра Элэгэзейя дэвлэте, һа кэ сала 1937-а бы иниснатива Сэрвертийя шөхөлк'ырьнейя искуствае, һа шевра- комисарнатейя Р'СС Эрманистане ль нэһ'ийя к'орда, Элэгэзеда пэбу. Нава вэ'дэки кында 14 хорт у қизе к'орд чава артистка мэррифэт пешда һатын. Бона сэрэқваник'ырьна не коллективе Сэрвертийя шөхөлк'ырьнейя искуствае артисте Р'СС Эрманистанейя эмэқдар М. Шаван дьшино ль вьр'элиэ

Театра сэр наве Г. Сундукйяно дэвлэте к'омэқэқэ мэрзын да театра Элэгэзейя к'орда. Эве гэлэк шара р'е-жисйор у артисте хвэйя шер'банди дышанда ль вьр, к'омэқ дьда коллектива шаһьл. У ача нава вэ'дэки кында иди сэрэқванн ве коллектива мэррифэт дьк'ырьн вэқ'иле интелигенсна к'ордайя бса чава кэ Шалате Ко-те, О'мэрике Дало, Мирое Осод, Шэрдое Геншо у ед ма-йин.

Ль ве театреда хенжи г'ематика э'мыре шьмэ'та к'орда, бса жи гэлэк пиесе драматурге эрманишайя бэри қайде советне у вэ'де советне һатынэ иншандайинне, ед кэ жь алне г'эмашюване к'орд бы һ'об у һ'эқк'ырьнақэ мэзына һатынэ қэбулдык'ырьне. Чава мэсэлэ: „Пепо“-а Г. Сундукйян, „Намус“-а Ал. Ширванзаде у „Р'өһ'ие нэ'е“, „Лур-дэ-лур“-а Врт'. П'ан'азйян, „Нэзэре мерхас“-и Д. Демирчйян, „Һэйфһылаини“-а Н. Зарйян у ед майин. Пиесе бса һатынэ тэршмэқк'ырьне: ед кэ дэрһэқа к'орде Эрманистана Советнею, чава мэсэлэ, пиеса А. Шайбонэ „Дэшта Элэгэзеда“, ль вьр хэбата к'ордайя нэһевшанди вэхте Шэр'е вэ'эинне пьшэ'ниеда гэлэки р'ынд һатийя

ханекърыне, пьеса С. Гиносийана „Н'эсо“, „Quiza Мирэк'е“, „Бьлат'ара ч'йае тэ'ри“ у ед майши.¹¹⁶

Театра Элагэзе барэ-барэ бы э'франдыне нвиск'аре к'ордава жи пешда дьхат, э'йана пьеса “Кэр' у К'ольк...”, йа ко н'. Шьнди нвиску сэр н'име фолклора шьмэ'та к'орда, йа Мирое Эсэдэ „Сэрдар у Хэше“, ве пьеса пашьнда автор бы шёлэ'т н'эму кърыне шех у н'прайэ зйандар критик дькэ.

Ван сала гэлэк нвиск'аре армэнийя ньмунед зарготына шьмэ'та к'орд вачекърын, кърыне пьеса у т'эслими коллектива театра мэрифот кърын, йа ко бе мэстандын пэйхэвдэ нишан дьда. Ава мэсэлэ ве нава т'эрифэда бы мина пьеса С. Таронсийа „Мэм у Зин“, йа ко бы искусствэко артистнейэ мэзынва жь алне коллектива шаһьлда дьхатэ нишандайине. Рола Мэме бы искусствэко артистнейэ бсэйэ мэзынва Бэк'ре Бэсо дьрэданд те қрй бежи эв н'эмушк э'мырда, ль бар ч'э'ве тэ дьрэфьми, ле листька Зине- артист Хаһым Айвазйане, йа Бэк'е Э'ванн артист Качахе Мьһ'о чьқас у чьқас н'эваск'арн нава т'эмашэчйада пешда айна.

Гэлэки мэзыне кърына С. Гиносийан шохөле пешдабырына хобата театреда. Эви ван сала бса жи пьеса хвэйэ „Мерхасе бажаре Шьзире“ нвисн, йа ко жь алне т'эмашэчйада бьнд ната қимэткирыне. Ль ве пьесаеда автор бы һостатикэ мэзынва н'але шьмэ'та армэнийя у к'ордаин залул ль Турк'наеда у шар'к'арийа ванэ мерхас мьқабьлдн кърыне дэвлэта Р'оме нишан дьда.¹¹⁷

Эве театре нэ ко т'эне дэрэше пешдачуйина шьмэ'та к'орде Эрмэнистана Советне хобатакэ мэзын кьр, ле бса жи бона н'эму к'орде Т'фақа Советне. Нна гэлэк гонде к'ордада к'омед театре к'элам-р'эқасейэ хвээ'франдарне һона, ед ко т'эме бар хобатчийа пешда тен, жь ванэ бэрбьч'э'вын кома гонде Элагэзе (нэһ'ийа Арагасе), йа гонде н'эко у Т'элык (нэһ'ийа Т'алине), йа гонде К'урэ-к'онде (нэһ'ийа Эшмназине). Иро гонде Элагэзде театра шьмэ'тне һэйэ. Нэрге бэри қэйде советне шьмэ'та

к'орда нава т'орне, т'ангаснедабу, ле про эвл'аде we б'ы-
искуства х'в'ой'а б'льндва нешда теи у л'анй'ри ф'адр у ц'им'а-
т'эки м'эзын б'ун'а. Наза Ш'ирай'и жангай'ор'эк'эк'э э'пан'э, э'в
артиста Р'СС Э'рм'анистаней'э э'м'экт'ар'э, П'ашик П'ола-
тов институт'а Л'енинградей'э театр'не х'ьлазк'рий'э у и'на б'ы
с'арф'ьний'аз'и с'ар'экт'ане к'ома Э'рм'анистаней'э пантомима
д'ьк'э, Нура Ш'эвар'и кандидата э'лме искусств'азанней'э у
и'на институт'а искусств'азанней'э Академи'а Р'СС Э'рм'ани-
станей'э э'лмада д'ьх'эб'ьт'э, Ш'эмила Ш'элил консерватор'иа
Ереване х'ьлазк'рий'э, э'в и'на р'едак'сиа э'лам'эти'не к'ор'дида
ча'ва р'едак'тора и'ара с'азб'анд'ие д'ьх'эб'ьт'э.

П'ашик т'эстик'буна ф'эиде совет'не Э'рменфилме жи т'ой-
дар'ий'а х'в'э д'ани с'ар нешдац'уй'ина э'м'ре к'ор'де Э'рм'а-
нистана Совет'не, э'ве ч'анд филм д'эрх'ьст'и, нава к'и'жа-
нада б'ы и'э'васк'ар'ик'э м'эзын э'м'ре ш'ьм'э'та к'ор'дай'и
б'эре у р'э'жа ш'ей'э прои'ш'э азай'э б'эх'т'эвар д'ьх'ат'э
ханек'ьр'не. Ван филмада, б'са жи р'абун-р'у'ньштанд'ьн,
э'рф у э'д'эте ш'ьм'э'та к'ор'да д'ьх'ат'ьн'э к'э'вш'э.

„Э'рм'кино“-е сала 1926-а с'ар и'име с'арх'ат'ий'а Л'азо б'ы
р'э'жисор'иа Н. Бекназар'ий'ан ш'ара неш'ьн д'ьн'ий'аеда ки'ноа
„З'эре“ к'ышанд. И'а к'э б'ы шар'эке'ва д'эрх'эца э'м'ре ш'ьм'э'-
та к'ор'дан'э. Артисте э'рм'аниш'ай'э нав у д'эи'г Н. Нер-
сис'ий'ан, А. Аветис'ий'ан, М. Г'адевос'ий'ан, О. Гулаз'ий'ан, . . .
Хач'ат'ий'ан у ед май'иш'и г'ол'эки р'ынд нас'ий'а х'в'э дабу'э
э'д'эте ш'ьм'э'та к'ор'да, р'абун-р'у'ньштанд'ьна we у б'ы-
искуств'эк'э б'льнд р'э'х'лед х'в'э д'ьр'эдан'ьн. Ле с'азб'ан-
д'ий'а ки'ноэ к'э Спенд'ар'ий'ан и'эм'ш'абк'ьр'ьбу г'ол'эки не'зи-
ки р'э'и'э ш'ьм'э'те бу у шар'эке'ва и'эм'ш'аб'и с'азб'анд'ий'а
ш'ьм'э'а к'ор'дабу'на.

Э'в филма бед'эи'г бу ле наш'э'х'т'ие сала 1970-и ж'ь
ал'ие „Э'рм'филме“, б'ы д'эи'г и'ат'э д'эрх'ьст'ьне, и'и ш'э'х'эли-
да к'ом'экт' да х'эб'ата „Э'рм'филм“-е и'виск'ар Ш'ас'ьме Ш'э-
лил у с'азб'анд'зан Ш'эмила Ш'элил.

Сала 1933-а „Э'рм'филм“-е д'эрх'эца э'м'ре ш'ьм'э'та
к'ор'да ки'нош'ьк'т'эк'э май'иш'и жи д'эрх'ьст' и'а к'э и'ат'ьбу наз-
к'ьр'не „К'ор'д у э'здн...“ авторе с'енар'ие Г. Баласан'ий'ан у

П. Бархударяныи, р'ежисори ле к'ьрийэ Амас Мартирос-
йан. Р'оле сэрэкэ дьр'эдиныи артистед — армэниайэ наву-
дэи: Н. Нерсисйан, А. Аветисйан, М. Шапан, Г. Аветис-
йан, А. Заварйан у ед майиш. Фильмеда э'мьрэ — шьмэ'та
к'ордайи т'эзэ пешдачуи те ханек'ьрыи, сайа листька на
бинайэ артисте Т'Р'СС-и шьмэ'тне А. Аветисйан қарафэте
Брое гонди бса р'ынд латийэ к'эвше те қай бежи эв йэка
хут э'мьрда, бэр ч'э'ве тэ дьр'эшьмэ. Бьро т'эви гондне ар-
мэнии м'қабалии пашмайинед кулака бэрк' — шэр'дыкэ у дь-
гьшижэ мэрэме хва.¹⁹

Пашвохтне сала 1948-а „Эрмфильм“-е сенара Н'эши
Шыпан у нвис'аре армэниайи нав у'дэи: Нрачйа К'очарэ
„К'ордед Эрмэнистана Советне“ дэрхьстэ сэр экране. р'е-
жисйори ве филме к'ьрийэ Н. К'очарйан. Ле с. 1959-а сэр
Н'име сенариа Э'рэб Шамидов киношькла „К'орде Эрмэ-
нистана Советне“, лата к'эшандьне, р'ежисоре ве бу — Ш.
Жамбарйан. Ван нэрдэ киношьклада бь нэди пешдачуи
на э'мьре к'орде Эрмэнистана Советнейэ мал'нэбунне,
мэдэнийэте у э'дэбийэте бь нур гьли латыбу к'эвшк'ьрыне.

Тематика ван киношькла Н'имли пьзаматийэ шьмэ'та
эрмэниия у к'ордабу. Бь пэшх у нигаре — бэдэвья те ха-
нек'ьрыне м'асэрк'ьрына сэйасэтийэ лешиднейэ — мьлэти-
жь алине Партия коммунистнейэ Эрмэнистане, к'омэктарий-
я шьмэ'та эрмэниия бьре хвайэ к'ордр'а бь сайа к'и-
жана эв про ль сэр р'йа пешдачуиинейэ пэбинайи сэкь-
нийэ. Эв филмана нэ кэ т'эне дэрк'этыэ ль сэр экране
р'еспубликае, ле бса жи ль сэр экранед бажар у гонде
Т'фада Советне латыэ нишандайише.

Эрмэнистана Советнеда нава мэдэки кында сазбэнд-
ийа мьлэтине пешда чу, йа кэ жь алине сазбэндзанед эрмэ-
ни у к'ордда лата нвисаре у чек'ьрыне. Ве дэрэщедэ — жи
к'ьрына сазбэндзане эрмэниия гэлэкэ, вана Н'эму мэщад
дыданэ сазк'ьрыне бола мэдэнийэта шьмэ'та к'ордайи
сазбэндне ль сэр дэрэщэкэ бьнд бьсэкына. Сазбэндзане
эрмэни т'эме жи бь сьдге қэнш — незкии ве сазбэндне
бунэ, чьмкии нава веда дитына р'он'е шьмэ'та к'ордайи

т'эмзын элал, р'абун-руньштандына we, м'амае ч'йа у ба-
нне weйя голвадайи. мерхасийа ван м'абыти лар зэфгн-
ки:

Сала 1931-е ль р'ох техникума Пшкавказейя к'ордада
к'ома к'лама водьба у бы зьмане к'орди дәрсе сазбандие
тена дәрбазкьрыне. Дәрсе ве к'оме бы саракванийа Сам-
сон Гаспарйан дәрбаз дьбуи.¹²⁰

Бона дәрсе сазбандие лазьм бу к'тебакэ сазбандиейя
дәрсдайине быната ивисаре, ишиснатива ве хабата һөрмәт-
ли пьзмаме шьмә'та к'ордаи иезик, шохолпане Р'СС Эр-
мәннстанейи искусствейи эмәкдар Самсон Гаспарйан.
Һылда дәсте хва. Әви к'ыламе шьмә'та к'орда бы ивисаре
потава һазьркьр у сала 1932 һашьркьр. Ве бәрәвокеда 12
к'ылам бы тек'става у ивисара потава һабун, ль вьр бәа жи
к'ылама "Интернационал,-е "К'ылама Октябред,, "Дә'с у
чакуч", к'ылама "Колхозе,, һатьбу шикьрыне.¹²¹ Сала
1936-а һашьрәта Эрмәннстанейя дәвләте бәрәвока к'ы-
ламе шьмә'та к'орда һашьр дькә, па ко һ'әшше Шьиди
у Каро Зак'арйан бәрәв кьрыбуи. Сала 1936-а Самсон Гас-
парйан бонаа к'ома чардәнгаш к'ылама "К'өләшо,, у "Ләй-
ле хане,, вәчедькә у һашьр дькә. Сала 1961-е әм чәнд к'ы-
ламе Комитасә к'ордийя вәчекьри бәрәв дькә у к'теба
хвәйя ко и'ешк'еши Комитас кьрыбу, шидькә.¹²²

Һашьрбуи ва к'ылама к'омәкәкә мөзын бу бона пеш-
дачуиша мәдәшәйтә шьмә'та к'орда, па ко һ'әсаб дьбә
мәсәла пьзмамтийа шьмә'те әрмәннийа у к'ордайя гәш.

Әрмәннстана Советнеда мә'де башқә-башқә әк'спедисна
һатынә т'әшиклкьрыне бона бәрәвкьрыи у ивисара к'ылам
у мь'амае шьмә'та к'орда. Нава әк'спедиснаеда буиә Спир-
ридон Мелик'йан, Каро Зак'арйан, Арам К'очарйан,
К'ристафор К'ушнарйан, ед ко мөкә 400-500 к'ылам бәрәв-
кьрынә. Спирридон Мелик'йан у Каро Зак'арйан бәрәво-
кед хва һашьркьрынә. Композиторе советнейи һав у
дәнг, артисте Т'Р'СС-ийи шьмә'ти, Мерхасе хабата сосна-
листие Арам Хачатриан бәзета хвәйя „Гайане“-да у
композиторе әрмәннийи әйан Мартин Мазманйан поэма

хвайя симфонико „Мэме у Э'пше“-да нмуне фольклора сазбэндийа шьмэ'та к'орда дано хэбате, бы к'ижанева хэбате ван дна т'ам у бы сэрэщэм бунэ.¹²⁹

Дорэша бэрэвкьрыи у бешэркьрына сазбэндийэ шьмэ'та к'ордада хэбатэкэ п'ыр'чимэт дыкэ п'ара сазбэндийэ р'едаксна р'адноа э'ламэтиэ к'орди, сэрэквианне к'ижане дькэ Шэмпла Шэлил, па ко нэ ко т'эне жы нава к'орде Эрмэнистане, ле оса жи жы нава к'орде Пышкавказе гэлэк к'ылам у м'раме шьмэ'та к'орда бэрэвкьрийэ, р'э'фэма к'ижанэ жы н'эзари зедэтырэ. П'ара э'ламэтиэ к'ордида, оса жи 20 композиснае э'дэбийэте у сазбэндие хатынэ назыркьрыне.

Шэмпла Шэлил наши к'отакьрына консерваториа Ерванне бы царэкева хвэ и'енк'еши пешдабырына шохолэ сазбэндийа шьмэ'та хвэ кьр, э'в хвэйе цар бэрэвоке сазбэндийэ, бы дэсти не нмуне сазбэндийа к'ордаиэ нэрэ баннэ ко т'эне нава Т'фафа Советнеда бэла бунэ, ле оса жи жы и'эдудед вэлэте мэ дэр бэлабунэ, нэрдэ к'т'ебе вейэ ко ван сале пашыи Москваеда нэшырбунэ, нава сазбэндзанада н'эваск'арикэ мэзыи пешда аниэ у бадьл'эша ниэ, ко композиторе советнейи нав у дэиэ Арам Хачатрийан чимэтоккэ мэзыи дайэ хэбата сазбэндзана к'ордэ шэп'ыи Шэмпла Шэлил. Вэхте Москваеда гэрэке к'т'еба Шэмпла Шэлилэ „К'ламе шьмэ'та к'орда“ дэрк'эта, сазбэндзанае эрмэниийэ э'п'ан дэрнэфа не к'т'ебе фькра хвэ дан. Р'ессэзна хвайя дэрнэфа ле к'т'ебада шохолване РСС Эрмэнистанейи искусствэейи эмэктар А. К'очарйан 28-е мэна августейнэ сала 1963-а ава дывнэсэ: „Мыи насийа хвэ да бэрэвока к'лам-р'э'фэсе шьмэ'та к'орда, па ко Шэмпла Шэлилэ назыркьрийэ. Н'эму мь'рам гэлэки н'эваск'арыи у жы р'о'н'е шьмэ'та к'орда дэртен. Э'франдийе не бэрэвокеда, гэлэки р'ынд хатынэ нвнэсарэ, ед ко дьдынэ к'эвше. вэкии ходана бэрэвоке р'ынд нэж сазбэндийа фольклора шьмэ'та к'орда.нэйэ, бы мэ'рифати ч бы шаблари незиккэ не буйэ.

Эз бы дьл э'ве хэбата Шэмпла Шэлилэ гь'аибалиа

бьбарэк дькьм. Эв 60 к'лам у м'фаме р'эфасе шьм'эта к'орда галэки дэвлэмэнд у п'ыр'шур'эна. Эз тер'а дьбш'ым, мэки эв готи э'сэ бе пэшькьрыне. Эме бьбэ п'ешк'ешакэ мэзын нэ к'э т'эне бона цм'эта к'орда, ле бса жи бона мэхлуфэтии сазбэндие..."

Артисте Т'Р'СС-ийи шьм'этие, Мерхасе хэбата сосна-листие Арам Хачатрийан 19-е м'эна сент'ябрей'э сала 1963-а насийа х'э дьдэ пе р'есензиае у н'эма хут лэ сэр ве р'есензиае дьлвисэ: „Бь т'эмаин б'эгэмийа х'э дьдэ-мэ р'есензиа у фимэткирьна А. К'очарийан бона пэшькьрына к'эламе шьм'эта к'орда у бь дьл р'екоменда-сиае дьд'ым бона пэшькьрына пе бэрэвока к'элама бь дэпгивисарева".¹²⁴

Р'есензиа ван н'ард'э сазбэндзиане нав у дэпгэ эрмэни-шарэкэ майин жи дьдэ к'эшиче бэрб'ьрибуна шьм'эта эрмэниа'э сьд'эфэцэ, бэрбь шьм'эта к'орда бэрбь эвлэде ве, бэрбь сазбэндийа шей'э ц'эвал'ьр.

Нура Шэварин кандидата өлме искусствасей'э, эв н'эа института искусствазаншей'э академия Р'СС Эрмэниста-ней'э өламада дьхэбьтэ, х'э бь шарэкева п'ешк'ешн т'а-рифа сазбэндийа шьм'эта к'орда кьрий'э, сала 1960-и Эр-мэнистанеда бэрэвока мьфаме 33 р'эфасе к'орда пэ-шьр бу, паши ве диса бэрэвокэкэ шей'э майин дэрк'эт, нава т'арифа шьм'эта к'ордада тыштэки т'эзэй'э к'э к'орд эв жи риза к'орда бь сазбэндийа х'эла мьжул дьбэ, у бь к'омэктарийа бьре х'эзэй'э эрмэни гь'иштитий'э дэрэша өлм. Композиторе эрмэниаийн эй'ан Каро Зак'ар-ийан р'есензиа х'эзэй'э, к'э сала 1958-а бона к'т'еба Нури Шэварий'э „К'эламе шьм'эта к'ордай'э говонда" ивпенбу, ава дьбежэ: „Бэрэвокеда 35 к'лам у р'эфасе шьм'эта к'орда шиварбуиэ. Бь ве йэке Нура Шэварин ш'өх'ө-ле пешлабьрына искусства сазбэндийа шьм'эта к'ордада хэбатэкэ п'ыр'фимэт кьрий'э".¹²⁵

Р'өжед Шэр'е ват'эниейн мэзын чьфа дьчу'нафа пьз-мамтийа шьм'эта советие м'эп'кам дьбу у эв пьзмамти-ийа м'эп'кам, бь н'эме адг'ьндарийа м'э. Р'өже шер'э

ог'ърме гъраи т'эви бьре хвэйзэ армэни бы һ'азара к'орж
жи жы Эрмэнистане чуно шер' бы мерхаси шэр'кьрыи.
синге гэлэка бы орден у медалава хэмьли, ле эвлэде
шьмэ'та к'орда. к'атьбе (комп'ан'иша ПКЭ Элэгэзейи пе-
шыи Сэмэнд Снабэндон нава Мерхасе Т'фаца Советне
станд у бы сэрфийази в'эгэр'ийа Эрмэнистана Советне.
Аши, дэрһэца к'орде шэр'панда Маршале Т'фаца Сове-
тне, эвлэде шьмэ'та армэниша Н. Х. Баграмйан чь дьни-
висэ: „Сале Шэр'е в'ат'эниейи мэзыи, гава в'элат, ль к'э
шара э'влыи нава т'арицеда шьмэ'та к'орда бы т'эма-
ми азапа мьлатне у б'охт'овари стэндьбу, ль сэр шемика
меранкьрыне бу, к'орда хвэ да к'ывше в'ат'эни'эзед со-
ветнейа б'осайэ алави, чава к'э шьмэ'те бьрайэ майи
бун. Нава һ'эму эскэре Советнеда б'са жи в'эк'иле шь-
мэ'та к'орда һ'эбун. т'эви к'ижапа пешэ'ниде мь шэр'
кьрыи, вана бы сэрфийази, борше хвэйи эскэре дьца-
данды...“¹²⁶

Ле генерал-лейтенант С. Мартиросйан цьсэка хвада
в'эхте эви шькле хвэ т'эви Мерхасе Т'фаца Советне ге-
нерал А. Карапетйан у Сэмэнд Снабэндон дьк'ышанд
ава готэ мэ: „В'эхте шер' нава эскэре мьнда к'орд жи
һ'эбун, ед к'э гэлэки незки армэнишабун, вана т'эви
в'эк'иле шьмэ'те майи бы мерхаси шэр'дькьрыи...“¹²⁷

Дэрһэца мерхасиша шьмэ'та к'орда б'юлетенэка
к'ордийэ, к'э жы сала 1948-а бы р'едакториша ш'охол,
ванэки э'дэбийэт у мэдэнип'ата к'ордайи э'йан, док-
тор Камран Эли Бэдрхан ль Паризе дэрдьк'ил
дывисэ: „Жь дэстпбуна шэр'е һ'эмд'в'ийаейи д'ода
һ'этани к'отабуна ве к'орде — офисер у к'орде
саадат бы мерхаси м'цабыли фашисте Герман шэр' дь-
кьрыи у в'элате хвэ хвэйдькьрыи, ль ви шэр'нда Сэ-
мэнд Снабэндон мерхасика мэзыи да к'ывше“.¹²⁸

Һэр э'йдэк, һэр дэстанинэка шьмэ'та армэниша, б'са жи
э'йд у дэстанинэ бона к'орде Эрмэнистана Советне.
эгар нава дэраннебэ, эгар нава э'дэбийэт у мэдэнип'ате-
бэ э'ванэ т'эвайи полани б'эве малэке пешда тен.

Сала 1961-е к'орде Эрмэнистана Советне бы шайнэти т'эви бьред хвэйя эрмэни 40-салниа э'йда Эрмэнистана Советне дано к'ывше, на ахьр нава ван чьл салада эва-на гьнштыя дэстанине мэзы.¹³⁰

Сала 1962-а к'орде Эрмэнистана Советне бы н'об у н'ызкьрынка мэзыва 1600-салниа эвлэде шьмэ'та эрмэниайн н'ызкьри, н'имдаре н'эрфе эрмэниа, Месроп Маштос дано к'ывше. Яа ко чава э'идэко н'эмшьмэ'тне дэрбазбу. Ван р'ожа гэлэкс нвиск'ар, олмдар, шайир бы хэбара хвэйя дьлава газет у коваре р'еспубликаеда пешда натын, к'эмада н'эрфе эрмэниа дэрэца пешдачуйниа э'дэбниэп у мэдэниэ'та к'ордада дано к'ывше. Нвиск'аре к'орд Э'рэб Шамилев хэбара хвэйя дьлованнейя ко газета „Р'яа т'эзэ“-да нвнисибу дьбежэ: „Бэле, н'эрфе Месропне к'омэкэка мэзы дано сазкьрын у пешдабрына мэдэниэ'та шьмэ'та к'орда...¹³² Ле мэк'иле поэзна к'ордайн мэшур Шасьме Шэлл дывнисэ: „Эз бы дьл 1600-салниа н'имдаре н'эрфе эрмэниа- вэт'онн'эзе мэзын Месроп Маштос бьмбарэк дькьм. Э'йда пройя шьмэ'та адмэниа-йя бэхтавар, оса жи э'йда шьмэ'та мэйя“.¹³³

Шайире к'орднн мэрифат Мик'аеле Р'эшид шьерэко хвэ н'ешк'еши Месроп Маштос кьриэ, яа ко эви бы змане эрмэни нвнисиэ, ава эв чь дьбежэ ве шьера хвэ-да:

Бы н'эрфе та мын шара лешы
Нале хвэ нвниси, дэрсэ хвэ кьры,
Нэр н'эрфака та нони шавахьр
Тэ'ристана чэр'на фэлант у балакьр...

Сала 1963-а 27-е ма'на окт'ябре 250-салниа шайире эрмэниа, дэпбеже шьмэ'теин нэмьри Сайат' Нова ната дэр, базкьрыне, яа ко э'инси бу э'йда братнейя шьмэ'те Пыш-кавказе. Бэле, шайире мэшур бы идеа, т'ематика, р'о'н'е э'франдье хвэва р'олэко гэлэки мэзын листниэ бопа дна у дна мэх'камбуна пьзмамтнйя шьмэ'та. Нэр шьерэко Сайат' Нова гэлэки незки р'о'н'е шьмэ'та к'орданэ, бопа

ве фэке жи жь эфрандые ми бы змане к'орди латынэ т'аршмэкьрыне, тено стране Олимпиада дэигбежайо ко министрйя Р'СС Эрмэнистанейя културае бона ве сар салйя навнишан дэрбазкьр, бса жи бы к'ламе Сайат'-Новава дэигбеже к'орд пешда латын, ль к'о дэигбежа к'орд Суспка Смо бы змане к'орди к'ламе Сайат'-Новастра, ле шайыр Ферике Усьв бы шьере Сайат'-Новайя ко эми т'аршма кьрбу, пешда лат.¹³⁴

Нэширэта Эрмэнистанейя дэмлате бэрэвока эфрандые Сайат'-Нова бы змане к'орди нэшькьр, йа ко Г'эцие Шьндигу шайыр Ферике Усьв т'аршмэкьрбун.¹³⁵

Сала 1970-и 50-салия т'эстигбуна қайде советне Эрмэнистанада лата дэрбазкьрыне. Эш эйда бу эйда достийа шьмэ'та, шайыр, ивиск'ар, олмдаре к'орд жи бы эфрандые хвэна т'эви ве эйде бун. Газета „Р'йа т'эзэ“ р'уп'еле хвэда т'эме дэстанине Эрмэнистана Советне нава 50-салада к'эвш дькьр.

Иро шэлате дэрэкеда шьмэ'та эрмэнийя у к'орда б'л'об у л'эзкьрынако мэзына дэстанине к'орде Эрмэнистана Советнева шадьбы. лызмамтийя шьмэ'те эрмэнийя у к'орда бьмбарэк дькьн.

Дэрһақа пешдачуйина э'мре шьмэ'та к'орда Эрмэнистана Советнеда у лызмамтийя шьмэ'тед эрмэнийя у к'ордада ача чь дьбеже т'эриқзан у литературзане к'ордайи айан Г'бсейн Г'бзни Мокриани: “Эрмэнистана Советнеда бона пешдачуйина э'мьре шьмэ'та к'орда: э'дэбийят у мэдэнийате, искуствае у олм л'эму, мэшал латынэ сазкьрыне. лэр сал бы змане к'орди ве р'еспублика бьч'укда галэк к'т'еб нэшьр дьбын. Т'эви бьре хвэйя эрмэни л'эму мэщала дьдыно сазкьрыне бона гөлвэдапа шэлате хвэ”.¹³⁶

Ле коvara к'ордайя „Р'онайи“ мьқала хвэйя бь саривиса „Р'еволйусна сорэ мэзын“-да дьвивса: „... Нава шьмэ'те советнеда шэклэвти һэйя, изна шана р'оли'анне, сэйасэтие у културиейя млэтиэ һэйя. лэр мьлэтак бь змане хвэйи де дьвивса у дьхуна, зар'е хвэ бь ми зьмани һии дькэ.

мамтнйа шьмэ'та эрмэнија у к'ордада хэбэр дьдын, бй
Һэқи пешдачуйнна э'дэбнйэт у мэдэнијэтэ к'орде Эрмэ-
нистана Советне дьдынр к'эвше. Мқаләдаре газета „Мер-
нышанабашине һарач“-э мқала хвэйэ дэрһоқа к'ор-
де Эрмэнистана Советне аша дьывисә: „Эрмэнистан
Советнеда бын тэ'ва азада ыратнйа шьмэ'та эрмэнија у
к'орда буйэ хэмьл“.¹⁴¹

Газета эрмэнијэ „Нор кйанк“ кэ Р'умишаеда пэщэр
дыбэ, мқаләкэ хвэда пызмамтнйа шьмэ'та эрмэнија у
к'ордајэ бй қор'на дьдэ к'эвше, вәки әв пызмамти эрэ
Эрмэнистана Советнеда сэрәшәмәкэ т'эзэ стәндийә.¹⁴²

Бәле. Р'еволіусна Октябрейә социалистнейә мөзын
бона п'арәкэ шьмэ'та к'орда тэ'вәкэ шәмалдарә аза аши,
сайа сәйасәтнйа Партия коммунистнейә лениннейә мьлэ-
тие дһа мәһ'кәмбу пызмамтнйа шьмэ'та эрмэнија у к'ор-
да, әвә сэрәшәмәкэ т'эзэ стәнд, әв пызмамти маза шь-
мә те советнейә т'фақдарда дһа мәһ'кәм бу.

ՁԵՆՆԱԿԱՆ ԿՈՒՆԵՔՏԱԿԱՆ ԿՆՆՈՒՄԻՏԻ ԿՅՈՒՄԻՏԵ

ՄԱՐԿԱԿԱՆ

1. В. И. Ленин шьд. 30, р'уе 368 (Бъ змане эрмэни

пэвьяра дэда).

2. Կ. Չաչանի, Սովետական Հայաստանի քրդերը 40 տարում, Երևան 1961: Կ. Չաչանի, Հայ և քուրդ յուզումնաբանական պատմությունների, Երևան 1965:

3. Զ. Չեղի, Հայ և քուրդ յուզումնաբանական պատմության արտաքին տարրերի պատմության մաս, Երևան 1965:

4. Զ. Շահապեան Քիրոսո— Հայ պատմություն, Կ. Պոլիս, 1911:

5. Ծ. Ֆրանգյան, Ատրպատական, Քրիստոս, 1905:

6. Անդրանիկ, Ներսիս, Երևանյան հայոց հայրենասիրական և տեղագրական թիֆլիսյան, 1901, Կ. Ա. Երևանյան, Կառավարության Չարանգյանի հայոց, Պեղումներ, 1956 Վահե Հայկ, Խորհրդային և անկախ ռուսական դատարան, Նյու-Յորք, 1959, Մարգարիտ և Միսակ Բեկյաններ, Հարավային պատմություն Տարևույ, Գահիրե, 1962:

7. Խ. Արսլանյան, Երկրի լիակատար մոզոլոգիա, 8-րդ հատ. Երևան 1958. Ս. Գ. Ֆասուլյան, Կուրդիստան, Երևան, 1961. Մ. Տիգրանյան, Չարանգյանի լուսեր, Կ. Պոլիս, 1866. Մ. Տիգրանյան, Արևելահայկական Գուրդիստանի վա Արմանի, Կ. Պոլիս, 1860:

8. L. Rambout. Les kurdes et le Droit. Paris. 1947. Roubach Armenien. Beitrage zur armenischen Landes und Volkskunde Stuttgart, 1919 Vamberv H. Armenier und Kurden.— „Deutsche Bunsdschau“. Berlin, 1896:

9. A. Safrastian Kurds and Kurdistan, London, 1948:

10. С. А. Емязаров. Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис, 1891:

11. Ան, Հայոց պատմություն, 2-րդ հատ. Երևան, 1947:

12. Мела Махмуд Ваязиди. Нравы и обычаи курдов. Москва. 1963. N. Dersimi, Kurdistan tarihinde Dersim Halep, 1952:

13. И. П. Аверьянов. Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение 19-ого столетия, Тифлис, 1900. М. Лихутак. Русские в Азиатской Турции в 1854 и 1855 гг., Петербург, 1863 Карцев. Заметки о курдах, Тифлис 1896. В. Ф. Минорский. Курды, заметки и впечатления, Петроград, 1915:

14. Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Քուրդական բռնապետության դեմ 1850—70 թթ., Երևան, 1955:

Խ. Զ. Ավդաբեկյան, Հոգալիսի հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801—1917 թթ.), Երևան, 1959. Գ. Վ. Շառոյան, Հոգալիսյան Հայաստանում ազգային փոքրամասնությունների շրջանում (1921—1927 թթ.), Երևան 1951. Ծ. Ղ. Սարգսյան, Քուրդիստան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964:

С. Аванесов. Положение национальных меньшинств в Турции, Ереван, 1963. Н. Халфин. Борьба за Курдистан, Москва, 1963. М. С. Лазарев. Курдистан и курдская проблема, Москва, 1964. Х. Чатоев. Курды Советской Армении, Ереван, 1967. Дж. Джалил. Восстание курдов 1880 г. Москва, 1966. Дж. Джалил. Курды Османской империи в первой половине 19-го века, 1973. Москва.

15. Կ. Սիրաչի, Հովիվ Աղուն, Տիրադիֆիա, 1954. Դյուցազնական, Երևան, 1957. Լ. Մեւրուպ, Բուրդիստան և քրդերը, Փարիզ, 1957:

СӘРҖҢӘКҖ

1. Հեռ, Հայոց պատմություն, հատ. 2, Երևան, 1947, էջ 661:
2. «Արարս» 1894—1895, Ա տարի, էջ 91:
3. Մ. Տ. Շիրոտ, Քրդերը Տաճկա-հայաստանում, հատ. Ա. Պետերբուրգ, 1905, էջ 5:
4. Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թուրքիայի բուլաղներում 1850—1870 թթ., Երևան, 1955, էջ 10:
5. Мела Махмуд Баязиди. Нравы и обичаи курдов, Москва, 1963, ст. 52.
6. «Մշակ» 1890, № 119:
7. «Մշակ» 1903, № 10:
8. В. Ф. Минорский. Курды. Заметки и впечатления, Петроград, 1915, ст. 39.
9. Յ. Շահպաղեան, Քրդերը-հայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911, Լ. 109—110:
10. Մ. Զամչյան, խրատնան պատմության հայոց, Վենետիկ, 1824, Լ. 502:
11. АВПР. ф. «П-во в Константинополе», 1910. д. 1599. лл. 5—30.
12. Дискъ ль вър, р'у 10-20
13. Գ. Ա. Հակոբյան, Ներքին Թաւրիսի աղագրությունը և բանահյուսությունը, Երևան, 1974, էջ 76:
14. Բաֆֆի, Տաճկահայր, Վիեննա, 1913, էջ 112
15. Архива Музеяи а'дэбийэте у искусствэйе Р'СС Эрмэниэте, Фонда Т. Азатйэи, п'ара 3-йа, папка 51, р'у 5.
16. Լ. Մեմուրի, Կապույտ լույս, Իսթամբուլ, 1958, էջ 70:
17. Գ. Ս. Երևանյան, Պատմություն Զարահեղակի հայոց, Պետրոս, 1956, էջ 137:
18. Վ. Հաչի, Խարրերդը և անոր սուկեղնն դալար, Նյու-Յորք, 1959, էջ 1449:
19. Դարանաղացի, «Ժամանակագրություն», Երուսաղեմ, 1915 էջ, 596—597:
20. Архива матенадарана сэр паве М. Маишос, фонда Агпопаш-йэи, пап 4, навинша 914

21. Բաֆֆի, հատ. 1, Կալծեր, էջ 309:
22. «Արարես», 1894—1895, Ա. տարի, էջ 84:
23. Tournefort P, Relation d'un voyage du Levant. Vol I-III. Lyon, 1717, vol. III, p. 115-116
24. Գ. Ս. Երևանյան, էջ 83:
25. Անդրանիկ, Տիրութ, ճանապարհորդություն և տեղագրություն, Քրիստոս, 1900, էջ 101—105:
26. Հ. Մեծուրի, Կապույտ լույս, Լեւոնտուր, 1958, էջ 189:
27. «Աղջազրական հանդես», 1901, գիրք 7—8, էջ 522:
28. «Ժողովրդի ձայն», 1920, 7-րդ ամսաթիվ:
29. Архива ист. Этнографическ у археологическ АО РСФСР. Фонд А. Дарбинян, шөх. № 3, пап 5, р'у 10.
30. АВПР, ф. «П-во в К-поле». 1912, д. 1603, л. 74.
31. К. Юзбашин. И. А. Орбели, Ленинград, 1965, ст. 71.
32. АВПР, ф. «П-во в К-поле». 1912, д. 1603, л. 75.
33. Диска ль ար. р'у 84-85
34. Գ. Ա. Հակոբյան, էջ 13:
35. Диска ль ար. р'у 25
36. Диска ль ար. р'у 26
37. Диска ль ար. р'у 8.
38. Диска ль ար. р'у 25
39. Архива Матенадарана сар набе М. Маштоц. Ф. Кат'ог'икосакан диван, папка 69, навини 519, р'у 2.
40. Վ. Հայկ, էջ 1449:
41. Գ. Ա. Երևանյան, էջ 139:
42. Диска ль ար
43. Ս. Մինասյանց, Ճալրոսյան Եղրայրակցություն, 1923, էջ 51:
44. Էնո, Հայոց պատմություն, 2-րդ հատ. Երևան, 1946, էջ 780:
45. Диска ль ար.
46. Վ. Պարսաւյան, Հայաստանը 19-րդ դարի 1-ին կեսին, Երևան, 1960, էջ 158:
47. «Մեղու Հայաստանի», 1880, № 88:
48. ЗКОИРГО-Записки Кавказского отделения императорского русского географического общества, кн. 19. Тифлис. 1897, ст. 346.
49. ЗКОИРГО. кн. 19, ст. 346.
50. «Ար-դար», 1880, № 23:
52. П. И. Аверьянов, ст. 149.
53. М. Лихутин, ст. 257.
54. Վ. Մելիքսեթյան, Զեյթունի հերոսամարտերը, Երևան, 1960, էջ 37:
56. Վ. Մելիքսեթյան, էջ 10:

60. Վ. Մելիքսեֆյան, էջ 23:
61. Е. К. Саркисян. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье. Ереван, 1962, ст. 37.
62. Վ. Մելիքսեֆյան, էջ 163:
63. Կարա Մելիք, Կարնոյ հիշատակին, Վրեննա, 1896, էջ 69.
64. Диска ль вѣр р'у 71
65. Диска ль вѣр. р'у 74
66. Диска ль вѣр
67. Ռ. Հովհաննիսյան, Արևմտահայ ազգային-ազատագրական շարժում. էւրր և Կարինի Գաղտնիկ Նարենյացո կազմակերպությունը, Երևան, 1965, էջ 286:
68. Диска ль вѣр р'у 287
69. Կարա Մելիք, էջ 77:
70. Архива музея «Дадлиште у искусстваа Р'СС Эрманистаче. Фонда Т. Азатян. папка 12—11. р'уе 3.
71. Կարա Մելիք, էջ 81:
72. Диска ль вѣр р'у 82
73. Սարգիս և Մրտակ Բղեջաններ, Հարազատ պատմություն Տարնոյ, Գա. հրէ, 1962, էջ 74:
74. Диска ль вѣр. р'у 74.
75. «Մշակ», 1894, № 106:
76. «Արար», 1894—95, Ա տարի, էջ 78:
79. АВПР, Ф. «Политархив», 1903, д. 1639, лл 139—141
80. «Армянский вестник», 1916, № 23, стр. 4.
81. Диска ль вѣр. 1916; № 23; р'у 4
82. Апри Барон, В стране ужаса, Мученица Армения. Тифлис, 1919, стр. 53—55.
83. АВПР, Ф. «Политархив», 1862—1870 гг. д. 8, лл 2—5.
84. АВПР, Ф. «Политархив», 1862—1870 гг. д. 58 л 4.
85. Ս. Մարկոսյան, Արևմտահայության վիճակը 19-րդ դարի վերջերին, Երևան, 1968, էջ 188:
86. Джалиле Джалил. Восстание курдов 1880 года, Москва, 1966 г.
87. Диска ль вѣр, р'у 87.
88. АВПР Ф. «Миссия в Персии», 1877—1896 гг. оп. 528а д. 1202. л. 137.
89. Джалиле Джалил. Восстание..., стр. 90—91.
90. П. И. Аверьянов, стр. 228.
91. «Մշակ», 1881, № 29.
92. Джалиле Джалил. Восстание..., стр. 95.
93. Диска ль вѣр.

94. Архива матенадарана сэр наве М. Мэлитос, Ф. Кат'ог'иқосакан

дիւան, նաւ 19, քաղաք 23-46 ձեռնարկ 110.

95. Архива Матенадарана сар Երևանի Լ. Ալթոյաշիան, քաղաք 4, քաղաք 2.

96. Դոկ. Դաճաճա. Восстание курдов 1880 г., Москва, 1966, ст. 91.

97. «Արև», 1925, 4-ր ժամանակ:

99. «Ազգագրական հանդէս».

99. «Ազգագրական հանդէս». 1901, գիրք 7-8, էջ 522.

100. Գ. Ս. Սրեանյան, էջ 87:

101. Архива Матенадарана сар Երևանի Լ. Ալթոյաշիան, քաղաք 4, քաղաք 9 քաղաք 1.

102. АВПР. ф. «П-во в К-поле», 1913, д. 1605, л. 100.

103. N Derstini, s 223-23.

104. Դեսան Երևան

105. Դեսան Երևան

106. Անդրանիկ, էջ 213.

107. Գ. Ս. Սրեանյան, էջ 89.

108. Архива Երևանի этнографический у археологический АО Р'ССЭ, фонда Г. Կալաշիան, քաղաք 6, քաղաք 9.

109. Դեսան Երևան.

110. Դեսան Երևան. քաղաք 11.

111. Դեսան Երևան. քաղաք 13.

112. Գ. Ս. Սրեանյան, էջ 91:

113. Վահան Զաչի, Խորհրդային և անոր օգնողները զաչար, Նյու-Յորք, 1959, էջ 79.

114. Арх. Երևանի этног. у арх. АО Р'ССЭ, фонда Г. Կալաշիան, քաղաք 6, քաղաք 18.

115. Դեսան Երևան. քաղաք 26.

116. Դեսան Երևան

117. Դեսան Երևան. քաղաք 37.

118. П. И. Аверьянов, ст.83.

119. Դեսան Երևան. քաղաք 84

120. Арх. Երևանի этног. у археол. АО Р'ССЭ. фонда Г. Կալաշիան քաղաք 6, քաղաք 37.

121. П. И. Аверьянов ст. 195.

122. «Мирское слово», 1877, № 18, ст. 1387.

123. ИКОИРГО--Известия Кавказского отделения императорского русского географического общества, т. 7, 1882—1883 гг. Тифлис, ст. 9.

124. Арх. Երևանի этног. у археол. АО Р'ССЭ, Фонда Г. Կալաշիան, քաղաք 6, քաղաք 38.

125. Դեսան Երևան.

126. Վահան Զաչի, էջ 1447.

127. Քաղաքացիական, Գեորգի Կախազյան, Բոսթոն, 1932, էջ 21:

128. Діса ль вьр
 129. «Արարատ» (Իրանյան), 1971, 2-ը ապրիլի՝
 130. Діса ль вьр
 131. Діса ль вьр
 132. Діса ль вьр
 133. Діса ль вьр
 134. Арх. инст. этног у археолог. АО Р'ССЭ. Фонда Г. Һалашіан.
 пав. 56, р'у 947.
 135. Діса ль вьр
 136. Арх. Мат. сар паве М. Маштос, Фонда А. Алпояшпав, пав.
 4, шөх. 9, р'у 1—3.
 137. Арх. инст. этног у археолог. АО Р'ССЭ, фонда Г. Һалашіан,
 пав. 6а, р'у 12.
 6а, р'у 54.
 138. ЦГВИА, ф. 450, д. 142, л. 225.
 139. *Ս. Ն. Մնացականյան, Հայ ժողովրդի ողբերգությունը որս և հա-
 մայրաքաղաքի հասարակության մտքի ցեաճատմամբ, Երևան, 1965, էջ 30,
 140* ЦГВИА, ф. 200/с. описе 1, д. 6862.
 141. Арх. инст. этног. археол. АО Р'ССЭ, фонда Г. Һалашіан. пав.
 142. *Ս. Ն. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականու-
 թյունը Անդրկովկասում 1914—1918, Երևան, էջ 261*
 143. АВПР, ф. «Политархив» 1916, д. 4120, лл. 2—3.
 144. Վ. Հաչի, էջ 615—616.
 145. Діса ль вьр р'у 1446
 146. Գ. Ս. Երևանյան, էջ 106.
 147. Діса ль вьр р'у. 1097
 148. Діса ль вьр р'у 197
 150. Գ. Ս. Երևանյան, էջ 200.
 151. Діса ль вьр.
 152. «Армянский Вестник», 1917, № 4 ст. 15.
 153. Վ. Հաչի, էջ 1430.
 154. N. Derstmit s 144.
 155. ЦГИА Груз. ССР, ф 2/с д. 3196, л. 8.

СЭРЕ ДОДА

1. Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի աղատագրական սխալարը Թուր-
 քական բռնապետության դեմ, 1850—1870 թթ., Երևան, էջ 10;
 Թևան դեմ, 1850—1870 թթ., Երևան, էջ 10.
2. «Նոր-դար», 1880, № 30.
3. "Р'юն Դ'ազն", 1958, № 74:
4. Діса ль вьр.
5. АКАК, т. 3, ст. 443.
6. Діса ль вьр.

7. АКАК, т. 4, ст. 83-4.

8. *Խ. Իրավան, Երկերի լրակատար հոդովածու, հատ. 8, Երևան, 1958, էջ 378.*

9. Архива музея «Дабнпате Կ Եսկուեսայն ԲՍՏՅ Փոնդա Ի. Կյ-մանն. Խօք 257, ր՛յ 1—2

10. П. И. Аверьянов, ст. 173

11. Диска ль ԿԵՐ. ր՛յ 167

12. Архива матенадарана сэр пиве М. Маштос. Փոնդա Կատ'ոց'ուկո-սահան ըման. Խաքա 2406 Խաճ 70

13. *Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 3, էջ 38—39.*

15. «Ներ-դար», 1916, № 22.

16. «Армянский вестник» 1916, № 33; ст. 13.

17. Диска ль ԿԵՐ. № 37-38 ր՛յ, 18

18. *Ստ. Շահումյան, Երկեր, հատ. 2, էջ 378—391.*

19. С. А. Егназаров, ст. 9.

20. Диска ль ԿԵՐ. ր՛յ 15

21. «Մշակ», 1891, № 48.

22. «Աղբյուր», 1887, № 4, էջ 192.

23. «Աղբյուր», 1893, № 1, էջ 33.

24. «Աղբյուր», 1893, № 1, էջ 54.

25. Диска ль ԿԵՐ

26. В. И. Ленин, шыда 3-йя ր՛յ 769—770 (Ե՛ շմաթ արմանի ԽԵ-шырбуна ձօձ).

27. «Մշակ», 1891, № 48.

28. *Բոթիկ, Տաճկոտայր, Վիեննա, 1913, էջ 121.*

29. Диска ль ԿԵՐ. ր՛յ, 127.

30. «Ներ-դար», 1880, № 30.

31. Ը. Շահպազյան, էջ 166.

32. *Խրիմյան Հարիկ, Ծրագիր բարենորոգման, 1909, Կ. Պոլիս, էջ 8—9.*

33. «Տարագ», 1913, № 1, էջ 7.

34. «Մշակ», 1891, № 48.

35. АТМ, ԲՍՏՅ, ֆ. 1, № 255.

36. «Արարել», ՀՍՍՀ ԳԱ, № 7, 1970, էջ 45.

37. Ը. Գ. Քուրչյան, Սարգարարդի հերոսամարտը, Երևան, 1965, էջ 126.

38. «Заря Востока», 1923, № 191.

ՏՅՐԵ ՏՅՏԻՅԱ

1. Арх. матенадарана сэр пиве М. Маштос, ձստիցսարա № 737, ր՛յ 119, 121, 150, 152.

2. Диска ль ԿԵՐ, ձստիցսարա № 7117, ր՛յ 1446.

3. *Հարիկ գործը և աշխատությանց հրգրակյանի, 1864, էջ 10.*

4. Диска ль вьр. р'у 55.
5. Այրբէնարահ քրդերէն եճայերէն—Ալիֆայեօրդ Գործանքի վա Արմու-իր. 1860, 4. Պոլիս:
6. Մ. Նալբանդյան, Անտիոյ Երկեր, Ա. Գ. Հովհաննեսյանի կոմենտարիա-յով, Երևան—Մոսկովա, 1935, էջ 465.
7. Архива матенадарана сар наве М. Маштос, Фонда А. Алпоиаш-йан, папка 4-я навинши 9¹³.
8. Զրբայէ ըտերի, Զեկրրե Մկրտիչ Տիգրանյան, 1866, 4. Պոլիս:
9. Архива матенадарана сар наве М. Маштос Фонда А. Алпоиаш-йан, папка 4, навинши 9¹³.
10. Диска ль вьр
11. «Արև», 1925, 18-ր յարտի:
12. Арх. Матенадарана сар наве М. Маштос, Фонда А. Алпоиаш-йан, папка 4, нав 9¹³.
13. Диска ль вьр. Փ. Католикосакан диван, пап. 187, навинши 107.
14. «Նոր-դար», 1880, № 26:
15. Իրվան հայոց պատմության... 1915, գիրք Ժ, էջ 345—346:
16. Գ. Սրուանձայան, Համով-հատով, Քիֆլիս, 1904, էջ 294:
17. «Արևելյան ժամոց», 1880, էջ 85:
18. «Մշակ», 1880, № 211:
19. «Հովիտ», 1911, № 39:
20. Խ. Արովյան, Երկերի իրակատար ժողովածու, հատ. 8, Երևան, 1955:
21. К. К. Курдоев. Х. Абовян как курдовед и исследова-тель, (Очерк по истории русского востоковедения, Москва, 1956, сбд, 2, ст. 370).
22. Խ. Արովյան, Վերջ Հայաստանի, Երևան, 1955:
23. Խ. Արովյան, Երկերի իրակատար ժողովածու, հատ. 8. Երևան, 1958: էջ 345:
24. Диска ль вьр. р'у 259
25. Диска ль вьр. р'у 260.
26. Диска ль вьр. р'у 264
27. С. А. Егнazarов. Краткий этнографический очерк кур-дов Эриванской губернии, Тифлис, 1891.
28. «Արձագանք», 1884, № 19:
29. «Արև», 1925, 2-ր կ 4-ը յարտի:
30. Арх. Матенадарана сар наве М. Маштос. Фонда А. Алпоиаш-йан, папка № 4, навинши 9⁸ 9¹⁴.
31. Диска ль вьр. Фонда Селек'ерим Тер—Ինжобйан, пап 70, навинши 56
32. Safrastian A. Kurds and Kurdistan, London, 1948.
33. Арх. Матенадарана сар наве М. Маштос, фонда А. Алпоиаш-йан, папка 4, навинши 9.
34. Диска ль вьр.
35. Диска ль вьр

36. Պ. Պողոսյան, Երկերի ժողովածու, Հատ. 1, Երևան, 1958, էջ 215:
37. Պ. Պողոսյան, Հունեն, ՔիՖյիս, 1900, էջ 263:
38. Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, Հատ. 3, Երևան, 1955, էջ 48:
39. Диска ль вѣр р'у 47
40. Րաֆֆի, Կայծեր, Երևան, 1947, էջ 121:
41. Диска ль вѣр
42. Арх. музейна ԲՊԺԽԻԿԵԵ յ նեկուստաբեթ ՔՐՏՃ. Փ. Ին В. Ի՞ն-
 Դ՛ձիան, ձեստիւնսար. № 38.
43. Վ. Փափազյան, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1958, էջ 339:
44. Диска ль вѣр. р'у 14
45. Ի. Շինդ. Դեստոգոն. Երևան. 1963, ր.ս. 14.
46. էմիեյան ազգագրական ժողովածու, 1904, Մոսկվա, Հատ. Ե. էջ 71—
 73.
47. Диска ль вѣр. р'у 131—279
48. Арх. муз ԲՊԺԽԻԿԵԵԵ յ նեկուստաբեթ ՔՐՏՃ, Փոնդա Տ. Կայկուն
 ձեստ. № 130.
49. էմիեյան ազգագրական ժողովածու, 1904, Մոսկվա, Հատ. Ե. էջ 7:
 ձեստ. № 130.
50. Арх. муз ԲՊԺԽԻԿԵԵԵ յ նեկ. ՔՐՏՃ. Փ. Տ. Կայկուն ձեստ. № 31-40
51. Диска ль вѣр.
52. «Տճղեկագիր» ՀՊՍՀ ԳԱ, 1962, № 5:
53. Архива Матенадарана сар Ինե А. Машинос, Փոնդա Տեղեկ'երն.
 Եր—Կոստանիան, Դաճկա 74, ինս 21
54. Диска ль вѣр
55. Диска ль вѣр
56. Ս. Գ. Կասսարյան, Կոմիտաս, 1951, Երևան, էջ 175:
57. Диска ль вѣр. р'у 183
58. "Քին Դձան", 1969, № 89.
59. Ս. Մելիքյան, Հայ ժողովրդական Երգեր և Կարեր, Հատ. 1, Երևան,
 1949.
60. Կրդական ժողովրդական Երգեր, 1936, էջ 14:
61. Լ. Զեղի, Հայ և Եվրոպ ժողովուրդների բարեկամության արտացոլումը.
 Երևան Հ. Կոստանիան ձեստ, Երևան, 1965, էջ 89:
62. «Նոր-դար», 1884, № 42, 52, 53:
63. Диска ль вѣр 9, 1896, № 135
64. Диска ль вѣр
65. Диска ль вѣр № 141
66. Диска ль вѣр 1890, № 171-173
67. Диска ль вѣ 1892, № 164
69. «Մեղու Հայաստան», 1880, № 88:
70. Диска ль вѣр. 1880, № 58
71. Диска ль вѣр. 1881, № 128, 129, 138.
72. «Մշակ», 1872, № 29:

73. Диска ль вѣр 1877, № 76
74. Диска ль вѣр 1878, № 124, 125
75. Диска ль вѣр 1890, № 60—66
76. Диска ль вѣр 1879, № 78-101.
- 1897, № 98
77. Диска ль вѣр 1902, № 111.
78. «Суршар», 1894, л. 650—665.
79. «Фора», 1876, № 2.
80. «Чрѣшчѣ», 1888, № 1.
81. «Руршчѣ», 1883, № 84, 85, 86, 1900, № 5.
82. «Суршар», 1898, № 39, 40, 1899, № 27, 1900, № 6, 7, 9.
83. «Суршар», 1893, № 28, 1895, № 24, 1900, № 27, 1913, № 1, 4, 17, 68, 71.
84. «Суршар», 1898, № 39—40.
85. «Суршар», 1890, № 6, 7, 9.
86. «Грѣш», 1893, № 2.
87. «Грѣш», 1898, № 9, 1899, л. 97—106.
88. «Грѣш», 1904, № 1—2.
89. «Кѣшчѣ», 1898, № 1.
90. «Кѣшчѣ», 1900, № 4—5.
91. Диска ль вѣр.
92. Диска ль вѣр № 3
93. Диска ль вѣр.
98. «Суршар», 1913, № 1.
99. Диска ль вѣр.
94. «Суршар», 1913, № 1.
95. Диска ль вѣр.
96. Диска ль вѣр. 1913 № 1
97. «Шуршар», 1910, л. 513—14.
100. Диска ль вѣр.
101. «Суршар», 1913, № 1.
102. Диска ль вѣр.
103. Арх. Матенадарапа сѣр паве М. Маштос. Фонда М. Измир-
дан. папка 14. лав. 476.
104. Диска ль вѣр.
105. Арх. Матенадарапа сѣр паве М. Маштос. Фонда ед майшад.
папка 240. шѣх 3.
106. АВПР. ф. «Посольство в Константинополе. 1912. д.
2682. л. 10
107. Диска ль вѣр 1914, шѣх.
108. АВПР. ф. «Персидский стол, Б», л. 121, лл. 21—22
109. Диска ль вѣр.

110. АВПР. Ф. «П-ово в К-поле», 1912, д. 1603, лл. 197—201.

ՏՕՐԵ ՎԱՐԱ

1. В. И. Ленин, Щыда 31-е, Ереван, р'у 550 (бы зьмане әрмәни).
2. В. И. Ленин, Щыда 30, Ереван, р'уе 703, (бы зьмане әрмәни).
3. *ՀԱՅԷՆ, Գեղարեւոյնի և հրամաններі յողովածու, 1921, պրտկ 1, էջ-միածին, էջ 3:*
4. АТМ у РОЧС-իә Р'СС, Ф. 112, нав. 2, шөх. 1749, р'у 54—56.
5. Диска ль вьр.
6. *Գ. Վ. Շանոյան, Հողաշինութեանը Հաշատանում ազգային փոր-րամանութեաններі քրշանում (1921—1927 թթ.), Երևան, էջ 146.*
7. АТМ у РОЧС-иә Р'ССӘ, Ф. 123 шөх. 1327, р'у 72.
8. Архива института марксизм—ленинизмея КМ ПКТ'С, филиала әрмәниия, Ф. 1 шөх. 189, р'у 26.
9. АТМ у РОЧС-иә Р'ССӘ, Ф. 123 шөх. 1513, нав. 1, р'у 20.
10. Диска ль вьр.
11. Диска ль вьр. Ф. 112 шөх. 1466, нав. 2 р'у 66.
12. Диска ль вьр. Ф. 112, шөх. 1489, нав. 2, р'у 14—15.
13. АИМЛ, КМ ПКТ'С филиала әрмәниия, Ф. 1, нав. 1, шөх. 221 р'у 1.
14. Х. М. Чатоев. Курды Советской Армении, Ереван, 1965, ст. 51.
15. АИМЛ, КМ, ПКТ'С-иә филиала әрмәниия, шөх. 466, р'у 1.
16. Диска ль вьр. Ф. 1 шөх 353, нав. 3 р'у 69.
17. Диска ль вьр. Ф. 1 шөх. 166, нав. 6, р'у 1.
18. Диска ль вьр. Ф. 8, шөх. 215, р'у 2 .
19. *«Խորհրդային Հաշատան», 1926, № 47:*
20. В. И. Ленин, Щыда 45, р'у 375. (бы зьмане урьсн).
21. АТМ у РОЧС-иә Р'ССӘ, Ф. 123 шөх. 1515, нав. 1 р'у 16.
22. АИМЛ, КМ ПКТ'С-иә филиала Әрмәнистане, Ф. 1, шөх. 319 нав. 15, р'у 6.
23. АТМ у РОЧС-иә Р'ССӘ, Ф. 112, нав. 2, шөх. 1474, р'у 31.
24. АИМЛ, КМ, ПКТ'С-иә фил. арм. Ф. 1, шөх. 1, нав. 13, р'у 274
25. *«Խորհրդային Հաշատան» 1929, 12-ր ապրիլի»*
26. АИМЛ, КМ ПКТ'С-иә филиала әрмәниия. Ф. 3, шөх. 1559, нав. 1, р'у 9.
27. “Р'иә т'әзә”, 1957. 3-е ноябре.
28. Диска ль вьр. 27-е октябре.
29. “Р'иә т'әзә”. 1973, № 52.
30. *«Արեւիտական Հաշատան», 26-ր փետրվարի 1971.*
31. *«Գյուղատնտեսական քրտութեան», սեզեկագրի հավելված, 1973, № 27:*

32. Х. М. Чатоев. Курды Советской Армении, Ереван, 1965, ст. 106.
33. АТМ у Р'ОЧС-ի ԲՐՏՏԸ, Փ. 122, նաւ. 1, թօժ. 926, ր'յ 9.
34. АИМЛ, ԿՄ ԲԿՏՑ-ի ֆիլիալա Երմանիա, Փ. 1 նաւ. 1, թօժ. 203, ր'յ 9.
35. АТМ у Р'ОЧС-ի ԲՐՏՏԸ, Փ. 112, նաւ. 2, թօժ. 148, ր'յ 11.
36. «Խորհրդային Հայաստան», 1923, 23-ր օգոստոսի
37. АИМЛ, ԿՄ ԲԿՏՑ-ի ֆիլիալա Երմանիա, Փ. 1, նաւ. 4 թօժ. 317, ր'յ 78.
38. Диска ль ւըր.
39. АТМ у Р'ОЧС-ի ԲՐՏՏԸ, Փ. 122, նաւ. 1, թօժ. 370, ր'յ 15.
40. Х. М. Чатоев, ст. 117.
41. АТМ у Р'ОЧС-ի ԲՐՏՏԸ, Փ. 113, թօժ. 303, ր'յ 2—10.
42. «Խորհրդային Հայաստան» 16-ր հոկտեմբերի 1931:
43. АИМЛ, ԿՄ ԲԿՏՑ-ի ֆիլիալա Երմանիա, Փ. 1, նաւ. 12, թօժ. 2, ր'յ. 117.
44. «Р'իս Կ'ազ», 1930, № 1.
45. Диска ль ւըր.
46. «Երրկրի ռանչար», 1923, 11-ր փետրվարի
47. «Րանչար», 1924, 12-ր հոկտեմբերի
48. «Սովետական Հայաստան», 1965, № 279.
49. «Коммунист», 1969, № 119.
50. «Ավանգարդ», 1965, № 75:
59. АТМ у Р'ОЧС-ի ԲՐՏՏԸ, Փ. 113, նաւ. 4 թօժ. 12.450, ր'յ 7-11.
60. «Р'իս Կ'ազ», 1961, № 16.
61. Арх. р'едаксина п'ара Է'лэметие Կ'б'рданի Կ'омитеа р'эдиое у дурднтынокея р'эх Совета министрэд Р'СС Եрմանистане թօժ. 5, ր'յ 82.
62. Диска ль ւըր.
63. Диска ль ւըր.
64. Диска ль ւըր.
65. АИМЛ, ԿՄ ԲԿՏՑ-ի ֆիլիալա Երմանիա, Փ. 1, նաւ. 6, թօժ. 2, ր'յ 291.
66. Диска ль ւըր, Փ. 1, նաւ. 15, թօժ. 173, ր'յ 15.
67. Диска ль ւըր Փ. 112, նաւ. 2, թօժ. 1498, ր'յ 5.
68. Диска ль ւըր, Փ. 93, նաւ. 1, թօժ. 12 ր'յ 54,
69. Г. Друвиль. Путешествие в Персию в 1812 и 1813 гг., Москва, 1826, ст. 201.
70. Ա. Ավդալ, Փոլորդ Կ'իեր Երհայպետական ընտանիքում, ըստ ազգագրական և ֆելդտրային Երոթերի, 1948, Երևան:
71. АИМЛ, ԿՄ ԲԿՏՑ-ի ֆիլիալա Երմանիա, Փ. 1, նաւ. 1, թօժ. 208, ր'յ 2.
72. Диска ль ւըր.
73. Диска ль ւըր, Փ. 3, նաւ. 1, թօժ. 1546, ր'յ 203

74. «Երրորդային Հայաստան», 1929, № 62.
75. "Р'їа т'аза", 1960, № 89.
76. Сима Сәмәтд. Хязал. Ереван, 1961.
77. «Երրորդային քուրդ գրողներ», 1936, Երևան, էջ 8:
78. Զ. Ջնգի, Ազնարկ Սովետական Հայաստանի քրդական գրականության, Երևան, 1970, էջ 62.
79. Днес нь вьр
80. Ծ. Шамилон. Жүйина Ծախաթар. Ереван, 1961, р'у 65.
81. Днес нь вьр р'у 84.
82. Днес нь вьр р'у 282.
83. Բառարան հայերենից քրդերեն լեզվով, 1933, Երևան, էջ 3:
84. А. Хасатриџан у сьуди, Зьман-пәмәџа Ја Курманџи, Рәван 1935
85. Զ. Ջնգի, Սովետական Հայաստանի քրդական գրականությունը: Ազնարկ Սովետական Հայաստանի քրդական գրականության:
86. Н' Шьнди. Дастәгәдл. Ереван, 1963.
87. Ծмине Ծ'вдал, Хәбарпәма к'әрдийә р'астивисандьне. Ереван, 1959.
88. Զ. Ջնգի, Սովետական Հայաստանի քրդական գրականությունը, 1935, Երևան, էջ 82.
89. Нәвиск'аред к'әрдийә Советне, Ереван, 1957, р'у 84.
90. Ա. Ավդալ, Առաջին զարունը, Երևան, 1961, էջ 69.
91. Щасьме Щәлиц, Р'өже мын, Ереван, 1960, р'у 39.
92. Մ. Ռաշիդ, Հայրենի ճամփաներով, Երևան, 1958, էջ 25:
93. Ав. Исаһакһи. „Ә'мос кәрманщ“ Ереван, 1955.
94. Сайат'Нова. Ереван, 1963.
95. Днес нь вьр. р'у 3.
96. Ա. Արզումանյան, Բարեկամություն, հատ. 2 , Երևան, էջ 511:
97. Бьнһер'ә "Библиография к'ьтебед к'әрдийә советне...
98. Нов Туманйан, ә'франдынед быжарә, Ереван 1969.
99. "Р'їа т'аза", 1955, № 1.
100. "Дастәгәдл", Ереван, 1963, р'у 43.
101. «Հայաստանի աշխատավորուհի», 1960, № 8:
102. "Р'їа т'աза", 1931, № 11.
103. Н. К'очар. Н'ьзрат. Ереван 1973.
104. «Երևան» 1957, 5—12-ը ապրիլի (Քուլզարիտ):
105. Սարմեն, Հատրնտիր, Երևան, 1951, էջ 103:
106. Սարմեն, Կարոտի կրակներ, Երևան, 1957, էջ 216:
107. Կ. Սիտալ, Հովիվ Ազոն, 1954, Ֆիլադելֆիա, էջ 1—3.
108. Կ. Սիտալ, Դյուցազնական, 1957, Երևան, էջ 433:
109. Днес нь вьр.
110. Днес нь вьр.
112. «Սովետական Հայաստան», 1962, № 237:

113. Арх. Матенадарանа сэр наво Маштос. Фонда Кат'от'ахосакан дншан, папка 76, р'у 105.
114. АТМ у Р'ОЧС-նә Р'ССӘ. Ф. 112, нав. 2 шөх. 1479, р'у 35.
- 115 «Коммунист», Ереван. 1937, № 210.
116. 2. Քնդի, Սովետական Հայաստանի քրդական գրականությունը, 1954, Երևան, էջ 46:
117. «Коммунист», Ереван, 1939, № 140.
118. Հայկական կինոարվեստ, Երևան, 1958, էջ 95:
119. Диска ль вьр р'у 48.
120. "Р'иә т'әзә", 1960, № 87.
121. Klaim saba maktebe korimenca, Ravan. s. 1932.
122. Ս. Գալսարյան, Կոմիտաս, Երևան, 1961:
- 123 „Р'иә т'әзә“. 1960, № 87.
124. Арх. пашьрата Москваея дәмләтея Музикае. 1963,
125. Арх. пашьр әрмәнистанейя дәмләте, п'ара музикае.
126. АНМЛ, КМ ПКТ'С-նә фил. армания Ф. 4063, пап. 1. шөх. 1, р'у 1.
127. 4. Գալանի, Հայ և քրդի ժողովուրդների բարեկամության պատմությունը, Երևան, 1965, էջ 89. -
129. Bulletin " du centr detudes Kurdes. 1948. Paris.
130. Կ. Գալանի, Սովետական Հայաստանի քրդերը 40 տարում, Երևան,
- 132 "Р'иә т'әзә", 1962, № 31.
133. Диска ль вьр, № 42
134. «Սովետական Հայաստան», 1963, № 245:
135. Сайат'—Нова, Ереван, 1963.
136. «Гелавеж», 1944, № 6. Багдад.
137. "Р'оһаһи", 1945, № 28.
138. Арх. Р'адноея п'ара ә-ламатнед к'орди, шөх. 5 р'у 86.
139. Լ. Մերտц, Քուրդիստան և քրդեր, 1957, Փարիզ, էջ 85:
140. «Սովետական Հայաստան» 1961, № 252:
141. «Մեր նշանաբանն է հառաչ», 1958, 7-ը նոյեմբերի:
142. «Նոր կյանք», 1963; 8-ը դեկտեմբերի:

Կարլենե Չաչանի

**ՀԱՅ ԵՎ ՔՈՒՐԴ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ
ԲԱՐԵԿԱՄՈՒԹՅՈՒՆԸ**

(Քրդերեն)

«Սովետական գրող» հրատարակչություն

Երևան — 1977

Карлене Чачани

Дружба армянского и курдского народов

(на курдском языке)

Издательство «Советакан грох».

Ереван — 1977

КАРЛЕНЕ ЧАЧАНИ
ПЪЗМАМТИИА ШЪМӨТА ОРМӨНИИА У К'ОРДА

Р'едактор — ШАСЬМЕ ШӘЛИЛ
Шьылк'еш — А. ГАСПАРИАН
Р'едакторе техникне — С. М. СИМОНИАН
Коректор — П'ашае Ә'РФУТ.

ВФ07865

т'амбә 1824

тираж 500

Т'аслими нашьрхане кьрына '15/VII—75. Бона чапкьрыне натижа
фолкьрыне 5/XI—76. Балгнәшьре хьдан 10. Балгнәшьре чапкьрыне 6,75.
К'аг'әз 84×108¹/₃₂ Қимәт 66 к.

Ереван—9, Терлан 91, нашьрата "Советакан г'рог'... Нашьрхана
КМ ПК Әрмәнистане, Аветик' Исаханян 28.

Institut kurde de Paris

INSTITUT KURDE DE PARIS
ENTRÉE N° 645

Institut kurde de Paris

Gugani

H. Amara 4,

Institut Kulte de Paris

K.